

УСМОНЖОН ҚОСИМОВ

**ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ВА
ТАНҚИДЧИЛИГИ
ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР**

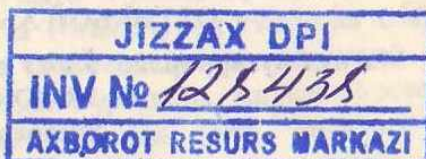
Тошкент
“IQTISOD-MOLIYA”
2006

УСМОНЖОН ҚОСИМОВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ВА ТАНҚИДЧИЛИГИ ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР

(Монография ва адабий-танкидий мақолалар)

~~2013.~~

Тошкент
“IQTISOD-MOLIYA”
2006

У.Қосимов. Ўзбек адабиёти ва танқидчилиги тарихидан лавҳалар. Монография ва адабий-танқидий мақолалар. Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2006. 156 бет.

Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг адабий-эстетик қарашлари ҳам бадиий ижод ва адабиётшунослик таракқиётида бекиёс аҳамиятга эга. Кўлингиздаги китобда улуғ шоирнинг эстетик таълимоти ҳақида фикр юритилади; Навоий ва Саъдий ижодидаги ғоявий-бадиий муштаракликка эътибор қаратилади.

Китобда Истиклол фидоийлари бўлган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор ва Озод Шарафиддинов каби забардаст адибларимизнинг бетакрор ижоди ва ёрқин шахсиятининг муҳим қирралари ёритилади. Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-танқидий қарашлари бевосита бадиий ижод ва адабиётшуносликнинг долзарб муаммолари билан узвий боғлиқликда ўрганилади.

Китобнинг алоҳида бир боби ҳозирги ўзбек адабиётимизнинг порлоқ сиймоларидан бири Тоғай Муроднинг Истиклол ғоялари билан йўғрилган етук қиссалари ва «Отамдан қолган далалар» романи таҳлилига бағишланган. Шунингдек, китобда Истиклол даврида яратилган Адабиёт дарсликларининг афзалликлари кўрсатилиб, айрим танқидий мулоҳаза ва таклифлар ҳам ўртага ташланади. Ўйлаймизки, булар ҳам китобхонларни бефарқ қолдирмайди.

Китоб адабиётшунослар ва филолог-талабаларга ҳамда мактаб, академик лицей ва коллежларнинг ўқитувчи ва ўқувчиларига мўлжалланган.

Такризчилар: филология фанлари номзодлари, доцентлар
ОРТИҚБОЙ АБДУЛЛАЕВ, ҚОДИР ПИРМАТОВ

Масъул муҳаррирлар: ЎЗМУ профессори, педагогика фанлари доктори
ҚОЗОҚБОЙ ЙЎЛДОШЕВ,
филология фанлари номзоди **ТОҲИР ҚАҲҲОР**

Абдулла Қодирий номли Жиззах давлат педагогика институти Илмий кенгаши ва Республика Таълим маркази томонидан нашрга тасвия этилган.

МУАЛЛИФДАН

Истиклол шарофати билан бадиий ижод ва адабиётшунослигимиз соҳасида ҳам жиддий янгиликлар ва таракқиёт тамойиллари кўзга яққол ташланмоқда. Бадиий асарларга энг аввало санъат намунаси сифатида ёндашиш ва уларга бадииятнинг юксак мезонларидан келиб чиқиб баҳо бериш устувор йўналишга айланиб бораётганлиги танқид ва адабиётшунослигимиз ривожининг муҳим бир омили бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Бугунги адабиётшунослигимиздаги умидбахш тамойиллардан яна бири шундаки, кўп асрлик мумтоз адабиётимизга яхлит бир жараён сифатида қараш ва унинг барча муҳим факт-ҳодисаларини ҳолисона таҳлил этиш устувор жиҳатга айланаётир. Собик шўро даврида «реакцион дунёқараш», «диний-мистик асар» каби тамғалар билан қораланиб келинган кўплаб адабий-бадиий ижод намуналари эндиликда ўзининг ҳаққоний баҳосини олаётганлиги ҳам мустақиллигимизнинг илм-фанимиз ривожига янги ва истикболли уфқларни очиб бераётганлигига ёрқин бир далилдир.

XX аср ўзбек адабиёти тарихини чуқур ва илмий асосда ўрганиш борасида ҳам салмоқли натижалар кўлга киритилаётганлигини мамнуният билан эътироф этиш мумкин. Хусусан, катагон йиллар қурбони бўлган Фитрат, Чўлпон, Бехбудий, Сўфизода, Элбек сингари буюк адибларимиз ҳаёти ва ижоди, ниҳоят, халқимизнинг маънавий мулки сифатида қадрланаётганлиги ҳам танқид ва адабиётшунослигимизнинг муҳим бир ютуғидир.

Бугунги истиклолимизни орзиқиб кутган ва шу йўлда халқимизга фидойилик билан хизмат қилган адабиётимизнинг атоқли намояндалари – Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Озод Шарафиддинов ва Тоғай Мурод ижоди ва адабий-танқидий мероси ҳам ана шу юксак маънавиятимизнинг узвий бир қисмидир. Бинобарин, уни сидқидилдан ўрганиш маънавий-эстетик тафаккуримизни бойитибгина қолмай, балки она тилимиз ва адабиётимизга бўлган меҳримизни ҳам бениҳоя оширади.

Кўлингиздаги китоб бир неча йиллар давомидаги кузатишлар натижасида юзага келган, унинг айрим боблари вақтли матбуотда эълон қилинган.

Унутилмас устозим ОЗОД
ШАРАФИДДИНОВнинг
ёрқин хотирасига
бағишлайман

I. ИСТИҚЛОЛ ВА АДАБИЙ ЭСТЕТИК ТАФАККУР

Буюк эстетик таълимот

Буюк сўз санъаткори, улуғ мутасаввуф шоир ва мутафаккир Алишер Навоий энг аввало ўзининг беназир шахсияти ва ижодининг фавкулудда бой ва ранг-баранглиги билан илму фазл аҳлини ҳамиша ҳайратга солиши табиий. Кўп асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтган сўз санъати ва жаҳон эстетик тафаккури нодир талантларга, илмий-бадий мўъжиза ва кашфиётларга бой олам; бинобарин, Алишер Навоийга қадар ва Навоийдан сўнг ҳам бадий ижод ва эстетик тафаккурнинг у ёки бу соҳаларида ноёб асарлар яратиб, оламшумул шуҳрат қозонган кўплаб улуғ адиб ва алломалар ўтишган. Чунончи, ўзининг ёрқин истеъдоди ва юксак ижодкорлик салоҳияти билан жаҳон адабиёти ва нафосат илми ривожига улкан ҳисса қўшган Аристотель, Абдурахмон Жомий, Буало, Гёте, Пушкин, Лев Толстой, Максим Горький ва Абдурауф Фитрат сингари машҳур адиб ва мутафаккирларнинг бадий ижод ва эстетиканинг муайян соҳаларидаги нодир асарлари илмий ва адабий жамоатчилик томонидан ҳанузгача ҳурмат билан тилга олинади бежиз эмас.

Лекин ҳам бадий ижодда, ҳам адабий-эстетик тафаккур оламида Алишер Навоий каби тенгсиз кашфиётлар ярата олиш бахти ҳамма улуғ адиб ва олимларга ҳам насиб этавермайди. Зеро, Алишер Навоий бадий ижод қаҳқашонида нечоғлик юксак даражага кўтарилган бўлса, жаҳон адабий-эстетик тафаккур оламида ҳам шу қадар юксак бир мавқени эгаллайди десак, ҳақиқатга хилоф бўлмайди. Бу муҳим ҳақиқат энг аввало шунда намоён бўладики, бадий адабиётнинг ижтимоий-эстетик моҳияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида Навоийчалик кўп, чуқур ва изчил фикр-мушоҳада юритган мутафаккир санъаткор жаҳон адабиёти ва маданияти тарихида ҳам камдан-кам топилади. Навоийнинг жаҳон цивилизацияси олдидаги буюк хизматларидан бири ҳам шундаки, у ўз даври адабиёти, танқид ва адабиётшунослигининг энг долзарб ва энг муҳим муаммоларини ғоят ҳозиржавоблик ва ўзига хос нуктадонлик билан ҳал этиб бера олди. Улуғ мутафаккирнинг бадиият, танқид ва адабиётшунослик борасидаги кўп йиллик илмий-ижодий изланишлари ва салмоқли асарларининг самараси ўларок XV асрда бадий ижод ва эстетика соҳасида яхлит бир таълимот вужудга келди ва бу илҳомбахш таълимот сўз санъати ва нафосат илмининг кейинги асрлардаги тараққиёти учун ҳам бамисоли бир йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилиб келаётганлигини фахр билан таъкидлаш лозим.

Хўш, жаҳон эстетик тафаккурининг юксак бир чўққиси саналган Алишер Навоий адабий-эстетик қарашлари силсиласида асосий ўрин тутувчи муҳим муаммолар нималардан иборат ва улар бугунги адабий-танқидий жараён ҳамда маънавий-эстетик тафаккур ривожига қандай

аҳамият касб этади? Албатта, мавзуни кенг ёритиш учун кўплаб жиддий тадқиқотлар талаб этилади. Кези келганда, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, улуғ шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасида адабиётшунослигимизда эришилган ютуқлар озмунча эмас. Хусусан, навоийшунослигимизнинг таъмал тошларини қўйиб кетган Ойбек ва Шайхзода, Садриддин Айний ва Ғафур Ғуломлардан бошлаб, йирик адабиётшуносларимиздан Олим Шарафиддинов ва Иззат Султон, Ҳамид Сулаймон ва Воҳид Абдуллаев, Порсо Шамсиев ва Воҳид Зоҳидов, Натан Маллаев, Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қаюмов, Ботирхон Валихужаев, Алибек Рустамов, Фозила Сулаймонова ва Суйима Ғаниева каби таникли алломаларимизнинг бу кутлуғ мавзуни ёритишдаги фидойилик ва жонбозликлари таҳсинга лойиқдир. Навоийшуносликдаги изланишлар сўнгги пайтда, айниқса, истиклол йилларида янада самарали кечмоқда. Эндиликда навоийшунослигимизнинг турли қирраларини ёритишга муносиб ҳисса қўшиб келаётган Нажмиддин Комилов, Саидбек Ҳасанов, Муслиҳиддин Муҳиддинов, Султонмурод Олимов, Нусратулла Жумаев, Иброҳим Ҳаққулов, Олимжон Жўраев, Ваҳоб Раҳмонов ва Дилором Салоҳий каби янги бир авлод етишиб чиққанлиги ҳам Навоийни англаш борасидаги адабий-эстетик тафаккуримизнинг бойиб ва чуқурлашиб бораётганлигидан ёркин гувоҳлик бериб туради. Бу тадқиқотчиларимизнинг турли йўналишдаги салмоқли ишларини эътироф этган ҳолда, биз бу мухтасар мақолада навоий адабий-эстетик қарашларининг айрим жиҳатларинигина кўрсатиб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Энг аввало, шуни таъкидлаш жоизки, Алишер Навоий адабий-эстетик қарашлари ўзининг теранлиги, мавзу- муаммоларининг ранг-баранглиги, қамров-қўламининг бениҳоя кенглиги ҳамда, бевосита бадиий ижод жараёни ва амалиёти билан чамбарчас боғлиқ эканлиги билан диққатга молиқдир. Шубҳасиз, бадиий адабиётнинг ижодий-эстетик роли ва санъаткор бурч-масъулияти ҳақидаги қарашлар Навоий эстетикасининг марказий нуқтаси, яъни бир сўз билан айтганда, улуғ шоир сабоқларининг жавҳари бўлиб ҳисобланади.

Барча замонларда ҳам адабиёт ва санъатнинг мангу муаммоси бўлиб келаётган бу масалалар хусусидаги Навоий қарашларини кенгрок тасаввур этиш ва уларни имкон қадар умумлаштириш мақсадида дастлаб Навоийнинг назм ҳақидаги, хусусан, сўз тўғрисидаги фикр-мушоҳадаларига тўхталиш лозим. Чунки, Навоийнинг ҳажман энг кичик шеърларидан тортиб, «Ҳамса» сигача, турли мавзулардаги анжуман, баҳс-мунозараларда билдирган фикр-мулоҳазалардан тортиб, танкид ва адабиётшунослик соҳасидаги йирик асарларига қадар- барчасида сўз таърифи асосий ўрин тутадиги, бу тасодифий эмас. Шу ўринда ҳақли бир

савол тугилади: нега Навоий сўзга бу қадар кўп ва жиддий аҳамият беради ва нега сўзни бу қадар юксак қадрлайди?

Одатда, биз, моддиюнчилар, кўпинча сўз ҳақида, тилнинг ижтимоий роли ҳақида фикр юритганда, унинг муҳим алоқа курули эканлигини яқдиллик билан эътироф этамиз. Албатта, бундай қарашни ҳам хато деб бўлмайди. Бироқ Навоийнинг сўзга муносабати ва сўзга нисбатан талабмасъулияти биз кўниккан меъёр ва қарашлардан кескин фарқ қилади: у сўзда илоҳий бир қудрат, мўъжизакор сеҳр кўради. Навоий нуктаи назарида, сўзда муқаддас ҳадислар каби бекиёс улугворлик, ҳаётий ҳикмат ва теранлик мужассам:

Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.
Сўздин улукнинг танида руҳи пок,
Рух доғи тан аро сўздин халок...

Навоийнинг сўз ҳақидаги бундай ғайри оддий қарашларини бадий адабиётга, шеъриятга нисбатан берган таърифлари сифатида ҳам талқин этилса, хато бўлмас. Зеро, Навоий сўз хусусида фикр юритганда, энг аввало, бадий адабиёт, назмнинг юксак ижтимоий-эстетик функциясини, ғавқулодда жозибадор ва таъсирчанлик қудратини назарда тутган бўлиши ҳақиқатга яқиндир. (Сўз-форсча сўхтан, яъни куйдирмок, ёндирмок маъноларини англатишини ҳам ёдга олайлик.) Бу тахминимизнинг далили тарикасида яна Навоийга мурожаат қилайлик. «Фарҳод ва Ширин» достонини бошлар экан, улуг шоир ўз асарларига нисбатан турли миллат ва элатларнинг чуқур эҳтиром билан муносабатда бўлишларини орзу ва тахаййўл этиб, шундай ёзади:

Кунгул бермиш сўзимга турк жон ҳам,
Не ёлғиз турк, балким туркмон ҳам...

Навоий наздида сўзнинг ва сўз орқали ифодаланаётган шеъриятнинг таъсир кучи энг аввало шоир қалби қанчалар уйғоклигига ва унинг оддий инсонларга нечоғлик ҳамдард эканлигига ўзвий боғлиқ. Шу муносабат Алишер Навоийнинг куйидаги машҳур сатрлари ҳам ҳар бир виждонли санъаткорнинг, ҳар бир миллатпарвар зиёлининг юксак аъмоли, ҳаётий бир дастурига айланса қани эди, деган ўй кечади ҳаёлимиздан:

Юз жафо қилса менга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам.

Алишер Навоий эстетикасининг таъмал тошларидан бири бўлган бундай фикр ва қарашлар чинакам санъаткор шахси, унинг феъл-атвори, аҳвол-сажияси ва эътиқоди қандай бўлиши керак деган саволларга ҳам энг тўғри бир жавоб бўла олади.

Шоир эстетик таълимотидаги ўзак масалалардан бири, шубҳасиз, бадийят муаммоларидир. Навоий фикрича, юксак бадийят мезонлари

хилма-хил. Ҳақиқий санъат асарининг энг зарурий шартларидан бири эса - бу шакл ва мазмун мутаносиблигидир. Шу ўринда қисқа бир чекиниш қилишга тўғри келади. Афсуслар бўлсинки, собиқ шўро даврида илм-фан ва адабиётнинг барча ютуқ ва муаммолари бирёклама, яъни марксизм-ленинизм таълимоти асосида талқин этилди ва ноҳолис баҳоланди. Оқибатда, адабиёт ва санъатнинг ҳам барча муҳим қонуниятлари гўё «марксизм-ленинизм даҳолари томонидан кашф этилган ва жамики муаммолари уларнинг акли-зақоси билан чуқур ёритиб берилган» деган мутлақо уйдирма «ҳақиқат» лар тўкиб чиқарилди. Ҳолбуки, на Маркс, на Энгельс адабиёт ва санъат масалаларига бағишланган лоақал бирорта мақола у ёқда турсин, ҳатто бирорта тақриз ҳам ёзмаган бўлса, қандай қилиб бадиий ижод ва эстетика соҳасида бутун бошли таълимот яратди экан, деган оддий саволни ҳаёлимизга ҳам келтирмасдик. Иккинчидан эса, маҳдудлик ва мутелигимиз шу даражада эдики, кўнглимиз сезиб, ақлимиз етиб турган ҳақиқатни ҳам айтишга журъат қила олмасдик. Яъни жаҳон адабиёти хазинасини не-не бадиий дурдоналар билан бойитган Алишер Навоийдек даҳо санъаткор ва мутафаккирлар наҳот адабий асар тақдирини ҳал этувчи бундай муаммолар хусусида фикр юритмаган бўлса, деган ўй-андишага ҳам бориб ўтирмасдик.

Аслида эса, бадиий ижодда шакл ва мазмун уйғунлиги муаммоси ҳам марксизм-ленинизмнинг адабиёт ва санъатнинг қушандасига айланган «таълимоти» вужудга келмасдан бир неча асрлар илгари ҳам Навоий каби улуғ шоир ва алломалар томонидан ғоят тўғри ва чуқур англашган ва энг муҳими, уларнинг бундай теран фикр-қарашлари бевосита бадиий ижодга тадбиқ этилган. Фикримизнинг далили сифатида Навоийнинг куйидаги машҳур сатрларида шакл ва мазмуннинг бир-бирига мутаносиб бўлиши зарурлиги ва мазмуннинг устувор аҳамиятга эга эканлиги алоҳида таъкидланганлигини эслайлик:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсин анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маъоний олдида хуб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни дағи дилкаш анга...

Навоий даври адабий-эстетик тафаккурининг ўзига хос квинтэссенцияси, соддарок қилиб айтганда, қаймоғини ташкил этувчи бундай қарашлар бугун ҳам чинакам бадиий ижоднинг “олтин” қонуниятларидан бири сифатида эъзозланмоқда. Навоий эстетикасининг аҳамияти яна шундаки, унда тарихийлик ва бадиий ҳақиқат, анъана ва новаторлик каби кўплаб муҳим муаммолар кенг ёритилган ва улар бугун ҳам ўзининг долзарблигини йўқотгани йўқ.

Теран илдизлар

(Саъдий ва Навоий ижодига бир назар)

Шеърят мулкининг султони Алишер Навоийнинг табаррук номи ҳақли равишда жаҳон адабиётининг энг буюк сиймолари қаторида фахр билан тилга олинади. Албатта, не-не улуғ ижодкорлар қаҳқашонида бундай юксак мавқеъ Алишер Навоийга ўз-ўзидан ёхуд бирданига насиб этгани йўқ. Аксинча, аввало, Навоийнинг фавқулодда нодир истеъдоди ва бой ижодиёти, Бобур сўзлари билан айтганда, кўп ва ҳўб ёзганлиги шоирни бекиёс улуғлик даражасига кўтарди. Шу билан бирга, ёш Алишернинг тенгсиз истеъдодига бамисоли бир қанот бағишлаган ва уни бутун салоҳияти ва жиолари билан эрта намоён бўлишига имкон берган яна бир муҳим маънавий омил борлигини унутмаслик лозим. Зеро, шоирнинг ўзи миннатдорлик билан қайта-қайта эътироф этганидек, устозлар ёди ва сабоғи ана шундай қудратли бир омил бўлиб хизмат қилди. Яъни Навоий чинакам истеъдодларга хос йўл тутди: илк қадамлариданок ўзидан олдин яшаб, ижод этган форс-тожик ва туркий халқлар адабиётининг буюк намояндаларига астойдил шогирд тутинди, уларга сидқидилдан ихлос қўйди, эргашиди ва улардан ҳамиша рухий мадад ва илҳом олди. Ижодий балоғат сари кўтарилаётган ёш шоир учун бундай мутолаа ва унутилмас сабоқлар унинг поэтик тафаккурини ҳам нечоғлик бойитганлигини самимият ила шундай эътироф этган эди:

“Йигитлигим замони ва шабоб айёми овонида кўпрак шеърда сеҳрсоз ва назмда фусунпардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин абётидин 50 мингдан ортиқ ёд тутибмен ва алар завқ ва хушҳоллигининг ўзумни овутибмен ва салоҳ ва фасодларига фикр этибмен ва махфий дақойиқига тааммул ва тафаккурлар била етибмен”.

Шуни ҳам комил ишонч билан айтиш жоизки, Алишер Навоийнинг Мавлоно Лутфийдек туркийгўй салафлари ва Низомий Ганжавий, Хисрав Дехлавий ва Жомийдек улуғ ҳамсанавислар ёхуд Фаридиддин Аттор, Саъдий, Хофиз каби форс адабиётининг улкан намояндалари ўртасида кечган устоз ва шогирдлик том маънода ижодий йўналишда бўлган; бинобарин, Навоий буюк сўз санъаткорлари ижодиётидан ибратли сабоқлар олиш ва уларнинг кутлуғ анъаналарини муваффақиятли давом эттириш билан чекланиб қолмасдан, ҳақиқий новатор санъаткор сифатида устозлари билан кўп жиҳатдан ижодий мусоҳаба ва мусобақага киришиб, бу борада улкан бадиий кашфиётлар ярата олди.

Ани назм этки, тархинг тоза бўлғай.

Улуска, майли беандоза бўлғай.

Йўқ эрса, назм қилғонни халойик

Мукаррар айламак сендин не лойик...

Бу Алишер Навоийнинг юксак аъмоли, ижодий дастури эди, дейиш мумкин. Дарҳақиқат, Навоий ҳаёт сингари рангин ва бой бўлган сўз мулки ичра сайр этиб, бу бўстон саҳнида гул ва чаман кўп эканлигини тўла исбот этди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун форс-тожик адабиётининг машҳур намояндаларидан бири — Муслиҳиддин Саъдий Шерозий билан Навоий ижодининг ҳаётий заминига, бемисл тафаккури ва дунёқарашининг ўзвий алоқадорлиги ва муштараклигига бир назар солиш kifоя.

Маълумки, форс-тожик адабиётининг мумтоз вакилларида бири Муслиҳиддин Саъдий 1203-1210 йиллар орасида Эроннинг Шерош шаҳрида руҳоний хонадонида таваллуд топади. Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларига бир неча бор саёҳат қилган ва ҳаётнинг кўпдан-кўп машаққатлари ва рутубатли кунларини бошдан кечирган шоир 1292 йилда вафот этади.

Саъдий серкирра ижодкор бўлиб, жумладан, тўртта шеърӣ девон яратган. Айниқса, Саъдийнинг бой ҳаётий тажрибаси ва теран тафаккури самараси сифатида майдонга келган "Бўстон"(1257) ва "Гулистон"(1258) номли дидактик, яъни панднома асарлари нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам кенг тарқалган бўлиб, шоирга катта шуҳрат келтирган. Жаҳон адабиётининг Гёте, А.С.Пушкин, Л.Толстой, А.Қодирий ва С.Есенин каби машҳур намояндалари ҳам Саъдий асарларига қайта-қайта мурожаат қилганлиги ва улардан ижодий таъсирланганлиги бежиз эмас.

Саъдий асарлари ўзбек тилига ҳам бир неча бор моҳирона таржима этилган. Улардан айниқса, Огаҳий, Ғафур Ғулом, Чустий ва Ш.Шомухамедовлар томонидан ўгирилган "Гулистон" ва "Бўстон" каби асарлар ва улардаги ибратомуз ҳикоятлар кенг китобхонлар оммасига манзурдир. Кези келганда, шуни ҳам мамнуният билан таъкидлаб ўтиш лозимки, Истиклол шарофати билан Аҳмад Яссавий ва шайх Саъдий сингари буюк мутафаккирларнинг бетакрор асарлари адабиёт дарсликларимиздан муносиб ўрин ола бошлади; эндиликда ўқувчи ва талабаларимиз кўплаб улуғ алломалар ҳаёти ва ижодини кенгрок ўрганиш имконига эга бўлмоқда.

Шайх Саъдий ижоди Алишер Навоийни энг аввало, юксак бадиийлиги ва ҳаётийлиги билан ўзига мафтун этади. Шунинг учун ҳам у Саъдий ижоди ва шахсини ғоят эъзозлаб, уни "Маоний аҳлининг нукта пардозӣ" деб таърифлаган эди.

Саъдий ва Навоий ижоди ва шахси билан яқиндан танишган ўқувчи шундай бир хулосага келиши табиийдир: бу икки даҳо санъаткорнинг нафақат кенг тафаккури ва дунёқараши билан маънавий-руҳий эътиқодида, балки уларнинг бутун шеърӣяти ва ижодиётида ҳам ажиб бир муштараклик ва ғоявий ҳамоҳанглик яққол кўзга ташланади. Чунончи, Навоий ўзининг "Ҳайратул-аброр" каби йирик асарларидаги катор

мақолот ва ҳикоятларни яратишда Саъдийнинг машҳур асарларидан ҳам таъсирланганлиги ва руҳий баҳраманд бўлганига шубҳа йўқ. Дарҳақиқат, улар икки халқ вакили ва турли даврда яшаган бўлсалар-да, бироқ уларнинг оламшумул тафаккури ва тасаввуф руҳи билан сугорилган дунёқарашида, шеърляти ва бадий хамда мажозий образларида ҳам бир-бирини тўлдириб, бойитиб турувчи маънавий-руҳий жиҳатлар кўплиги кинини ҳайратга солади. Аслида бунинг таажжубланарли жойи ҳам йўқ. Ҳароки, улар иккаласи ҳам кўплаб миллат ва халқларнинг эъзоз-тахсинига сазовор бўлган ва юзлаб пурҳикмат сатрлари ва ҳайратингиз тамсиллари билан миллионлаб китобхонлар қалбидан жой олган улуғ файласуф-мутафаккир шоирлар эди.

Бу икки даҳо санъаткорнинг буюклиги яна шунда кўринадики, орадан неча асрлар ўтишига ва ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам неча-неча янги авлодлар етишиб, дунё ва тафаккуримиз қанчалар ўзгариб туришига қарамасдан, уларнинг бебаҳо адабий мероси бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Чунончи, Саъдийнинг қуйидаги машҳур байти бугун ҳам инсонийликнинг юксак бир мезони бўлиб жаранглайди:

Ту гар меҳнати дигарон беғами,

Нашоядки номат ниханд одами.

(Яъни, агар сен ўзгалар меҳнати, дард-ташвишига беғамлик қилсанг, сенинг номингни одам деб атаб бўлмайди).

Шу ўринда беихтиёр ҳазрат Навоийнинг ўз ҳаётини дастури мужассам бўлган доно ўғити ёдимизга келади:

Одами эрсанг, демагил одами,

Оники, йўқ халқ ғамидин ғами.

Афоризм даражасига кўтарилган бу мисралар (уларнинг шакли, назми ва ҳатто ҳижолири ҳам бир-бирига монанд) Саъдий ва Навоийнинг юксак халқпарварлиги ва инсонпарварлигидан ёркин далолат бериб туриши билан бирга, айни вақтда, мазкур шоҳ байтлар чинакам инсонийлик ва унинг моҳиятини ёритишда бу икки мутафаккир шоирнинг яқдил ва ҳамфикр эканлигини кўрсатиб туриши билан ҳам қимматлидир. Бинобарин, бутун ижоди ва руҳиятида тасаввуф ақидалари устувор бўлган Саъдий ҳам, Навоий ҳам кишиларни ҳамиша одамийликка, комилликка чорлаб, бир-бирига ҳамдарад ва мадакор бўлишни эзгуликнинг олий бир намунаси сифатида улуғлаганлар ва шу тариқа асрлар давомида эскирмайдиган умуминсоний ғояларни илгари сурганлар.

Шубҳасиз, юқорида келтирилган мисраларда тажассум топган мавзу бирлиги ва ғоявий-руҳий яқинлик асло тасодиғий ёхуд қанақадир тақлид натижасида юзага келиб қолган эмас. Балки бу ҳол, аввало, икки улуғ сўз санъаткорининг юксак ғоявий-диний эътиқоди ва гуманистик дунёқарашидаги теранлик билан, улар ижодида Инсондек зоти шарифнинг асл моҳияти ғоят чуқур ва атрофлича талқин этилганлиги билан

изоҳланади. Бу ўринда яна шуни ҳам эътироф этиш зарурки, Саъдий ва Навоий каби буюк санъаткорлар ижодида ўзининг ёркин ифодасини топган ҳаётни севиш ва инсонни ардоқлаш сингари эзгу ғоялар бизнинг кунларимизда ҳам машҳур адиблар ижодида теранлик билан давом эттирилаятир. Бинобарин, бу Саъдий ва Навоий каби улуг санъаткорлар кадрлаган ва улар эътикод қўйган ғоявий ақидаларининг ҳаётийлиги ва муқаддаслигига ёркин далолат эмасми?

Масалан, асримизнинг забардаст шоирларидан бири, кабарда-болқор халқининг виждонига айланган улуг мутафаккир Қайсин Кулиев ўзгаларга ғамдошлик, бошқалар ҳаёти ва тақдирига масъул бўлишни чинакам инсонийликнинг зарурий бир шарти ва кишилар ўртасидаги меҳр-оқибатининг юксак кўриниши деб таъкидлаган:

Сен менга инисан, аъло ундан ҳам,
Бағрингни эзолса бир ҳасрат, бир ун.
Кетганлар учун гар чека олсанг ғам,
Масъул яшай олсанг қолганлар учун.

(Абдулла Орипов таржимаси)

Инсон умрининг мазмуни ва олий мақсади ҳақида бундай чуқур мулоҳазалар машҳур белорус ёзувчиси Васил Биковнинг “Ёдгорлик” қиссасида ҳам унутилмас бир ҳаётий сабоқ тарзида ифодааланган: “Бандаси нимадир эзгулик кўрсатиши орқалигина инсон каторига қўшилиши керак. Факат шахсий манфаатдан нарини кўролмай, бошқалар ташвишига ҳамдард бўлолмас экансан, турмушинг умрбод тузсиз, маъносиз кечаверади. Бугун бўлмаса кейинроқ яшаш тарзингда нимадир жиддий эзгулик рўй берганини сезсанг, шуни билгинки, бу аввало, оқилона инсоний олижаноблик, яқин, ҳатто етти ёт бегона, кўмагингга муҳтож одамларга кўрсатган ғамхўрлигинг натижасидир, холос...”

Ҳар бир соғлом тафаккурли кишини чуқур ўйга толдирувчи бундай мисолларни ўтмишдан ва ҳозирда ижод этаётган таникли адиблар ижодидан кўплаб келтириш мумкин. Улар бадиий ижод ва маънавиятнинг муҳим бир қонунияти бўлган давомийлик ва анъанавийликни кўрсатиши билан бирга, Саъдий ва Навоий сингари улуг алломаларнинг асарларида қуйланган умуминсоний ғоя ва ақидаларнинг ҳаётий илдизлари асрлар давомида яшаб келаётган муборақ Ҳадислар каби жуда теран ва қадимий эканлигидан гувоҳлик беради.

Ёки Саъдийнинг инсон ва унинг табиий хусусиятлари билан боғлиқ бўлган бошқа бир ҳаётий сабоғини кўздан кечирайлик: шоир айрим кимсалар табиатида чуқур илдиз отиб кетган иллатларни қоралар экан, жумладан, шундай ёзади:

Нокас бо тарбият нашавад, эй ҳаким, кас,
Дар боғ лола руяд ва дар шура хору хас.

(Яъни, эй оқил киши, нокас-инсон зотига ёт махлукдан инсон чиқараман деб, беҳуда уриниб, азият чекма, чунки боғда гул-лола яшнаганидек, антогу шўразорда фақат тиканак билан хас-ҳашаклар ўсади).

Бундай муҳим ғоя Навоийнинг ҳам кўплаб асарларида учрайди. Биргина мисол:

Нокасу ножинс авлодин киши бўлсин дебон,
Чекма меҳнат, яхши бўлмас касофат олами.
Ким кучук бирла хутукка қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшак бўлур, бўлмаслар асло одами.

Юқоридаги мисралардаги ғоявий яқинлик ва фикрлар ифодасидаги миллий ва мантикий асоснинг муштараклигини пайкаш қийин эмас ва бу ҳол шунчаки ташқи бир ўхшашлик ҳам эмас. Балки бундай ҳамфикрлилик энг аввало, Саъдий ва Навоийнинг ҳаёт ҳамда табиат ҳақидаги Шарқона руҳ билан йўғрилган қарашларининг ҳамда улар ўртасидаги ягона улугвор маслак ва маънавий ришталарнинг ўзига хос бир ифодаси бўлса, иккинчидан эса, бу ғоявий ҳамоҳанглик икки буюк мутафаккир санъаткорнинг катъий бир ҳукми-хулосаси, яъни разил ва тубан кимсалар хусусидаги фалсафий мушоҳадаси сифатида ҳам баҳоланиши мумкин.

Бу ўринда яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, адолат ва маърифат, эзгулик ва саховат каби фазилатларни бекиёс улуглаш ва аксинча, ноҳақлик ва таъмагирлик, жаҳолат ва нобакорлик сингари иллатларни бевосита ҳаётий мисоллар асосида фош этиш Саъдий ва Навоий ижодида кенг ўрин тутди. Зотан,

Юз жафо қилса менга, бир қатра фарёд айламон,

Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам,

деган ҳаётий дастурига изчил амал қилган Навоий халққа ситам етказган золим ва разил кимсаларга қарши ўзининг бутун ижоди ва ижтимоий фаолияти билан аёвсиз курашганлиги ўзига хос бир жасорат тимсоли бўла олади. Навоийнинг замондоши машхур тарихчи Хондамирнинг "Мақоримул-ахлоқ" асарида баён қилинишича, Навоий подшоҳ Абдусаиднинг мазлум халқ арз-додига бепарво қараши ва золимлигини фош этувчи бир воқеанинг шохиди бўлар экан, ўзининг кескин мулоҳазаларини Саъдийнинг қуйидаги байти билан якунлайди:

Гадоеки нон аз дари шоҳ жустан,

Боядки зи оби худаш даст шуст.

(Подшоҳ эшигидан нон умидвор бўлган гадо кўлини ювиб, кўлтиғига суртиши, яъни жонидан умидини узиши керак).

Таникли адабиётшунос олим А.Ҳайитметов тўғри таъкидлаганидек, Шайх Саъдий ижодиётидан катта маънавий озиқ олган ва айникса, унинг бундай пурмаъно шеърларига алоҳида ҳурмат ва назокат билан муносабатда бўлган Навоий, айтиш мумкин бўлса, уларнинг ғоявий мазмунини яна-да кенгайтиради ва таъсирчанлигини оширади; натижада,

Саъдий сатрларига ҳамоҳанг тарзда куйидаги залворли мисралар вужудга келади. Энг муҳими, улар золим подшоҳларнинг олчоқ табиати ва аждаҳо мисоли Ёвузлигини яна ҳам кескинроқ фош этиши билан даврнинг чуқур бир ижтимоий ҳақиқатини фавқулодда шижоат билан ифода этади:

Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳр хангомида,
Анинг коми бирла тирилмок эрур,
Маош айламак аждаҳо комида.

Кўринадики, Саъдий ва Навоий асарларидаги бундай ғоявий анъанавийлик ва ҳамоҳанглик улар ижодиёти ва тафаккур оламининг муҳим бир йўналиши бўлиб ҳисобланади ва булар асло улуг шоирлар истеъдодини камситишга ёхуд улар ижодининг бетакрор ва беназир эканлигига заррача шубҳа билан қарашга асос бермайди. Бинобарин, Саъдий ва Навоий улкан санъаткорлар сифатида ҳамиша юксак умуминсоний ғояларни олға сургалар ва нафақат ўз даврини, балки бутун башариятнинг дардли ҳақиқатларини теран идрок ва ифода этганларки, мана шу фазилатлар уларни маънавий-руҳий жиҳатдан бир-бирига яқинлаштиради ва биродарлаштиради. Бу яқинлик ва муштараклик эса ўз навбатида кейинги авлод намояндалари билан руҳоний алоқадорлик ва адабий ворисликни вужудга келтиради. Турли миллат ва турли авлод вакиллари ўртасида улкан ҳаётий сабоқлар ва юксак умуминсоний тафаккур ва ўлмас ғоялар заминида вужудга келган бундай маънавий ришталарнинг ғоят мустаҳкам олтин бир ҳалқасини, шубҳасиз, Саъдий ва Навоий ижоди ташкил этади.

Тарихий ҳақиқат ва бадий талқин

Истиклол туфайли юртимиз тарихини ҳаққоний ўрганиш ва ёритиш имкони туғилди. Собик шўро даврида ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда бўлгани сингари мафкура, тарих, адабиёт ва санъат соҳаларида ҳам кўплаб жиддий хато ва чалкашликларга йўл қўйилганлиги ва улар нақадар мудхиш оқибатларга олиб келганлиги эндиликда бутун мураккаблиги ва фожиаси билан аён бўлмокда. Бинобарин, ҳалқимизнинг яқин ўтмиши ва маданияти тарихини холисона ўрганиш, хусусан, Ўрта Осиё ва чор Россияси муносабатлари тарихи ва унинг адабиёт ва санъатда акс этиши мавзусини илмий асосда ёритиш ва унга ижтимоий адолат нуктаи назаридан баҳо бериш ҳамда тарихийлик ва бадий талқин муаммоларини кенг ўрганиш маънавиятимизнинг, айниқса, Истиклол мафкурасининг ҳам энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Таассуф билан айтиш лозимки, ўтган аср иккинчи ярми ва асримиз бошларида юз берган тарихий воқеа-ҳодисалар то мустақиллик йилларига қадар асосан бирёклама, яъни тарихийлик ва бадийлик мезонларига

бутунлай амал килинмаган ҳолда ёритиб келинди. Гап шундаки, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халклари ўтмишидаги фожеаларга тўла бўлган бутун бир давр ва бу даврда энг фаол ва миллатпарвар куч сифатида майдонга келган жадиждчилик ҳаракати ва адабиётининг асл мақсади ва улкан ижтимоий-сиёсий аҳамияти неча ўн йиллардан буён кўплаб тарихий ва адабий манбаларда бутунлай бирёклама талкин этиб келинди. Яъни Туркистон ўлкасининг чор Россияси томонидан қонли тўқнашувлар ва айвонли жанглар остида шафқатсизларча босиб олинганлиги ва оқибатда бу ўлка мутахассисларнинг ибораси билан айтганда, «мустамлакачиликнинг ёрқин бир намунасига» айлантирилганлиги, бир гуруҳ сохта байналмилалчи олиму сиёсатдонлар томонидан ҳаспушланиб келинди. Бунинг устига худди ана шундай маддох тарихнавис ва сиёсатдонлар томонидан гўё «Ўрта Осиё ўз ихтиёри билан русияга қўшилган», «Россия Ўрта Осиёга маданият ва маърифат олиб келди» қабилидаги уйдирмалар тўкиб чиқарилди. Ачинарлиси яна шундаки, бундай «кашфиёт» ва уйдирмалар юкоридан берилган кўрсатмалар асосида ҳукмрон мафкура таълиқи остида ёзилган ва илмий мантиқдан ва ҳақиқатдан йироқ бўлган кўплаб тарих ва адабиёт дарсликлари ва қўлланмалари орқали бир неча ёш авлоднинг соғлом онги-тафаккурига зўрлаб сингдирилди.

Ҳолбуки, чор Россиясининг горақкор сиёсатини амалга оширишда ўларининг кабиҳона режалари ва ваҳшиёна Ёвузликлари билан довруғ таратиб, халқнинг тавқи лаънати ва чексиз қазабига дучор бўлган оқ подшонинг арзандалари бўлмиш Черняев, Куропаткин, Скобелев, Мочалов ва Кауфман каби қаттол рус генералларининг қундалик ва эсдаликларида ҳам ёхуд ўтган асрнинг сўнгида яратилган айрим муҳим тарихий ва адабий асарларда ҳам Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан тенгсиз қуроли тўқнашувлар ва даҳшатли хунрезликлар билан забт этилганлиги бутун тафсилотлари билан баён этилганлигидан атайин кўз юмиб келинди.

Ниҳоят, Истиклол шарофати билан қалбимизда кечганидек, ижтимоий-сиёсий қарашларимизда, миллий онг-тафаккуримизда ҳам уйғониш ва ўзгариш юз берди-ҳар бир нарсани ўз номи билан аташ илм ва ижод аҳлининг, айниқса, тарих ва адабиёт намояндаларининг юксак эъмоли бўлиши кераклигини равшанроқ англай бошладик ва бунинг натижаси ўлароқ, халқимиз бошидан кечирган қонли ва шонли даврларни ҳолисона ўрганишга ўзимизда журъат пайдо қила бошладик.

- Гўзал юлдуз ...

Сўзла, англаб ўтгандаги турмушнинг

Бутун қонли, шонли, жонли ерларин.

Кўз олдимда жилваланур юрт учун

Жонлар бериб, қонлар тўккан эрларинг¹.

деб ёзган эди беназир шоиримиз Чўлпон. Бу сатрларни ҳар бир виждонли муаррих ва ҳар бир истеъдодли адиб қатъий амал қилиш керак бўлган ва тарихнависликда ҳам, бадиий ижодда ҳам муқаддас ақидалардан бири саналмиш тарихий ҳақиқат принципининг ўзига хос бир шеърий ифодаси тарзида ҳам тушуниш мумкин. Шу жиҳатдан қаралганда, Истиклол шарофати билан нашр этилган Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий», Фозилбекнинг «Дукчи эшон воқеаси», Ибратнинг «Таърихи Фарғона», профессор Ҳамид Зиёевнинг «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш», адабиётшунос Ортиқбой Абдуллаевнинг «Туркистоннинг ўткан кунлари», Мажид Хасанийнинг «Турон босқини» сингари кўплаб асарларни ана шундай хайрли мақсад йўлидаги дастлабки дадил қадамлар сифатида баҳолаш мумкин.

Чор Россиясининг босқинчилик сиёсати тўғрисида ушбу асарларда ҳолисона билдирилаётган асосий фикр ва қарашларнинг қардош адиб ва олимларимизнинг шу мавзудаги етук асарлари билан ҳамоҳанглик касб этаётганлиги ҳам тасодиқий эмас. Бу ўринда биз бир гуруҳ қардош адибларининг мазкур муаммо бўйича чиқишларини, айниқса, таникли ёзувчи Абдужамил Нурпеисовнинг туркий халқларимизнинг туб жойлари бўлган қадимий ерларимизни ҳам «азалдан Россияники эди», деб асоссиз даъво қилаётган баъзи «улуғ оғаларимиз» га қарата ёзилган «Танаси бошқа дард билмас» («Чужая боль»- «Известия», 1990, 1 ноябрь) номли чуқур мантиқли раддиясини алоҳида таъкидлашни истар эдик.

Илмий-тарихий фактлар ва рад этиб бўлмас ҳаётий далиллар асосида битилган бундай салмоқли асарларни ўқир эканмиз, беихтиёр ёдимизга доно бир нақл тушади: «Афлотун дўстим, лекин ҳақиқат ундан азизроқ». Дарҳақиқат, рус ёки бошқа қардош халқлар билан биродарларча муносабатларимиз ва турли соҳадаги ҳамкорлигимиз туфайли ижтимоий-иқтисодий турмушимиз ва адабий-эстетик тафаккуримизда содир бўлган ижобий ўзгаришлардан кўз юммаганимиз ҳолда, тарихий ҳақиқатга ва ўтган аждодларимизнинг муқаддас хотираларига нисбатан хиёнат қилмаслигимиз лозим. Чор Россиясининг «тош берса ютгувчи нафси ёрик» (Абдулла Орипов) малъун генераллари раҳнамолигида Туркистон ўлкаси томон ўтган аср ўрталарида бошланган босқинчилик юришлари халқларимиз бошига не кулфатлар солганлиги ва зулм исканжасида ҳам ўзлигини йўқотмай, эрк ва озодлик учун адолатли курашга отланган минг-минглаб ватанпарвар юртдошларимизнинг чоризм истилочилар томонидан беаёв қириб ташланганлиги ўтмишнинг шунчаки бир хунук воқеалари ёхуд тарих лавҳаларигина эмас, балки улар ўша асрнинг унутилмас, мудҳиш бир фожеаси сифатида қораланиши лозим.

¹ Чўлпон. «Яна олдим созимни». Тошкент: Ғ. Гулом номли Ад. ва санъат нашриёти, 1991 йил, 396-бет.

ақиллик деб кораланган миллий озодлик ҳаракатининг асосий наъридан бири ҳам ана шундалиги энди аён бўлди.

Ўлкамизда чоризм сиёсати канчалик даҳшатли оқибатларга сабаб бўлишини кўплаб тарихий ҳужжатлар ва адабий манбалар тўла исбот қилади. Чунончи, асримиз бошида бор-йўғи ўн йил ичида-1909-1920 йилларда Туркистон аҳолисининг 1 миллиондан ортиқ кишиси nobуд бўлган.¹ Чоризм зулми остида рўй берган бундай хунрезликлар нафақат аҳолини ҳамюртларимизнинг ёстиғини қуритиб қолмасдан, балки иннатмисол бутун ўлкамизни вайрон қилган, обод шаҳар ва қишлоқларимизни ҳам ҳаробага айлантирган. Миллатимиз ва адабиётимиз эъри бўлган Фитрат ва Чўлпонларнинг 20-йилларда чуқур дард билан янган «Юрт қайғуси», «Темур сағанаси», «Миррих юлдузига», «Бундан ўлкага», «Ёнғин», «Ўзбегим», «Бас энди» каби ўнлаб шеърлари ва «Вайронлар орасидан», «Қутурғон мустамлакачилар» каби аччиқ алам ва фарёд тўла асарлари халқимиз бошига тушган ана шу фожеаларни қалқоний акс эттирувчи адолатли бир айбномадек жаранглайди:

Эй, тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Нега сенинг бошинг узра қуюк булут кўланка?

Ужмоҳларнинг кавсаридек покиза,
Садафларнинг донасидек топ-тоза
Салқин сувлар тоғдан қуйи тушаркан,
Томчилари ёмғир каби учаркан,
Нима учун йиғлар каби инграйлар?
Ёв борми, деб тўрт тарафни тинглайлар?..

...Кўм-кўк гўзал ўтлоқларинг босилган,
Устларида на пода бор, на йилки.
Подачилар қайси дорга осилган?
От кишнаши, қўй маъраши ўрнига
Оҳ, йиғи. Бу нега?

-Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳақки йўқ хўжалар,
Нега сени бир қул каби қизғанмасдан янчалар?
Нега тагин танларингда камчиларнинг қулиши?
Нега сенинг турмушингда умидларнинг ўлиши?

Шоирнинг 1921 йили ёзилган «Ёнғин» номли шеъри ҳам юқоридаги дардли сатрларда ифодаланган ҳаётий ҳақиқатни янада тўлдиради ва уни чуқурлаштиради. Бу шеърда акс эттирилган давр фожеалари кўлами ва даҳшатини унга эпиграф қилиб олинган қуйидаги хабар орқали ҳам кўз олдимизга келтиришимиз мумкин: «Таланмаган, йиқилмаган ер йўқ, Гўдақлар найза бошида» (Хабар). Шеърдаги ҳар бир мисра бу оғир

¹ Қаранг: Мажид Хасаний. Ватан юрагидаги дард. «Ёшлик» №7, 1991 й. 75-бет.

фожеани таъкидлаш билангина чекланиб қолмасдан, балки улар мудрон уйкудаги халқни уйғонишга даъват этади. Бинобарин, шоир қалбидан бамисоли қон қаби сизиб чиққан қуйидаги сатрлар нафақат оғрикди саволлар, балки улар ўша йиллар халқимиз бошидан кечирган аянчли ҳаётнинг изтироб билан ифодаланган ҳаққоний манзаралари ҳамдир:

-Кўнглим қаби йиқик ўйлар, қишлоқлар,
Бойқушларга бузук кўксин очганми?
Ота-она, таниш-билиш, ўртоқлар
Юртни ташлаб тоғ ва тошга қочганми?

Шундай катта бир ўлкада ёнмаган,
Йиқилмаган, таланмаган ўй йўқми?
Бир кўз йўқми қонли ёши томмаган,
Бутун кўнгли умидсизми, синиқми?..

Гарчанд, бундай шеърлар ўша йиллари ҳукмрон синфий мафкура ҳомийлари томонидан, асосан, миллатчилик руҳида ёзилган ва социалистик ҳаётни бузиб тасвирловчи ғоявий зарарли асарлар сифатида кескин қораланган бўлса-да, аслида эса, улар чинакам маънода халқпарвар ва миллатпарвар шоир бўлган Чўлпоннинг шафқатсиз реализмидан, ҳақгўйлигидан ёрқин далолат берар эди. Зеро, Чўлпоннинг «Қип-қизил қон бўлиб кунлар ботади, Ёмон хидга тўлиб тонглар отади» сатрлари Туркистон ўлкасидаги мусибатли ҳаётнинг аччиқ, лекин ҳаққоний бадиий ифодаси сифатида миллий онг- тафаккуримизда ўчмас из қолдирди. Чўлпон шеъриятининг ана шундай чуқур ҳаётийлиги ва ҳаққонийлигини таъкидлаган таникли адабиётшунос Озод Шарафиддинов шоир шеъриятини «замоннинг нуфузли бадиий ҳужжати»¹ дея таърифлаган эди.

Дарҳақиқат, асримиз бошларида бекиёс ривож топган жадид адабиёти ва адабий-эстетик тафаккуримизнинг устувор йўналишлари ва энг порлок қирралари Чўлпон шеъриятида ўзининг ёрқин ифодасини топган эди. Чўлпон шеъриятининг миллатпарварлик руҳи нақадар кучли эканлигини унинг Фарғонадек гўзал ва покиза ўлкамизни вайроналарга айлантирган ёвуз душманларга қарата битган ўтли сатрларида ҳам кўриш мумкин. Ёхуд рус генераллари бошчилигида юртимизда олиб борилган қирғинбарот жанглар қанчалар даҳшатли бўлганлигини биргина Жиззахга қилинган ҳужум мисолида ҳам тасаввур этиш мумкин. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1866 йил январь охирида генерал Черняев кўшини Жиззахга ҳужум бошлайди. Бироқ у маҳаллий халқ ҳимоячиларининг қаҳрамонона курашига бардош беролмай, орқага чекинишга мажбур бўлади. Чор кўшинлари билан хонлик ўртасидаги

¹ О.Шарафиддинов. Чўлпон. Тошкент, 1991 й, 38-бет.

навбатдаги тўқнашув Сирдарёнинг чап қирғоғида жойлашган «Аввонкўл» деган жойда бўлади. Бу жангда 100 минг кишилиқ хон кўшини ва халқ қасоскорлари тор-мор этилади. 1866 йилнинг 2 октябрида чор кўшинлари генерал Кржижановский бошчилигида Жиззахни қуршаб олади. Бу жанглар шу даражада даҳшатли бўлганки, тўқилган одам қони бамисоли сувдек оққан... Жиззах ҳимояси учун мардона курашган жангчиларимизнинг жасоратини ҳатто душманлар ҳам тан олишган. Ана шундай хунрезликлардан сўнг Жиззах чор кўшинлари томонидан эгаллаб олинади.¹

Рус генераллари қўл остига ўтган Жиззах аҳолиси ўлкамиздаги бошқа вилоят фуқаролари сингари босқинчилар зулми остида ҳақ-қувқонсиз яшашга мажбур бўлишган. Оташнафас шоиримиз Ҳамид Олимжоннинг

Мен бир қаро кунда туғилдим
Туғилдим шу он буғилдим.

-Мен туғилиб кўз очган дунё,
Ҳароб эди, бузғун, бенаво.
Вайронада изилларди ел,
Менга кондош, жондош бўлган эл,-

деган сатрларида ифодаланган дард-алам айна ҳақиқат эканлигини бутун тарих тасдиқлайди.

Дарҳақиқат, 1916 йилдаги кўзғолон ҳам оддий бир ғалаён эмас, балки иккиёқлама зулм ва ҳақсизлик жонидан ўтиб, пичоқ суякка бориб етган меҳнаткаш халқнинг эрк ва озодлик йўлидаги онгли ва ҳақли бир исёни эди. Чоризмнинг маъшум сиёсатига қарши бундай адолатли кураш асримиз бошида ўлкамизнинг деярли барча шаҳарларида рўй берганлиги ҳам миллий онг ва инсоний ғурурнинг жунбўшга келганлигидан, халқимизнинг ўз эрки ва ҳуқуқи учун ҳаёт-мамот курашига бел боғлаганидан ёрқин далолат берарди.

Халқимиз бошидан кечирган бу фожеа бадиий адабиётимизда, хусусан, бир қатор реалистик асарларимизда ҳам ўз аксини топганлигини таъкидлаш зарур. Чунончи, буюк адибимиз Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи хотимасида асар қаҳрамони ҳаёти хусусида шундай дейилади: «1277 йилнинг кўз кезларида бўлса керак, Юсуфбек хожи Қаноатшоҳдан бир хат олди. Қаноатшоҳ Авлиёотадан ёзар эди: «Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг кўшинда эди. Авлиёота устидаги чор аскарлари билан тўқнашувимизда биринчи сафимизни шу икки йигит

¹ Х.Зиёев. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т.

олди ва урушда қаҳрамонона шаҳид бўлишди. Мен ўз кўлим билан
иккисини ҳам дафн этдим...»¹

Асар бошида Россиядаги баъзи ижобий тартиб ва ўзгаришларга
хайрихоҳлик билан қараган Отабекдек илғор дунёқарашли ва комил бир
инсоннинг тақдири бундай яқунланиши бежиз эмас эди. Яъни ўз
асарларида ортиқча тафсилотларга ўрин бермайдиган А.Қодирий аслида,
мана шу қисқа эпизод орқали ҳам чуқур бир ҳақиқатни ифодалашга
муваффақ бўлган: хижрий 1277 сана милодий 1861 йилга тўғри келади.
Бас, маълум бўладики, Отабек ва унга ўхшаган минглаб мард
йигитларимиз Ватанимиз ҳимояси йўлида рус кўшинлари билан Тошкент
яқинида бўлган муқаддас жанглардан бирида ҳалок бўлганлиги ҳам
Россия империясининг Туркистонда амалга оширган ваҳшийларча
хунрезлигининг рад этиб бўлмас далилидир. Ниҳоят, Отабекнинг ёлғиз
фарзанди Ёдгорбек қисмати ва ундан қолган икки ўғилнинг биттаси бу
кунда (яъни совет даврида) Марғилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб,
«иккинчиси Фарғона босмачилари орасида экан» лиги ҳақидаги мухтасар
баён ҳам ўқувчини чуқур ўйга толдиради. Балки бу ўлкамизда Октябрь
инкилобидан кейин ҳам давом этган тало-тўплар, босқинчилик ва
зўравонлик сиёсатига қарши халқ қалбида уйғонган ҳақли норозилик ва
мунгли дардга ишора эканлигини сезгир ўқувчи қалбан ҳис этади.
Романнинг бу жиҳатлари ҳам Истиклол даврида кенг ўрганилмокда.²

Чоризм истилосидан кейин барча меҳнаткаш халқ рус генерал-
губернатори, яъни шаҳар ҳокими ва тўраларга қулларча итоат этиб, ўз
юртида бегоналардек яшаганлиги ва акс ҳолда, турли жазоларга дучор
қилинганлиги Абдулла Қаҳҳор асарларида ҳам ҳаққоний акс эттирилган.
Жумладан, ёзувчининг ханузгача адабиётшуносларимиз диққат-
эътиборидан четда қолиб келаётган «Томошабоғ» ҳикояси ана шу аччиқ
ҳақиқатни моҳирона тасвирлагани билан алоҳида ажралиб туради.

1935 йилда ёзилган бу ҳикояга қуйидаги машҳур мисралар эпиграф
қилиб олинган:

Эй бус-бутун аёлати вайрон ўлон ватан,
Ҳар гўшаси замонада зиндон ўлон ватан.
(«Рамузот»)

Бу дардли сатрлар ҳикояда тасвирланган воқеа замиридаги катта
фожеанинг моҳиятини очишга ёрдам беради. Асарда ҳикоя қилинишича,
қадоқчи Ҳамрокул чолнинг тоби қочиб, уйига боришга ҳам мажоли
келмай қолади. Шунда Уста Кулол, яъни Стокгулов номли кекса бир
таниши кўриб қолиб, уни ўзи қоровуллик қиладиган «Романовский»
боғига олиб киради. Қайрағоч соясига ўтказиб, унга сув келтиради.
Ҳамрокул сувни ичиб, бир оз ўзига келади. (Дарвоқе, Тошкентнинг кок

¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кулар. Т. 1994 й. 376-бет

² У.Норматов. Истиклол қайғуси. Шарқ юлдузи. 1993, №2. 183-184 бетлар.

даги Инкилоб хиёбони ёнида ТошДУ эски биноси жойлашган дан бири яқингача ҳам Романовский номи билан аталар эди).

Бу пайт каердандир келиб қолган офицер бу икки муйсафидни қалтаклай кетади. Бу ҳам етмагандай, миршабни чақиради. Икки б Уста кулол билан Ҳамракул чолни бутхонанинг нариги одаги миршабхонага қамаб қўяди. Кутилмаган бу воқеанинг шотини ҳеч ким аниқ билмайди. Ниҳоят, бир ҳафтадан сўнг «Туркистон ўлкаси» газетасида бу икки бечора чолнинг «гуноҳи» маълум бўлади: «Ўтган 23 сентябрда мазкур шаҳарда русия даҳасидаги Романовский боғида ҳам шу қабилда беадаблик содир бўлган. Чунончи, туркистонликлардан бири ўзларига соҳиблик қилиб турган русия тураларининг широкатгоҳларига кирган, яъни ниҳоятда беадаблик қилган...»¹

Ҳикояни ўқиб чиққан ҳар бир эсли-хушли одам ҳайратга солиналиги мумкин эмас: во ажаб, кекса, бетоб бир чол ўз шаҳридаги кекса кириб, озгина салкинласа, бир қултум сув ичса-бунинг нимаси «ниҳоятда беадаблик» экан? Киши ўз юртида бегона бўлиб, ўз шаҳрининг ёмоншабоғига киролмаса, бундан ортиқ ноҳақлик, бундан оғирроқ фожеа бўлармикин?

Эҳтимол, бу оғир манзарани бир муболаға деб билувчи ёхуд ҳикоя сарлавҳаси остидаги «Ўтмишдан» деган сўзга асосланиб, «Ҳа энди, бу бурунги замонларда бўлган экан-да», -деб қўя қоладиган китобхон ҳам топилар. Аслида эса, ҳикоянинг ўзок ўтмишга ҳам, эртакка ҳам ҳеч қандай алоқаси йўқ. Балки, бу ёзувчининг болалик хотиралари асосида ёзилган ва 1915-16 йиллардаги халқ ҳаётидан реалистик бир лавҳа. Дилни эзгувчи бу лавҳа «маданий» истилочиларнинг ўлкамизда юргизган ҳукмронлик сиёсатидан, халққа ўтказган зулми ва зуғумидан бир нишона.

Ҳикоядаги воқеанинг ҳаётий ҳақиқат эканлигини Уста кулолнинг сўзлари ҳам тасдиқлагандек бўлади. Офицер билан миршаблар ҳам одам-ку, зора раҳми келиб қўйворишса, деган умидда уларга ялиниб, эргашиб бораётган кампирига Уста кулол шундай дейди: «Йиғлама! Мен бир турмадан иккинчи турмага ўтаётиман, нега йиғлайсан». Жабрдийда чолнинг бу сўзлари Россия империясининг арзандалари бўлмиш рус ҳарбийларининг ўлкамизда ўрнатган ғораткор сиёсатига берилган одилонати тавриф, халқ дилидаги адолатли ҳукм эди. Ўша мустамлака даврида чиндан ҳам бутун Россия ва унинг таркибидаги Туркистон ҳам, халқлар турмасига айланганди. (Герцен)

Фитрат ва Чўлпон, Бехбудий ва Қодирийлар асос солган жаҳид адабиётининг улкан аҳамияти ҳам шундаки, бу тарихий ҳақиқатни фавқулодда катта жасорат ва маҳорат билан ва энг муҳими халқ ва миллат манфаатлари нуқтаи назаридан ҳаққоний акс эттирди. Бирок афсуски,

¹ А.Қаххор. Асарлар. I том, Тошкент, Ғ.Ғулом нашр. 279-бет.

ижтимоий-сиёсий ва адабий-эстетик тафаккуримизнинг юксак босқичи сифатида намоён бўлган жадид адабиётининг бу каби ёрқин қирралари мутлақо ҳолисона баҳоланмади. Аксинча, то мустақиллик йилларига қадар асосан бирёқлама баҳоланди ва қораланиб келинди.

Истиклол туфайли бундай адолатсизликлар барҳам топмоқда. Эндиликда бадиий ижод ва адабий-эстетик тафаккур ривожини учун кенг имконият яратилди ва тарихий ҳақиқат ўзининг ҳаққоний ифодасини топмоқда. Бу жиҳатдан Шавкат Раҳмон каби шоирларимизнинг қатор шеърлари, Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романи каби етук асарлар алоҳида ўрин тутади.

Абдулла Қодирийнинг бадиий кашфиёти

Абдулла Қодирий нафақат ўзбек адабиёти тарихида, балки бутун туркий халқлар адабиёти тарихида ҳам ёрқин бир саҳифа очган улкан сўз санъаткори эди. Унинг ижодий фаолияти бор-йўғи йигирма йил давом этди. Шу қисқа фурсат ҳам ғоят кескин ва мураккаб бир даврда, доимий таъқиб ва таҳдидлар остида, ҳақиқат ва эзгулик учун бўлган тенгсиз курашларда ўтди. «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса ҳам, «их» дейдирган йигит эмасман,-» деб ёзган эди у мустабид тузум томонидан 1926 йили илк бор қамалган кунларида. Томчида қуёш акс этгандек, мардона ва самимий айтилган бу сўзларда Қодирийнинг буюк ШАХС ва АДИБ сифатидаги қахрамонона сиймоси мужассам, дейиш мумкин.

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирий қайси мавзуда, қандай жанрда асар ёзмасин ва уларда қанақа воқеа-ҳодисаларни акс эттирмасин- у ҳамини ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади ва ўзининг ижодкор сифатидаги муқаддас принципларига қатъий амал қилади. Юксак бадиийлик ва ҳаққонийлик, чинакам ҳаётийлик ва инсонпарварлик каби фазилатлар Абдулла Қодирий асарларига жозиба бағишлайди ва улар миллионлаб китобхонларнинг қалбидан жой олади. Ёзувчининг илк ҳикояси 1916 йили ёзилган ва «Улоқда» деб номланган эди. Шу биринчи ҳикоядаёқ Абдулла Қодирийнинг реалист санъаткорлиги, халқчил ва миллий тафаккури яққол намоён бўлади. Ҳикоянинг тили ҳам халқона жонли, рангдор ва ихчамлиги билан ҳамда ҳаётини воқеаларни аниқ-тиниқ тасвирлай олганлиги билан адабиётимизга ўзига хос ёрқин бир истеъдод кириб келаётганлигидан гувоҳлик бериб турарди.

Қодирийнинг 20-йиллардаги кўплаб публицистик мақола ва тақризлари, етук ҳажвий асарлари унинг ижодий фаоллигидан далолат бериб туриши билан бирга, айни пайтда, адабнинг бутун таланти ва ҳаётини халққа хизмат қилишга бағишланганлигини кўрсатиб туриши билан ҳам зътиборга лойиқдир. Зеро, ёзувчининг 1927 йили ёзилган ва биринчи ўзбек киноси «Равот қашқирлари» га бағишланган тақризи ҳам, «Муштум» журналининг таъмал тошлари бўлиб ҳисобланган «Тошпўлат тажанг нима дейди? «Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтарида» ҳажвиялари-ю «Ўқиш-ўрганиш кийнчиликлари» каби теран

ларни ҳам-барчаси чинакам миллатпарварлик ва инсонпарварлик руҳи йўлланлиги билан ажралиб туради.

Миллат ва халқ дарди, миллат ва халқнинг орзу-эҳтиёжи Қодирий учун нарсадан устун эди. Табиатан туғма эпик ёзувчи (Ойбек) бўлган Абдулла Қодирийнинг кўп асрлик ўзбек адабиёти учун мутлақо янги жанр бўлган роман жанрига мурожаат қилиши ҳам энг аввало ана шу маънавий-руҳий эҳтиёжнинг изохланса тўғри бўлади. «Модомики,-деб ёзган эди адиб роман жанрида,- биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш доғтончилик, наъначилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгиланишга, халқимизни шу замоннинг талабларига мослашга, «Фарҳод-Ширин» лари билан таништиришга ўзимизда интизорият ҳис этамиз...» Бу сўзлар айтилганига 80 йиллар бўлди, лекин улар ҳақиқатан ҳам Истиқлол даврида ҳам ҳар бир талантили ва диёнатли санъаткор учун муҳим бир дастуриламал бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари жаҳон адабиёти тарихида ҳам қанчалар буюк воқеа-ўзига хос бир бадиий кашфиёт бўлиб майдонга келганлигини кўплаб йирик адиблар ва машҳур адабиётшунос мутафаккирлар фахр ва қувонч билан эътироф этишганлиги ҳам ўзбек адабиётимизга оламшумул шухрат келтириш билан бирга халқимиз ва миллатимиз савиясини, шаъни ва қадрини ҳам бир поғона юксакликка кўтарди. Бу романлар, гарчанд, адибнинг камтарона сўзлари билан айтганда, илк тажриба бўлса-да, лекин улар ўзининг ғоявий-бадиий мукамаллиги, чуқур калитчилиги ва ёрқин миллийлиги билан санъатнинг энг юксак мезонлари ва талабларига тўлиқ жавоб бера оладиган асарлар бўлганлиги билан ўқувчиларни қанувгача ҳайратга солади. «Абдулла Қодирийнинг 20-йилларда яратган романлари гўё теп-текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари каби вуҷудга келгандай пайдо бўлди» (Мухтор Аvezов) Бу Қодирийнинг чинакам новатор ижодкор эканлигининг юксак бир эътирофи.

Қодирийнинг буюк сўз санъаткорлиги энг аввало шундаки, бу романлар ўзбек халқининг асл табиати, теран тафаккури, руҳий олами, миллий ўзига хоёликларини нақадар ёрқин ва ҳаққоний тасвирланганлиги жиҳатидан қанувгача тенгсиз дурдоналар бўлиб саналади. Бошқача айтганда, Абдулла Қодирий ўз романлари билан халқ ҳаёти, дарди, орзу-аъмолларини қандай тасвирлаш, миллий характерларни қандай яратиш, уларнинг ўй-кечинмаларини қандай ифодалаш ва ўзбек тилимизнинг бойликларидан қандай моҳирона фойдаланишнинг ажойиб ва бетакрор бир намунасини яратиб берди. Эндиликда бу романлар нафакат ўзбек адиблари учун, балки кўплаб миллий адабиётларнинг намояндалари учун ҳам юксак бадиий маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилмоқда.

Қодирий ижодиёти ва бадиий маҳоратини ўрганиш борасида танқидчи ва адабиётшуносларимиз салмоқли ишларни амалга оширдилар. Айниқса, Истиқлолдан сўнгги қисқа фурсатда адиб асарлари янгича нуқтаи назар ва янгича илмий-эстетик талқинлар асосида ўрганилаётганлиги қувонарли ҳол, албатта. Бироқ адиб ижодиётининг ўзига хослиги, бадиий маҳорати, романлари поэтикасини ўрганиш борасида ҳали кўпгина муаммолар мавжуд. Чунончи,

машъум 30-40- йилларда эмас, балки 70-80- йилларда ҳам Қодирийни «ғоявий етуксиз» ликда, «ижодий методи чекланганлик» да айблашда давом этди. Бундай бир ёқламаликларнинг сабаб ва оқибатларини ҳолисона ёритиш ҳам қодирийшунослигимизга жиддий бир хисса бўлиб қўшилиши мумкин. Ёш айрим адабиётшунослар Қодирийнинг деярли барча асарлари ва улардаги дуч келган эпизодлардан рус ёки бошқа миллат ёзувчиларининг таъсири изларини топишга беҳуда уриниш ҳоллари учрайдики, улар ўқувчида ҳақли эътироз уйғотади. Масалан, бир адабиётшунос Н.В.Гоголнинг Тарас Бульбаси билан Обид Кетмон образларининг ташқи кўринишларидаги полвонсифатлигида ҳам ёки Гоголнинг 17 яшар қаҳрамони Оксананинг кўзгуга қараб ўзига оро бериши ва «роджество» байрамига тайёргарлик кўриши тасвири билан Кумушнинг тўн кечаси олдидан ясантирилиши ўртасида ҳам Гоголнинг таъсирини кўргандек бўлади. Таассуфки, гоҳида мана шундай ёзувчи асарларининг ҳаётий манбаларига кўпроқ аҳамият бериш ўрнига ўзимиз истамаган ҳолда Қодирий истеъдодининг кудрати, унинг ижодкор сифатидаги миллий ўзига хослиги ва новаторлигини камситишга йўл очувчи асоссиз изоҳларни тақдим этаверамиз.

Таниқли ёзувчимиз Тоҳир Маликнинг яқинда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида билдирган қуйидаги фикри ҳам, назаримизда, шундай бирёқламаликнинг бир кўриниши бўлиб туюлди бизга. Яъни эмишки, Абдулла Қодирий ўз асарларида долзарб ҳаётий муаммоларни, муҳим ижтимоий масалаларни кўтариб чиқишни рус адабиётидан ўрганибди. Ҳолбуки, бутун мумтоз адабиётимиз, жумладан, улуғ Навоийнинг йирик дostonлари у ёқда турсин, ҳатто тўрт ёки икки мисрадангина иборат кичик шеърый асарларида ҳам қанчалар чуқур ва инсоний фикрлар теран ифодаланмаган, инсон ҳаётининг мақсад-моҳияти тўғрисида жиддий мушоҳада юритилмаган!? Ёхуд Муқимий ва Фурқатларнинг соф ишқий манзумаларида муҳим ижтимоий ғоя-фикрлар ифодаланмаганми ва улардан Қодирийдек аллома санъаткор беҳабар бўлганми?..

Ёхуд Абдулла Қодирийнинг бадий тили, сўз санъаткорлиги кўплаб йирик ва нозик таҳлилларга бой тадқиқотларни кутиб турганлиги ҳам адабиётшунослигимизнинг жиддий муаммоларидан бўлиб ҳисобланади. Бинобарин, таниқли ёзувчимиз Пирим Қодир тўғри таъкидлаганидек, Абдулла Қодирий каби улкан сўз санъаткорлари ҳозир орамизда йўқ. Аммо улар эришган ижодий ютуқларни, бадий тил бобидаги юксак санъатларини, халқ тилидан фойдаланишдаги ибратли тажрибаларини давом эттириш кейинги авлодларнинг зиммасида.

Шу ўринда Абдулла Қодирий бадий оламининг нурли бир қирраси бўлган ва бошқа адибларимиз учун ҳам ўзига хос бир маҳорат мактаби бўлиб хизмат қила оладиган бетакрор сўз санъаткорлигини биргина ибора мисолида кўриб ўтайлик. «Ўткан кунлар» романидаги энг таъсирчан воқеалардан бири, шубҳасиз, Отабекнинг ота-она қистови билан иккинчи бор уйланишга мажбур бўлиши билан боғлиқ ички кечинмаларини акс эттирувчи «Унутмайсизми» деб номланган фаслидир.

Ўқувчиларнинг ҳам хотирасидан сира ўчмайдиган ва қаҳрамонлар тақдирида рўй беражак фожеаларнинг бош сабаблари ҳам мухтасар тарзда

Фозиланган бу ҳаяжонли лавҳада Отабек билан Кумушнинг рухий таъсирларининг тасвирлаш асносида Фузулий девони ҳам тилга олинган. Романнинг гоявий-бадий нияти, романнинг умумий мазмун-руҳи ва таъсирчан камда характерлар мантиғидан келиб чикиб ёндошилса, шу биргина ҳақиқат ҳам ялибнинг ноёб бир бадий кашфиёти эканлигига ва унинг асарда фозиланган катта аҳамият касб этишига ишонч ҳосил қиламиз.

Ўзибор берилса, романда Отабек ва Кумушларнинг бирор мактаб ё мадрасада таҳсил кўрганлигию ёки уни тугатганлиги тўғрисида ҳеч қандай маълумот хабар учрамайди. Лекин Кумуш ҳам, Отабек ҳам Фузулийдек ҳассос инсоннинг дардли шеърларини бирдек берилиб муталаа қилишар экан, демак, улар инқовлари ҳам ўқимишли ва зиёли бўлганлигини тасаввур қилиш учун катта илм эгаси бўлиш талаб этилмайди, албатта. Иккинчидан эса, шу биргина ҳақиқат ҳам («Фузулий яхши китоб, мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим, сизам-ми?») чуқур бир ҳақиқатдан, яъни Отабек ва Кумушнинг худди ўзукка кўз қўйгандек бир-бирларига муносиблиги, инсоннинг қалби ҳам, ҳис-туйғулари ҳам, маънавий-рухий олами ҳам бир-бирига қанчалар ва муштарак эканлигидан далолат бериб туради. Қаҳрамонларнинг ҳаёт кескин ва хатарнок вазиятда қийин бир ҳолатда қолганликларини ҳаққоний асос эттирган бу бадий тафсилотнинг аҳамияти шулардангина иборат эмас. Бу детал яна бир муҳим хулоса чиқаришга асос бўлади: собиқ шўро даврида ботини такрорланиб келинган ва эндиликда миси чикиб қолган эски бир ўндирманинг, яъни эмишки, «Октябрь инкилобидан илгари бутун ўзбек халқи ёппасига саводсиз бўлган» деган сўзларнинг қип-қизил сафсата эканлигини ҳам қўшниқ тасдиқлай олади. Бинобарин, романда тўғри ёритилганидек, халқимиз ўтмишда ҳам бамисоли офтобга талпингандек, ҳамиша маърифат-зиёга ошно бўлиб яшаган ва илм-маърифатни юксак қадрлаган ҳам. Шу боисдан ҳам нафақат олий мадраса ва мактабларда, балки кўплаб хонадонларда, масжид ва меҳмонхоналарда ҳам Бедилхонлик ва Навоийхонлик, Машрабхонлик ва Фузулийхонликлар бўлиши урф-одат тусини олган, ибратли бир анъанага айланган ва бундай китобхонлик одамлар суҳбатларини марокли қилган ва улар кўнглини файзиёб айлагани-рад этиб бўлмас тарихий ҳақиқатдир. Ниҳоят, қадрат Навоийдан сўнг «Лайли ва Мажнун» дек гўзал дoston яратиш бахтига мушарраф бўлган озар шоири Фўзулийнинг инсон қалбидаги энг юксак ва муқаддас туйғу аталмиш ишқ-муҳаббатни қуйловчи мумтоз шеърлари Кумуш ва Отабеклар қалбини бирдек сеҳрлаб қўйиши қанчалар табиий ва ишонарли. Қолаверса, бу деталь ўзининг ёрқин миллийлиги ва ҳаётийлиги билан асар мазмунига ажиб бир теранлик ва жозиба бағишлаши билан бирга, айни вақтда, у Қодирийнинг ҳам бу улуғ шоир ижодига меҳрли муносабатини, яъни севимли шоиримиз Эркин Воҳидов сўзлари билан айтганда, Фузулий шеъриятига ўшиқлигини кўрсатиб турувчи ўзига хос бадий-эстетик бир эътироф сифатида ҳам эътиборга лойиқ. Бундай ибратли мисолларни осонлик билан кўпайтириш мумкин.

Абдулла Қодирий каби улкан сўз санъаткорларининг бадий кашфиётларини қадрлаш ва уларнинг асарларида ифодаланган чуқур ҳаётий

ҳақиқат ва тарих сабоқларини тўла англаб етиш учун эса энг аввало ижодий фикрлаш талаб этилади.

Халқчиллик ва бадиият намунаси

Ғафур Ғулом янги давр ўзбек адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқишдек улкан шарафга муяссар бўлган тунғич адибларимиздан бири эди. Халқ ҳаётини чуқур билиш ва халқ билан доимий бирга бўлиш, унинг дарди ва шодлигини акс эттиришга интилиш Ғафур Ғулом ижодига кучли бир қанот бахш этди ва натижада унинг ижоди ҳам ҳаётийлик, ҳам чуқур халқчиллик касб этди. Ғафур Ғулом ижоди шундай бир маҳорат мактаби бўлдики, унда бир томондан, поэзиямизнинг мураккаб ва зиддиятли тараққиёт боскичларини кўришимиз мумкин. Иккинчи томондан эса, бу мактабда «оддий бир кишлоқ мухбиридан академик шоир даражасига кўтарилган» улкан халқ санъаткорининг ёрқин ва мазмунли ҳаёт йўлини кўзатиш мумкин.

Ғафур Ғулом ижоди ва шеърятининг манбалари нималардан иборат ва унинг етук ижодкор бўлиб шаклланишида ҳамда бу даражада улуг адиб бўлиб етишишида қандай омиллар асосий роль ўйнади – шулар хусусида фикр юритишдан олдин Ғафур Ғулом адабиёт майдонига кириб келган дастлабки йилларни ва ўша даврдаги адабий ҳаётни кўз олдимизга келтирайлик. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Ғафур Ғулом ва бошқа адибларимиз адабиёт майдонига кириб келган давр – 20-йиллар бутун халқимиз ва маданиятимиз тарихида энг мураккаб ва зиддиятли бўлган бир давр эди.

Бу мураккаб даврнинг ҳаққоний манзаралари, халқимиз ва миллатимиз бошига тушган оғир фожеалар энг аввало Фитрат, Абдулла Қодирий ва Чўлпон сингари оташнафас адибларимизнинг асарларида ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топган эди. Афсуски, бу адибларимизнинг ўша давр ҳақиқатини бутун фожеалари билан акс эттирган ўлмас асарлари қадрланиши ёки тўғри тушунилиши ўрнига сўнгги йилларгача бутунлай қораланиб келинди.

Ғафур Ғулом худди мана шундай мустабид шўро тузумининг мафкуравий ҳукмронлик ва зўравонлик сиёсати авж олган бир пайтда тенгқурлари - Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаххор ва Уйғунлар сингари жушқин таланти ва ўз овози билан адабиёт майдонига кириб келди. Ўша йилларда Ғафур Ғулом каби тунғич адибларимиз чекига тушган бу қисмат ҳам ижобий, ҳам салбий мазмунга эга эди. Ижобий томони шундаки, Ғафур Ғулом бевосита ана шу жушқин ва мураккаб ҳаёт ичида яшади, обдон пишиди ва халқ билан ҳамнафасу ҳамдард бўлиб, етук бир ижодкор сифатида шаклланди.

Бу даврнинг Ғафур Ғулом ва унга тенгқур бўлган авлод вакиллари ижодига кўрсатган даҳшатли салбий таъсири деганда, биринчи навбатда, ҳукмрон коммунистик мафкура ва унинг ижодкорлар олдида қўядиган ғоссииз талабларини назарда тутамиз. «Биз адабиёт майдонига кириб келганимиздан буён юзлаб шоиру ёзувчилар ўтди, - деган эди Абдулла Қаҳҳор. Лекин мен шулар орасида Чўлпон билан Ғафур Ғулом даражасидаги истеъдодни кўрган эмасман. Минг афсуски, буларнинг икковини ҳам замон жувонмарг қилди.»

Абдулла Қаҳҳорнинг бу сўзларида жуда катта тарихий ҳақиқат ва фожеа акс этиб турибди. Ғафур Ғуломнинг улкан истеъдод эгаси эканлигини унинг ҳаётбахш анъаналарини давом эттираётган Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари талантли шоирларимиз ҳам ёхуд уни яқиндан билган Саид Аҳмад, Асқад Мухтор ва Озод Шарафиддонов каби адиб ва олимларимиз ҳам яқдиллик билан эътироф этишади. Масалан, давримизнинг машҳур шоирларидан бири Э.Воҳидов Ғафур Ғулом ҳақидаги хотираларида унинг Шарқ ва Ғарб адабиётини чуқур билиши ва бадиий маҳорати ғоят юксак эканлигини таъкидлаб, жумладан, қуйидаги фикрларни билдиради: «Ғафур Ғулом шунчалик истеъдод эгаси эдики, у силкинса шеър тўкилар эди. Ғафур Ғулом кўнглидаги гапларнинг ҳаммасини коғозга туширмай кетган шоирлардан».

Ғафур Ғулом каби улкан адибларимиз туғма талант соҳиби бўлиш билан бирга, улар ҳам Шарқ, ҳам рус ва жаҳон илғор адабиётларидан, ҳам халқнинг битмас – туганмас оғзаки ижодидан бениҳоя кўп ўрганганлиги ва бу ўрганиш жараёнида истеъдоди янада камол топганлиги ибратлидир.

Ўз ижодининг дастлабки қадамлариданок, Ғафур Ғулом адабиёт оркали халққа ва жамиятга хизмат қилишни ўзининг шарафли бурчи деб билди ва умрининг охирига қадар ана шу юксак эътиқодидан чекинмади.

Умримда бир минут ҳам бўш пайт кўрмадим,

Ўтган бўлсин дардсиз, ўтсиз, севгисиз,
деганда Ғафур Ғулом тўла ҳақ эди. Дарҳақиқат, Ғафур Ғулом бутун умри давомида сўнмас иштиёқ, дард ва муҳаббат билан яшади ва ижод қилди. Шоирдаги сўнмас севги энг аввало Ватан, инсон ва гўзаллик туфайли бўлса, унинг бетақрор ижоди ана шу жўшқин эҳтирос ва оташин муҳаббати ҳамда миллий ғурур туйғуларининг акс-садолари эди, дейиш мумкин. Беназир истеъдод эгаси бўлган Ғафур Ғулом улкан санъаткорларга ҳос ғоят юксак, айнаи вақтда, чуқур ҳаётий мақсадга эга эди ва бу эзгу маслак шоирнинг бутун ижодига нурли бир йўналиш ва сўнмас илҳом бағишлаб туради:

Халқнинг манфаатини кўзлай олмасанг,

Ватан саодатин ўзлай олмасанг.

Таржимон тилингни лол ўлгани хуш,

Хуррият мазмунин англай олмасанг.

Бу шеърӣй парчани шартли равишда Ғафур Ғуломнинг асосий бир ижодий дастурини ифодаловчи мухтасар ва мазмундор мисралар деб тушуниш мумкин. Энг муҳими яна шундаки, бу мисрлар замирида Ғафур Ғуломнинг юксак эътиқод ва эстетик ақидалари ҳам акс этган.

Яъни Ғафур Ғуломнинг бирорта шеъри ёки ҳикояси йўқки, унда халқ иродаси, халқ орзу-тилагӣ ва ҳис-туйғулари ифодааланмаган бўлсин.

Ғафур Ғулом ижодининг илк босқичлариданок бадиий адабиётнинг ҳаётдаги ва жамиятдаги юксак мавқеини ва унинг инсонлар қалбини мусаффо қилувчи қудратли бир кучга эга бўлган алоҳида бир санъат эканлигини англаб етади ва умрининг охирига қадар ана шу ғояси ва эътиқодида мустаҳкам туради. Бу жиҳатдан шоирнинг қуйидаги шеъри алоҳида аҳамиятга эга:

Шоир юракларга ҳукм этади,

Ул – рентген нуридай тез курувчан.

Юрак пучмоғида қолган қирларни,

Қалам билан тозалов – шоирнинг иши.

Ғафур Ғуломнинг бу сатрлари бундан етмиш йиллар илгари айтилган, лекин улар бугун, яъни Ўзбекистонимиз мустақил бўлган ҳозирги кунларда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Ғафур Ғулом ижодини ва бутун шеъриятининг асосий йўналишини белгилаган бош мавзу – бу энг аввало инсон ва унинг ғоят ранг-баранг ва сеҳрли дунёсидир. Қуйидаги сатрларда ана шу ҳаётӣй ҳақиқат чуқур ифодааланган:

Бутун китобларимни варақ-варақ ахтаринг,

Ҳамиша улуг инсон Ғафўрнинг темасида.

Инсоннинг қатра қони менга оламча мазмун,

Фақат ўзинг буюксан қуёш системасида.

Бундай теран мазмунли шеърларни ўқир эканмиз, беихтиёр яна бир ҳақиқатни кашф этиш мумкин. Бу ҳақиқат шундаки, Ғафур Ғулом табиатан инсонпарвар санъаткор эди ва айниқса, унинг чуқур гуманист шоир бўлиб етишишида жўшқин ҳаёт дорилфунуни билан бирга Навоӣй каби даҳо санъаткорлар ҳам маънан ва руҳан устозлик қилган десак, хато қилмаган бўламиз.

Ғафур Ғулом, албатта, том маънодаги янги ва новатор шоир эди. Лекин унинг ижодида ва айниқса, бой ва ранг-баранг шеъриятида улуг Навоӣй, Саъдий, Бедил сингари даҳолар қуйлаган сўфиёна ғоялар ва фалсафӣй ақидалар ҳам янгича талқинларда муфаккиятли давом эттирилганлигини қуатиш мумкин. Шу муносабат билан таникли адабиётшунос, академик Бахтиёр Назаровнинг яқинда нашр этилган «Ғафур Ғулом олами» (2004 й.) асарида таъкидланган муҳим бир фикр эътиборга лойиқ: «Инсоннинг атом заррасига, атомга ўхшатилишини ХХ аср ўрталаридаги адабиётига олиб кирган шоирлардан бири, эҳтимол,

Ғафур Ғулом бўлса, ажабмас». Дарҳақиқат, бундай ташбеҳларни Ғафур Ғуломнинг, Асқад Мухтор сўзлари билан айтганда, қомусий билим ва тафаккурининг, сарҳад билмас бадиий эстетик оламининг ўзига хос эътирофи, дейиш мумкин.

Ғафур Ғулом асарларига баҳо беришда, албатта, уларнинг қандай мавзуга бағишланганлиги ёки бирор бир сиёсий раҳбарни улуғлаганию ёхуд мадҳ этганлигига қараб эмас, балки энг аввало мазкур шеърларда Ғафур Ғуломдек бетакрор бир шоирнинг таланти қай даражада намоён бўлганлиги ва шоирнинг ҳаёт ва инсон тўғрисидаги фалсафий-эстетик қарашлари қанчалар теран акс этганлигига қараб баҳо берилса, санъатнинг муҳим талабларига риоя қилинган бўлади.

Масалан, Ғафур Ғуломнинг 30-йилларда яратилган ва ўша давр ўзбек шеъриятида катта бир воқеа бўлган асарларидан бири «Турксиб йўлларида» деган машҳур шеърини эслайлик. Агар собиқ шўро тузумива мафкурасидан келиб чиқилса, бу шеър ҳам социализмни улуғловчи ва партия билан инқилобни шарафловчи, яъни янги даврни мадҳ этувчи шунчаки анъанавий бир асар сифатида баҳоланиши керак. Лекин шеърдаги энг муҳим жиҳат, бизнингча, шоирнинг юксак поэтик маҳорати ва айниқса, олис ўтмишнинг теран ҳақиқатларини ҳайратомиз образлар орқали очиб бера олганлигида десак, янглишмаган бўламиз. Яъни Ғафур Ғуломнинг дастлабки асарларидан бўлишига қарамасдан, бу шеърда чинакам классикларга хос санъаткорлик ва мазмундорлик ҳамда таъсирчан оҳангдорлик мавжудки, булар бугун ҳам кўплаб шоирларимизга юксак поэтик маҳорат бобида намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин:

... Бу йўллар
кўп қадим йўллар,
Беш миллион,
Ўн миллион,
юз миллион нафар
қуллар ва туллар,
Гарданда чўяндан қуйилган занжир,
Ерларда ҳашарот каби,
очликдан,
зорликдан гезариб лаби,
ожиз, маҳкум, хор ва бетадбир
Нон дея, Нон дея, суруниб кечмишдир...

Ғафур Ғуломнинг аллақачон адабиётимизнинг олтин хазинасидан ўрин олган бундай шеърларида намоён бўлган юксак сўз санъати ва поэтик маҳорати ҳақида ҳайрат билан ўйлаганда, беихтиёр машҳур рус ёзувчиси Лев Толстойнинг бир фикри ёдимизга келади. «Санъаткор – деган эди Лев Толстой, - ўз фикрини чуқур ва гўзал қилиб ифодалаш учун

ёзувчилик маҳоратини шу даражада мукаммал эгаллаши керакки, у асар ёзаётганида худди юриб кетаётган киши қадам ташлашнинг оддий қоидалари ҳақида ўйламагандек, ёзиш қоидалари ҳақида жуда оз ўйласин». Ғафур Ғуломнинг кўплаб шеърлари ва қисса-ҳикоялари мана шундай фавкулудда юксак маҳорат билан яратилгандир.

Ғафур Ғулом шеърятининг ҳаётийлиги ва уларнинг таъсирчанлигини бениҳоя оширган муҳим омиллардар бири, шубҳасиз, миллийлик эканлигини шоирнинг кўплаб асарлари мисолида яққол кузатиш мумкин. Биргина мисолга тўхталайлик; халқимизнинг фашизм билан бўлган ҳаёт-мамонт жангларида 1945 йили ғалаба қозонгандан сўнгги хуш қайфияти ва бутун мамлакатимиз бўйлаб таралган шодлик туйғуларини ифода этиш учун бошқа шоир-ёзувчига камида бир неча саҳифалар керак бўларди. Ғафур Ғулом эса мана шу чексиз шодлик туйғуларимизни қисқа сатрларда катта маҳорат билан акс эттиришга ва муҳими, чуқур ўзбекона тафаккур ва сержило буёқларда миллий тил ва деталлар орқали ўқувчининг эсида қоладиган жонли манзараларда бадиий ифода этади:

Шодлик кўшини босди саодат кўчасини,
Ўдақлар жаранглатар ҳайитлик тангасини.
Келинчаклар ахтарар пардоз қутчасини,
Қирқ қокил бўлсин, дейди, қистайди янғасини,
Бугун чин арафадир...

Эътибор берайлик, шеърини парча бор-йўғи беш сатрдан иборат. Лекин шу қисқа сатрларда Ғафур Ғуломнинг тенгсиз бадиий маҳорати ҳам, чуқур миллий тафаккури ва халқчиллиги ҳам ёрқин мужассам. Чунки фақат ўз халқи ва миллати руҳиятини худди она ўз фарзандининг кўнглини яхши билганидай, чуқур билган ва ўша халқчиллик ва миллийлик қон-қонига сингиб кетган шоиргина бундай мазмундор ва рангдор образлар ва унутилмас манзаралар яратишга қодир бўлади. Улуғ аллома Ғафур Ғуломнинг «Дарёдил шоир» лиги (Озод Шарафиддинов) ҳам, унинг абадиётга даҳлдорлиги ҳам энг аввало мана шунда бўлса керак.

Адабиётимизнинг ёрқин юлдузи

XX аср ўзбек адабиёти тарихини Ҳамид Олимжон ижодисиз тўла тасаввур этиб бўлмайди. Ҳамид Олимжон, гарчанд қисқа умр кўрган бўлса-да, ўзининг улкан истеъдоди ва ёрқин шахсияти билан адабиётимиз ва маданиятимиз тарихида ўчмас из қолдириб кетди. У чинакам ижодкорлар қаби ғоят серқирра истеъдод соҳиби эди. Ҳамид Олимжон нафақат ҳассос шоир ва драматург, балки айни вақтда, йирик жамоа

арбоби, мохир таржимон, истеъдодли адабиётшунос сифатида ҳам ибратли фаолият кўрсатди.

Ҳамид Олимжон ижод майдонида адабиётимизнинг тўнғич авлоди саналмиш — Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир ва Шайхзодалар билан деярли бир вақтда, ўтган асрнинг 20 — йиллари ўрталарида ўз овози ва бетакрор шеърий илҳоми билан кириб келди. Адабиётимизнинг улкан намояндалари истеъдодини ҳеч камситмаган ҳолда бир муҳим ҳақиқатни эътироф этиш ўринли бўларди. Яъни, Ҳамид Олимжоннинг шоирлик таланти ҳам, нодир шахсияти, қолаверса, раҳбарлик салоҳияти ҳам жуда эрта етилганлиги ва ижодкорлик масъулиятини ҳам кўпгина тенгқурларига нисбатан жуда чуқур ҳис этиши билан эътиборни жалб этади. Бинобарин, шоирнинг чуқур рамзий маънога эга бўлган «Кўклам» номли илк шеърий тўплами 1929 йили нашр этилиб, адабий жамоатчиликнинг эътиборини қозонган пайтда Ҳамид Олимжон ҳали 20 ёшга кирмаган бир ўспирин бўлган. Ёхуд Ўзбекистон Республикаси Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилишдек масъул вазифани бажаришга киришганда у ҳали ўттиз ёшга тўлмаган навқирон йигит эди. Беихтиёр ёдимизга замондошларининг яқдил эътирофи келади: «Ҳамид Олимжон туғма ва нодир талант эди. Унинг қонида, ўзлигида, кўз қорачиғида, тўксон икки томирида туғма бир зукколик, шоирона бир сажия, билгичлик, бурролик, нурбахшлик, ёрқин қалб, одоб аён, пешонасида ва йирик кўзларида улуғлик очик-ойдин намоён эди.», - деб хотирлайди Миртемир.

Дарҳақиқат, Ҳамид Олимжон энг аввало ана шундай ёрқин таланти билан халқимиз меҳрини қозонди ва ўзининг кўплаб етук асарлари билан адабиётимизнинг олтин хазинасини бойитишга муносиб ҳисса қўшди. Шоир ижоди, хусусан, шеърияти тематик йўналиши ва ғоявий-бадиий мазмуни билан бошқа кўплаб адибларимизнинг асарлари билан ҳамоҳанглик касб этса-да, бироқ унинг шеърлари ўзининг табиий соддалиги, равонлиги ва чуқур халқона руҳи билан ажралиб туради. Бошқача айтганда, Ҳамид Олимжон шеърлари халқ дostonлари, қўшиқ ва термалари сингари ғоят содда, равон, уларда ўқувчининг нафасини қайтарадиган ва тушуниши оғир бўлган жумлалар ёки ноўрин қўлланган сўз-иборалар деярли учрамайди. Шундан бўлса керак, унинг шеърлари бир ўқишдаёқ китобхон онги ва қалбига кўчади ва хотирамизда бир умр нақшланиб қолади. Фикримизнинг далили сифатида бир-икки мисол келтирайлик:

Деразамнинг олдида бир туп,

Ўрик оппоқ бўлиб гуллади.

Новдаларни безаб ғунчалар

Тонгда айтди ҳаёт отини,

Ва шаббода курғур илк сахар

Олиб кетди гулнинг тотини...

Ёки:

Тоғлардаги кип-қизил лола,

Бўлиб гўё ёқут пиёла

Булоқлардан узатади сув,

Эл кўзидан қочади уйку...

Булар бадий ижоднинг энг юксак мезони бўлган гўзал соддаликнинг ёрқин намуналари бўла оладики, бундай мисолларни шоирнинг деярли барча шеърларидан ва дoston ёки балладаларидан ҳеч қийналмай келтириш мумкин. Албатта, бундай гўзал соддалик ва бадий мукамалликка эришиш ўз-ўзидан бирданига юзага келмайди. Зеро, ёш шоирнинг табиат инъом этган ёрқин истеъдодига гўё бир қанот бағишлаб, бамисоли «ер бағридаги куч ва ҳароратни уйғотган сахий қуёш нурлари» дек унинг бутун салоҳияти ва имконияти билан барвақт намоён бўлишига имкон берган қатор маънавий омиллар борлигини унутмаслигимиз лозим. Ҳамид Олимжон адабиёт оламига кириб келган илк қадамлариданок ўзбек мумтоз адабиётидан ҳамда рус ва жаҳон адабиётининг буюк намояндалари ижодидан сабоқ олди. Ёш шоирнинг ўзи самимий эътироф этганидек, «ўқимагани, билмагани кам қолди».

Ҳамид Олимжон истеъдодига рухий мадад ва туганмас илҳом бағишлаган яна бир қудратли манба – бу халқ оғзаки бадий ижоди бўлди. Ёшлигиданок жаҳон адабиёти ва мумтоз шеърятнинг бетакрор гўзалликларини чуқур ҳис эта олган Ҳамид Олимжон бу адабиётдаги фалсафий теранлик ҳамда умуминсоний ғоя ва мазмунни, ҳаётбахш анъаналарни ижодий давом эттирди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Ҳамид Олимжон чинакам новатор санъаткор ва мутафаккир сифатида улуг устозларнинг бой адабий мероси ҳамда халқ дostonлари ва эртакларини чуқур меҳр билан ўрганиб, уларнинг бадий маҳорат сирларини ижодий ўзлаштирибгина қолмасдан, балки бу бебаҳо меросни кўз қорачиғидек асраш ва уни тўплаб, нашр эттириш борасида бекиёс фидоийлик, жонбозлик кўрсатди. Бу жиҳатдан айниқса Ҳамид Олимжоннинг буюк Алишер Навоий адабий меросини тарғиб этиш борасидаги фаолияти таҳсинга сазовордир.

Тўғри, ўзбек адабиётшунослигининг узвий бирқисми бўлган навоийшунослик ва фольклоршунослигимиз эндиликда, хусусан, Истиклол шарофати билан юксак бир босқичга кўтарилди. Лекин навоийшунослигимизнинг тамал тошларини қўйиб, унинг истиқболли тамойилларини кўрсатиб берганлардан бири Ҳамид Олимжон эканлигини биламизми ва уни ҳамма вақт ҳам тан оламизми? 30 - йилларда – шўро мафкураси ҳукмрон бўлиб, тарихимиздан ва миллий кадриятларимиздан ғурурланиш у ёқда турсин, улар ҳақида жиндақ илик сўз айтиш ҳам хатарли бўлган қатағон йилларида Алишер Навоийнинг тенгсиз санъаткор

эканлиги, унинг ижоди жаҳон адабиёти ва маданияти тараққиётида юксак бир чўққи эканлигини асослаб бериш учун нечоғлик заковат ва тафаккур бўлиши лозимлиги ўз-ўзидан аён. Ёхуд «Алпомиш» нинг буюк халқ достони эканлигини ва унинг ғоявий-бадиий фазилатларини баралла улуғлаш учун канчалик чуқур мантиқий далил ва ижодий жасорат талаб қилинар эди? Ҳамид Олимжон ана шундай улкан донишманд ва ижодий шижоат соҳиби эканлигини кўрсатди.

Ҳамид Олимжоннинг иккинчи жаҳон уруши йилларидаги фаолияти ҳам ғоят жўшқинлиги ва кўламининг кенглиги билан кишини ҳайратга солади. Бу даврда Ҳамид Олимжон ижоди янада чуқурроқ халқчиллик ва оташин жанговарлик касб этади. Чинакам ватанпарвар ва халқлар дўстлигининг оташин куйчиси бўлган шоир урушнинг дастлабки кунлариданок халқни фашизмга қарши оёққа турғазувчи ва унинг қалбида Ёвуз душманга нисбатан нафрат оловини алангалатувчи ўлмас асарларини яратди. Урушнинг иккинчи куни эълон қилинган ва адабиётимизда ҳарбий-ватанпарварлик лирикасини бошлаб берган «Ғалаба кўшиғи» шеъри канчалик ғалабага ишонч руҳи билан суғорилган бўлса, «Қўлингга қурол ол», «Йигитларни фронтга жўнатиш» каби шеърларида ва «Жангчи Турсун», «Роксананинг кўз ёшлари» балладаларида ҳам халқ хоҳиш-иродаси, халқ руҳи шу қадар теран ифодаланган.

Ҳамид Олимжоннинг уруш йиллари яратган «Муқанна» драмаси ҳам энг аввало ўзининг чуқур ватанпарварлик ғояси ва юксак бадиияти билан ажралиб туради. Ҳамид Олимжоннинг бошқа кўплаб шеърий ва публицистик асарлари каби бу драма ҳам бутун халқимиз қалбидаги туйғуларни, айниқса Ёвуз душманга қарши курашаётган минглаб жангчилар қалбида эрк ва озодлик туйғуларини жўш урдиради, матонат ва жасоратга ундайди. Эрк ва озодлик, мустақиллик ғоялари билан йўғрилган бундай асарлар бизнинг кунларимизда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Зероки, она диёрни севиш, унинг учун керак бўлса, жонини фидо қилиш руҳи бугунги миллий истиклол ғояларига ҳамоҳангдир.

Ҳамид Олимжоннинг ижодий фаолияти ана шундай серқирра ва ибратли. Унинг адабиётимиз ва халқимиз олдидаги фидокорона меҳнати, бетакрор ижоди айниқса бизнинг кунларимизда янада кўпроқ кадр топмоқда. Мустақиллигимизнинг 13 йиллиги арафасида бир гуруҳ таникли санъаткорлар каторида Ҳамид Олимжонга ҳам «Буюк хизматлари учун» ордени берилиши миллионлаб юртдошларимизнинг қалбларида мамнуният ва фахр ҳисларини уйғотди. Негаки, Ҳамид Олимжоннинг гўзал соддалик тажассуми бўлган кўплаб дурдона асарлари, адабиётимиз ва маънавиятимиз равнақиға қўшган улкан ҳиссаси унинг таланти ҳам, шаҳси ҳам буюқлигидан ёрқин далолат бериб туради. Бинобарин, шоиримизнинг ўзи башорат қилганидек, «У ҳамиша элимизнинг юрагида яшайди, эрк деганнинг тилагида яшайди».

ОЛМОС ЯНГЛИҒ ИСТЕЪДОД

XX аср ўзбек адабиёти тарихида Ойбек ижодиёти бутун бир даврни ташкил этади десак, асло муболага бўлмайди. Адиб ижодининг нақадар сермахсул ва ранг-баранг эканлигини кўплаб замондошлари ҳавас ва ҳайрат билан эътироф этишади. Жумладан, Абдулла Қаҳҳор бу ҳақиқатни ўзига хос тарзда шундай таъкидлаган эди: «Ёзувчининг умри йил билан ўлчанмайди, ижодий фаолиятининг самараси билан ўлчанади. Ойбек 400 йилга тенг келадиган 40 йиллик ижодий фаолиятининг бир лаҳзасини ҳам самарасиз ўтказгани йўқ. Ойбек бу жиҳатдан ҳозирги ва келажак адабий авлод қаршисида устод бўлиб гавдаланади». Дарҳақиқат, ўзбек реалистик прозаси тараққиётида ҳам, янги давр ўзбек шеърияти ва дostonнавислиги такомилида ҳам Ойбек ижодининг мавқеи ғоят сарбаланддир.

Забардаст адибимиз Ойбек тенгдошлари каби кўпқиррали истеъдод соҳиби эди. У нафақат улкан прозаик ва ҳассос шоир, моҳир таржимон ва публицист, айни вақтда, талантли адабиётшунос сифатида ҳам ўзига хос матонат ва фидойилик билан самарали ижод қилди. Бошқа жанрлардаги каби ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги ривожида ҳам Ойбекнинг хизматлари беқиёсдир.

Маълумки, Ойбекнинг «Туйғулар» номли илк шеърий тўплами 1926 йили, яъни 21 ёшида нашр этилган. Унинг улуг аллома Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қондалари» қўлланмасига ёзган салмоқли тақризи ҳам худди шу йили олам юзини кўради. Ёхуд беназир шоир Чўлпонга бағишланган ва жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлган мақолалари ҳам шу даврда яратилганлиги тасодифий эмас. Йирик санъаткорларнинг ижодий биографиясида ҳам камдан-кам ҳолларда учрайдиган бундай мувофиқлик муҳим бир хулоса чиқаришга асос беради. Яъни бу мутаносиблик Ойбекнинг танқидчи ва адабиётшунос сифатидаги фаолияти ҳам унинг олмос янглиғ нодир истеъдодининг ёрқин бир қирраси сифатида жуда эрта намоён бўлганлигидан гувоҳлик бериб туриши билан ҳам эътиборлидир.

Ойбекнинг танқид ва адабиётшунослик соҳасидаги фаолияти ўзининг қамров кўлами билан, мавзу-муаммоларининг долзарблиги ва ички яхлитлиги, шунингдек, жанр ранг-баранглиги билан ҳам эътиборга лойиқ. Чунончи, алломанинг Алишер Навоий ва Бобур сингари буюк сиймоларимизга бағишланган илмий-тадқиқотлари савияси қанчалик юксак бўлса, унинг ҳозирги замон ўзбек адабиёти масалаларига бағишланган адабий-танқидий мақолалари ҳам ўзининг чуқур мазмуни ва таҳлилларининг теранлиги билан алоҳида ажралиб туради. Худди шунингдек, Ойбекнинг рус ва бошқа халқлар адабиётининг кўплаб буюк намояндалари (Пушкин, Чехов, Шевченко, Горкий кабилар) ижодини тадқиқ этган муҳим асарлари ҳам унинг адабий-эстетик тафаккур

оламининг бениҳоя кенг ва юксаклигидан далолат бериб туради. Булардан ташқари Ойбекнинг қатор шеърий ва насрий асарларида ҳам бадиий ижоднинг муҳим муаммолари ажиб бир нуктадонлик билан ёритилганки, улар ҳам адабий-эстетик тафаккур ривожига муносиб бир хисса бўлиб қўшилади.

Ойбекнинг илмий ва адабий-танқидий меросининг катта бир қисмини, шубҳасиз, унинг буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ижодига бағишланган ва бутун умри мобайнида изчил давом этган тадқиқотлари ташкил этади. Бинобарин, Ойбекнинг Навоий ижоди ва шахсини ўрганишдаги илмий-адабий фаолияти шу қадар изчил ва муфассал, шу қадар қўламли ва аҳамиятлики, уни ҳақли равишда навоийшуносликнинг таъмал тошини қўйганлардан бири деб ҳам фахр билан тилга оламиз. Ойбекнинг 1943 йили ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланиши ҳам ана шу улкан хизматларининг юксак бир эътирофи эди. Мамнуният билан таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда, айниқса, Истиклол шарофати билан Алишер Навоий каби буюк тарихий сиймоларимиз ҳаёти ва ижодий фаолияти илмий асосда атрофлича ўрганилмокда. Лекин собиқ шўро даврида, хусусан 30-40-йилларда ҳам ҳукмрон мафкуранинг тайзики уларок, мумтоз адабиётимиз тарихига, ҳатто Навоийдек даҳо санъаткорлар ижоди ва дунёқарашига нисбатан ҳам ноҳолис ва зиддиятли фикрлар устуворлик қилар эди.

Чунончи, шўро даврининг маккор мафкураси талаблари ва вульгар социологик қарашлар асосида ёндошиш оқибатида шонли тарихимиз ва миллий кадриятларимиз каби классик адабий меросимиз ҳам ўзок йиллар бирёқлама баҳоланиб, камситиб келинди. «Инкилобгача бўлган даврда ўзбек адабиёти хон ва беклар учун ёзилган сарой шеъриятидан ёки диний характердаги асарлардангина иборат бўлган», дея қораланиб ва ҳатто уни инкор этишгача бориб етилган эди.

Ойбекнинг 30-йилларда яратилган, Навоий адабий меросини ўрганишга бағишланган кўплаб тадқиқотлари ёхуд Бобур ва Муқимий ижодини кенг ёритган адабий-танқидий мақолалари ана шу жихатдан алоҳида аҳамият касб этади. Улар бамисоли тафаккур ёғдулари каби энг аввало улкан бир тарихий ҳақиқатни илмий асосда ёритганлиги билан диққатга молик. Яъни Ойбек классик маданий меросимизга нисбатан бундай бирёқлама баҳо ва қарашлар мутлақо асоссиз эканлигини, аксинча, кўп асрлик тарихга эга бўлган ўзбек мумтоз адабиётимиз энг аввало ўзининг чуқур инсонпарварлиги ва поэтик маҳоратнинг юксаклиги билан ажралиб туришини ибратли таҳлил орқали ва мантикий изчиллик билан кўрсатиб бера олди.

Бинобарин, Ойбекона донишмандлик, илмий теранлик ва ижодий жасорат ёлкини билан йўғрилган бундай тадқиқотлар асримизнинг энг

оғир ва мураккаб бир даври бўлган 30-40 йилларда вужудга келганлигини эсласак, улар таникли ойбекшуносларимиз тўғри таъкидлаганидек, ҳозирги ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигининг шаклланиши ва ривожда ҳам принципиал аҳамият қасб этганлигини тасаввур этиш қийин эмас.

Ойбекнинг танқидчи ва адабиётшунос сифатидаги ибратли жиҳатларидан яна бири шундаки, у адабий асар таҳлилида энг аввало бевосита матнга суяниш ва асосий эътиборни санъаткорнинг тўлақонли характер яратиш ва тасвирлай олиш маҳоратини ўрганишга қаратиш тадқиқотчи изланишларининг самарали бўлишини таъминлашини яққол кўрсатиб бериши билан ҳам қимматлидир. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Ойбекнинг Чўлпон ва Абдулла Қодирий ҳақидаги асарларини ёки Шайхзоданинг «Жалолиддин» драмаси ва Ҳамид Олимжон шеъриятига бағишланган «Танқидчилик соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» (1933) каби адабий-танқидий мақолаларини кўздан кечириш kifоя. Бу каби асарларнинг муҳим бир ижтимоий-эстетик аҳамияти шундаки, улар, баъзилар ўйлагандек, танқидчиликнинг бош мақсад-вазифаси «фос қилиш» эмас, балки энг аввало бадиийлик ва гўзалликни «кашф этиш» дан иборат бўлишини яна бир қарра тасдиқлайди. Ойбекнинг бутун ижоди ва адабий-танқидий фаолиятининг эзгу-мақсад йўналишини белгиловчи бундай фазилатлар унинг асарларига улуғворлик ва умрбоқийлик бағишлайди. Ҳолбуки, Ойбекнинг мазкур асарлари яратилган 20-30 йилларда аксарият мақола ва тақризларда адибнинг асл ғоявий-бадиий ниятини тушунмаслик, адабий асардан ўзиб-юлқиб олинган сатрлар маъносини бузиб талқин қилиш ва деярли ҳар бир эпизод ва ҳатто сўздан ҳам сиёсий айб-хато ахтариш урф бўлган эди. Таассуфлар бўлсинки, бу каби иллатлар энг аввало, мустабид тузум мафкурасининг салбий таъсири, адабиёт ва санъатга синфийлик нуқтаи назаридан ёндашишнинг мудҳиш оқибатлари бўлса, иккинчи томондан эса, улар профессионал танқидчиликнинг бадиий-эстетик савияси пастлиги билан ҳам изоҳланади. Бинобарин, Ойбекнинг адабий-танқидий асарлари бундай бирёқламалик билан ёзилган ғаразли ва саёз мақола-тақризлардан бутунлай фарқ қилароқ, ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигимизнинг тараққиёт йўллари ва ижобий тамойилларини белгилаб беришда ўзига хос ижодий бир намуна бўлиб хизмат қилади.

МЕҲР ВА САМИМИЯТГА ЙЎҒРИЛГАН ИЖОД

Озод Шарафиддиновдек бетакрор инсон ва машҳур ижодкорлар ҳақида ёзиш қанчалар марокли бўлса, шунчалар маъсулиятли ҳам. Сабаби-Озод Шарафиддиновнинг номи нафакат юртимизда машҳур, балки қўшни ва хорижий мамлакатлардаги илмий-адабий жамоатчиликка ҳам яхши

маълум. Маъсулияти энг аввало шундаки, Озод ака қизилсўзликни мутлақо ёқтирмас, мақтову ҳамд-у санолардан энсаси қотарди. Чунки Шайх Саъдий айтганидек, чинакам истеъдодлар тоза мушк мисоли атторнинг таъриф-у таҳсинларига мухтож бўлмайди. Яна бир ҳижолатли ғомони шуки, машхур сиймолар ҳақида ёзаётганимда, гўё уларнинг шуҳратига жиндек бўлса-да шерик бўлаётгандек ноқулай сезасан ўзингни одам. Ана шундай андишали жиҳатларни унутмаган ҳолда Озод ака ҳақидаги баъзи хотира ва таассуротларимни баён этишни жоиз деб биламан.

Илм ва ижод аҳли орасида ҳам, адабиёт ва санъат оламида ҳам шундай бир таомил бор: йирик олим ва санъаткорларнинг ижодий фаолиятини баҳолаш ёки шахсини таърифлашда кўпинча уларга ўтмишда янаб-ижод этган машхур адиблар ёки мутафаккирлардан қиёс изланади. Негаки ҳақиқат таққослашда кўпроқ ойдинлашади. Озод Шарафиддиновни ҳам баъзан адабиётшунослар XIX аср адабий-эстетик тафаккури тарихида янги бир саҳифа очган улуг рус мутафаккири Белинскийга ўхшатишади. Албатта, бу ўринли муқояса билан улар Озод аканинг нодир истеъдоди, бадиий ижод ва эстетик тафаккур ривожига ва айниқса танқидчилик соҳасидаги бекиёс хизматларини таъкидламоқчи бўлишади. Ҳақиқатан ҳам, бундай таққослашларга эътироз билдириб бўлмайди -улар ўртасида муайян муштараклик мавжуд эканлигини эътироф этиш лозим. Бироқ шундай бўлса-да, мен Озод акани энг аввало бетақрор бир сиймо дегим келади. Зеро, Озод ака адабиётшунос олим ва мунаққид сифатида нечоғлик ёркин ва ўзига хос ижодкор бўлса, устоз-мураббий сифатида ҳам шу қадар беназир эканлиги билан кўплаб намондошлари ва ижод аҳлидан ажралиб туради, деб ўйлайман. Бинобарин, «Буюкликка қолип йўк». Бу ибора Озод аканинг ўзига нисбатан ҳам муносиб бир таъриф бўла олади.

Жаҳон адабиёти ва эстетик тафаккур тарихига назар ташласак, шундай бир ҳақиқатнинг гувоҳи бўламиз: деярли барча улкан адиб ва олим-у мутафаккирлар етук ижодкор бўлиб танилгунга қадар илм ва ижоднинг муайян тадрижий йўллари-ни босиб ўтишади. Шу боис уларнинг илмий-адабий фаолиятида аксарият ҳолларда бўшроқ асарлар билан ажралиб турадиган «дастлабки давр» ёхуд «камолот даври» каби маълум ижодий босқичларни кўзатиш мумкин.

Озод аканинг адабий танқидчилик фаолиятида, назаримда, бундай инъанавий илк ёки дастлабки давр бўлмагандек туюлади менга. Ўнқиримнинг бир далили сифатида Озод аканинг адабий танқидчилик майдонига энди кириб келган пайтларида ёзган ва шеъриятимизнинг инддий муаммоларига бағишланган «Лирика ҳақида мулоҳазалар» каби илк мақолаларини ва ниҳоят, сўнгги йилларда нашр этилган «Чинорлардан бири», «Миллатни уйғотган адиб», ёки «Истибод

қурбони» каби мақолаларини кўз олдимишга келтирайлик. Буларнинг дастлабкилари бундан 50 йиллар муқаддам ёзилган. Лекин бу мақолалардаги лирик асарлар таҳлилининг чуқурлиги, фикр ва умумлашмаларнинг мантиқан теранлиги, тили ва услубининг пухталигини туйган ўқувчи уларни ҳали тажрибаси ҳам, маҳорати ҳам етарли бўлмаган бошловчи ёш бир мунаққид эмас, балки дид-савияси жуда баланд, етук бир олим ва мутафаккир яратган деган хулосага келиши табиий. Нафақат танқидчилигимизда ўзига хос бир воқеа бўлган, балки ўша давр шеърятининг такомилига ҳам янги бир рух бағишлаган ва адабиётимизнинг Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир ва Иззат Султон сингари улуғ дарғалари таҳсинига ҳам сазовор бўлган бу мақолалар чоп этилган 50-йилларнинг ўрталарида Озод ака эндиgina 25 ёшга кирган навқирон бир йигит бўлган. Озод Шарафиддинов феноменининг ҳайратли бир жиҳати ҳам шундаки, унинг илк чиқишларидаёқ ёрқин намоён бўлган туғма танқидчилик таланти ҳеч қачон хира тортмади, шоирона қалб эҳтироси ва жўшқин илҳоми умрининг сўнггига қадар сусаймади. Бу жиҳатдан ҳам Озод ака камдан-кам ижодкорларга насиб этадиган бахт соҳиби эди, дея оламиз.

Озод аканинг улкан ижодкор ва комил бир устоз бўлиб танилишининг сабаб ва омиллари кўп. Лекин улар орасида қудратли бир омил борки, уни мен Озод аканинг ёрқин истеъдодида ва уммон қадар бекиёс заковатида кўраман. Энг аввало, ана шу бетакрор истеъдод ва салоҳият туфайли Озод ака бадиий ижод ва танқидчиликнинг кўплаб долзарб муаммоларини ўзига хос ўткир нигоҳ ва ҳозиржавоблик, шижоат ва нуктадонлик билан ҳал этиб бера олди; бинобарин, ана шу улкан хизматлари билан ҳам ҳақли равишда мумтоз адиб ва олимлар қаторидан фахрли ўрин эгаллабгина қолмасдан, давримизнинг чинакам қаҳрамонига айланди.

Озод аканинг адабий-танқидий мероси бағоят серкирра ва кўламдор, айна вақтда, мавзу йўналиши хилма-хил, қолаверса, жанр жиҳатидан ҳам ранг-баранг. Бироқ уларнинг барчасига хос бўлган муштарак бир фазилат ҳам бор-уларнинг барчаси адабиётга, ижодга нисбатан ёник меҳр ва самимиятга йўғрилганлиги билан ажралиб туради. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, адабиётга, китобга сўнмас меҳр Озод аканинг ўзига хос табиий ҳислати, Бобур сўзлари билан айтганда, жибиллий бир фазилати, улкан истеъдоднинг таркибий бир хусусияти эди дейиш мумкин. Танқидчи истеъдоди ва шахси адабий жараёнда ва бадиий ижод оламини бойитишда қанчалар муҳим аҳамият ва қудрат қасб этиши мумкинлигини Озод ака сиймосида яққол кўрса бўлади. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун дастлаб бир қиёс келтирайлик. Атоқли шоиримиз Эркин Воҳидов машҳур адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг адабий ҳаётимизда нечоғлик салмоқли мавқега эга бўлганлигини эътироф этиб,

жумладан, шундай ёзади: «Абдулла Қаҳҳор биз энди адабиётга кадам қўйган давр муҳитининг марказида турган шахс эди... ёшларга алоҳида таътибдорли, истеъдодли илғаш қобилияти бениҳоя кучли устоз эди». Муболағасиз айтиш мумкинки, адабий жараён ва танқидчилигимиз ривожда Озод аканинг ҳам ана шундай бекиёс ўрни борлигини ва кўплаб истеъдодли ёш ижодкорларнинг ғамхўр устози бўла олганлигини фахр билан қайд этиш адолатдан бўлур эди. Дарҳақиқат, адабиётимиз ва танқидчилигимизнинг сўнгги ярим асрлик тараккиёт йўли ва тарихини Озод Шарафиддиновнинг ғоят кўламдор ва жўшқин фаолиятисиз тўлиқ тасаввур этиб бўлмайди.

Озод Шарафиддиновнинг танқидчилик таланти ва ижодий салоҳияти нечоғлик серқирра ва самарали эканлигини тасаввур этиш учун лоақал у кишининг бадиий ижод ва адабиётшуносликнинг қандай мураккаб мавзу ва муаммоларини теран ёритиб берганлигини бир қур эсга олишнинг ўзи кифоя қилади.

Биргина XX аср ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш масаласини олайлик. Ғоят мураккаб ва зиддиятли кечган бу давр адабиётининг неча ўнлаб атоқли вакиллари ҳаёти ва ижодини муфассал ёритувчи кўплаб ёриқ тадқиқотлар, дарслик, монография ва салмоқли тўпламларнинг яратилганлиги танқид ва адабиётшунослигимизнинг жиддий ютуқларидан бири сифатида ҳақли равишда ғурур билан эътироф этилади. Лекин халқимиз маънавияти ва адабий-эстетик тафаккури ривожда ҳам бекиёс аҳамиятга молик бўлган мана шу хайрли ишларнинг ҳам аксарияти бевосита Озод Шарафиддинов раҳнамолиги ва мутасаддилигида юзага келганлигини ва буларнинг эвазига шўро даврида кескин тазйиқ ва таъна-дашномларга ҳам дучор бўлганлигини, афсуски, бугунги ёшларимиз яхши билмаслиги мумкин.

Чунончи, Истиклол ғояларининг яловбардори бўлган жадид адабиёти ва унинг Чўлпон ва Фитратдек алломалари ёхуд Отажон Ҳошим сингари талантли намояндалари ҳаёти ва ижодини кенг ўрганиш ва уларни халққа қайтаришдек эзгу ишларда Озод Шарафиддинов даражасида матонат ва фидоийлик кўрсатган ижодкорлар, эҳтимолки, бутун жумҳуриятимизда ҳам бармоқ билан санарли бўлса керак. Зотан, Истиклол туфайли бугун Чўлпоннинг номини кўрқув ёки ҳадик билан эмас, балки ҳақли равишда фахр билан тилга олишимизда ва уни адабиётимизнинг энг порлоқ сиймоларидан бири сифатида ардоқлашимизда Озод Шарафиддиновнинг хизматлари бекиёс эканлигини эндиликда ҳар бир диёнатли олим ҳам, маърифатли китобхон ҳам тан олади.

Ёхуд иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллар ҳукм сурган яна бир машъум қатағон даврининг даҳшатли азоб-уқубатларини тортиб келган Мақсуд Шайхзода, Миртемир каби улкан адибларимизни янгидан «кашф»

этиш ва уларнинг ҳар хил шубха-айблар билан ноҳақ камситилган асарларини одилона баҳолаб, уларни элга танитишда жонбозлик кўрсатган танкидчи ва адабиётшуносларимизнинг карвонбошиларидан бири ҳам Озод Шарафиддинов бўлганлиги эндиликда исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Худди шундайин, Асқад Мухтор, Зулфия, Мамарасул Бобоев, Одил Ёкубов ва Пиримкул Қодиров, Саид Аҳмад (бу рўйхатни узок давом эттириш мумкин) каби неча ўнлаб йирик сўз санъаткорларимиз истеъдодининг ўзига хос жиҳатлари ва салмоқли ижодиёти ҳамда уларнинг адабиётимиз ривожигаги ўрни ҳам Озод Шарафиддинов асарларида ўзининг ҳаққоний баҳосини олди десак, бошқа адабиётшуносларимизнинг хизматларини асло камситган бўлмаймиз.

Бунга ишонч ҳосил қилиш мақсадида Озод Шарафиддинов қаламига мансуб бўлган бир-икки асарни имкон қадар кўздан кечирайлик. Мунаққиднинг 1976 йили нашр этилган «Истеъдод жилолари» номли китоби ҳам унинг «Замон Қалб.Поэзия» (1962) асари сингари адабий-танкидий тафаккур ривожига қувончли бир воқеа бўлганлигини адабий жамоатчилик яхши эслайди. Ушбу асарни варақлар эканмиз, даставвал ундаги эссе-портретларнинг номлари диққатимизни ўзига жалб этади: «Чўкки», «Дарёдил шоир», «Сўз санъатига фидойи садоқат», «Улкан ҳаётнинг илк саҳифалари» ... Дарҳақиқат, машҳур шоир, буюк қалб эгаси бўлган Ғафур Ғуломга нисбатан «Дарёдил шоир» деган иборадан кўра ҳам муносиброк таъриф бормикин? Ғафур Ғулом ижоди адабиётимизнинг энг юксак ва порлоқ «чўққи» сига қиёс қилингани-чи? Ёки шуҳрати олис-олисларга етган забардаст ёзувчимиз Ойбекнинг мукаддас сўз санъатига бўлган севги ва садоқатини «фидойи» деб атамаслик мумкинми? Ёки «Саркор» деган сўзни олинг. Бу сарлавҳа ўзининг бутун мазмуни ва аниқлиги билан бамисоли «мен адабий ҳаётимизда кўп йиллардан бери карвонбошилиқ қилиб келган улкан адиб, йирик давлат ва жамоат арбоби Комил Яшин ҳақидаман» деб тургандай.

Тўпламдаги мақолалар ҳажман катта эмас, лекин танкидчи ана шу ихчам мақолаларда адабиётимизнинг энг йирик вакиллариининг ҳаёт йўлини ёритишга ва улар ижоди ва шахсиятиниинг асосий қирраларини муфассал очиб беришга муваффақ бўлган.

Китобнинг ўзига хос томонларидан бири шунда кўринадики, танкидчи муайян ёзувчининг адабий портретини чизар экан, айрим адабиётшунослардан фарқли уларок, ижодкор биографиясига хос барча муҳим ва номуҳим фактларни тасбеҳ ўгиргандек санаб ўтирмайди, шунингдек, ёзувчи асарларининг сюжетини бошдан оёқ «ижодий баён» қилиб беришга ҳам уринмайди. Балки ҳақиқий танкидчиларга хос маҳорат билан у ёки бу сўз санъаткорининг ижодий йўли қандай шаклланганлигини, унинг ўзига хос ва муштарак томонларини,

адабиётимиз равнақига қўшган ҳиссасини ва шу тариқа ўша ёзувчининг адабиёт тарихида тутган ўрнини аниқлашни асосий мақсад қилиб қўяди.

Шуниси характерлики, танқидчи маълум бир ёзувчи ижоди ёки конкрет бирор адабий асарнинг ижтимоий-эстетик қимматини белгиламокчи бўлар экан, у ҳеч қачон ўзининг тор, субъектив қарашлари кўршовида ўралашиб қолмайди, балки ҳамиша давр талаби ва замон руҳидан ва бадиий ижоднинг азалий қонуниятларидан келиб чиқиб фикр юритади. Шу билан бирга ҳар бир ёзувчининг талант йўналишини, унинг тайл ва иқтидорини, ижодкор сифатидаги индивидуал хусусиятларини ҳам ҳисобга олади. Фикримизнинг далили тариқасида тадқиқотчининг машҳур ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи таҳлилига кенскача тўхталиб ўтайлик.

Китобхонларга маълумки, «Сароб» романи танқидчиликда кўпгина мунозараларга сабаб бўлди. Айрим адабиётшунослар асарни тўла ва тўғри баҳолай олмадилар-улар романнинг ўзига хослигини, унинг ғоявий-бадиий жиҳатларини қандайдир «қуйма қолип» лар билан ўлчаб кўришди ва бунинг оқибатида ёзувчи олдида нотўғри талаблар қўйишгача ҳам етиб боришди.

Мунаққид А.Қаҳҳорнинг сатирик истеъдоди ва унинг эволюциясини атрофлича тадқиқ этар экан, у Қаҳҳор асарларини баҳолашда ҳам, ҳар доимгидек жаҳон адабий-эстетик тафаккур мезонларини ўзига асосий диетуламал қилиб олади. «Ёзувчи ижодига баҳо берганда фақат нимани акс эттираётганини асос қилиб олсагу, бошқа томонларини ҳисобга олмасак, нообъектив, бир томонлама йўлга кириб кетиш осон. Ёзувчи ижодининг қимматини белгилайдиган энг муҳим нарса унинг акс эттираётган ҳодисаларга муносабатидир», - деб ёзади у.

«Истеъдод жилолари» нинг «Сароб» романига нисбатан яна бир қимматли моменти бор. Гап шундаки, «Сароб» – кўп қиррали роман. У айни пайтда эгоистик талант ва унинг фожиали тақдири ҳақидаги асар ҳам бўлиб, А.Қаҳҳорнинг муҳим адабий-эстетик қарашларини ҳам ўзида мужассамлаштиргандир. Афсуски, романнинг бу жиҳати шу вақтга қадар ҳам деярли барча адабиётшунослар эътиборидан четда қолиб келар эди.

Асарни кўздан кечирсак, ҳақиқатан ҳам унда ижодкор таланти, унинг моҳияти ва тақдири каби масалаларга ҳам кенг ўрин берилганлигига амин бўламиз. Бу тасодикий эмас эди. А.Қаҳҳор Сандийдаги дурустгина талантнинг қурбон бўлишини реалистик давҳаларда акс эттирар экан, у орқали гўё «Гап фақат талантда эмас, балки талантнинг мақсад йўналишидадир. Талант халққа бағишланиши, энг юксак ва олижаноб ғояларнинг тантанаси учун хизмат қилиши керак», деган эзгу бир ҳақиқатдан бизни огоҳ қилгандай бўлади. Шу ўринда яна бир ҳақиқатни таъкидлаш ортиқча бўлмас. Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида кўплаб йирик тадқиқотлар, юзлаб мақолалар ёзилган ва бундан кейин ҳам

яратилишига шубҳа йўқ. Адибнинг етук асарлари ҳақида турли савиядаги баҳс-мунозаралар ҳам ҳамон давом этади. Лекин ҳозирдан шунини қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, Қаҳҳор ҳақида жиддийроқ бирор нарсани ёзмакчи бўлган ҳеч бир тадқиқотчи-адабиётшунос Озод аканинг бу ноёб истеъдод ҳақидаги асарлари ва хотираларини четлаб ўтолмайди. Зерка Қаҳҳор ҳақида бирор салмоқли фикр билдириш учун энг аввало Озод акани эришган эстетик тафаккур юксаклигидан андоза олмоғи лозим.

«Истеъдод жилолари» тўплами яна бир жиҳати билан эътиборга молик - ундаги мақолалар танқидчининг ҳаёт ва ижод ҳақидаги чуқур ўй ва мушоҳадалари билан ҳам бойитилганки, улардан айрим намуналар келтириш мумкин. Чунончи, мунаққид ўзининг бир мақоласида ёзади: «Ижод қилмоқ кўнгилдаги энг ардоқли фикрларини, энг ноёб ҳис-туйғуларини, энг эзгу орзу-умидларини одамлар билан баҳам кўрмоқдир. Ёзувчининг ҳар бир асари инсон ҳаётининг маъноси ҳақида китобхон билан чин кўнгилдан қилинадиган суҳбатдир...

Ёзувчи меҳнати - доимий изланишдир...

Қуш учишдан чарчамаганидек, чинакам ёзувчи ҳам ҳеч қачон изланишдан тўхтамайди...»

Бу сўзлар гарчанд Асқад Мухтор ижоди муносабати билан айтилаётган бўлса-да, улар тўлалигича Ғ.Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳордек устозлар ва О.Ёқубов каби таланти ёзувчиларимизнинг барчасига, жумладан, муаллифнинг ўзига ҳам тааллуқлидир. Танқидчининг бундай хулосалари ўзининг мазмундорлиги ва умумлаштирувчи характери билан ҳам алоҳида ажралиб турадики, мен уларни фикрлар синтези деб аташдан ҳайикмасдим.

Нихоят, тўпламдаги мақолаларнинг барчаси учун муштарак бўлган яна бир хусусиятни қайд этиш жоиздир. Бу танқидчининг фикр тиниклигидан сайқалланган ўзига хос услуби, унинг бой ва ширали тилидир. Шу туфайли биз китобни ҳаяжон ва қизиқиш билан ўқиб чиқамиз, ундаги кўпгина жонли ҳикоялар, ҳатто бутун-бутун саҳифалар хотирамизда мустаҳкам ўрнашиб қолади.

Кўрамизки, «Истеъдод жилолари» муаллифнинг чуқур билими, юксак тадқиқотчилик маҳорати ва ҳолисона илмий позицияси туфайли эришган катта бир ютуғи. Унда бутун ижоди бир-бирига ҳамоҳанг бўлган атоқли ва етук адибларимизнинг сермазмун ҳаёт йўли, унутилмас шахси ва маънавий киёфаси, ўзига хос овози самимий ва илиқ сатрларда ҳаққоний акс эттирилганки, биз уларни ҳеч иккиланмай адабиётшунослигимизнинг ёрқин саҳифалари дея оламиз.

Халқимизда шундай нақл бор: «Зар қадрини заргар билади», дейишади. Бу пурмаъно сўзларни Озод Шарафиддиновнинг танқидчилик талантига ва устозлик салоҳиятига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Хусусан, эндиликда адабиётимизнинг фаҳри саналмиш улкан шоир ва адибларга

айланган ва халкимизнинг меҳрини қозонган Ўзбекистон Қаҳрамонлари-Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповлар ёхуд Ўткир Ҳошимов ва Ҳусниддин Шарипов сингари кўплаб таниқли санъаткорларимизнинг ижодий камолотида ҳам Озод Шарафиддиновнинг устозлик ўрни бор эканлигини нафақат уларнинг ўзлари, балки кенг адабий жамоатчилик ҳам мамнуният билан эслайди. Энг муҳими яна шундаки, Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповларнинг дастлабки шеърларидаёқ кўзга ташланган ва илк бор Озод Шарафиддинов каби ҳассос устозлар томонидан юксак кадрланган чуқур ҳаётийлик ва драматик рух, поэтик мукамаллик, муסיкийлик ва халқчил юмор сингари ҳислатлар улар истеъдоди ва ижодининг етакчи фазилатлари сифатида яна ҳам камол топди. Таъбир жоиз бўлса, Озод Шарафиддинов сингари зукко адиб ва адабиётшунослар баъзорати вақт синовидан ўтиб, ҳаёт томонидан ҳам тасдиқланди; бу эркин истеъдодларимизнинг ўзига хос ва оригинал ижодиёти тез орада бутун шеъриятимиз таракқиётини таъминлаган умидбахш тамойилларни белгилаб берди, адабиётимизни ҳам мазмунан, ҳам шаклан янги ва юқори бир поғонага кўтарди. Бундай ибратомуз мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Хўш, Озод аканинг улкан истеъдодини озиклантириб, илҳомлантириб турган ҳаётий куч-манбалар қаерда, танқидчи тафаккури ва маҳоратини юксалтирган омиллар-чи? Қолаверса, Озод аканинг адабий-танқидий асарларининг жозибаси, таъсирчанлиги ва умрбоқийлиги ерлари нималарда? Эҳтимол, буларга Озод аканинг адабиётга чексиз меҳри ва садоқатидан тортиб, у кишининг кўп ўқиши, уқиши, билим доираси ва тафаккур оламининг бениҳоя кенглиги ҳам сабабдир. Балки Озод аканинг улкан адиблар каби энг аввало инсон ҳаёти ва руҳиятини чуқур билиши, ўй-мушоҳадаларининг теранлиги ва нозиктаъб донишмандлиги ҳам асосий бир сабаб бўлгандир. Буларнинг барчаси муҳим. Лекин Озод аканинг эркин истеъдоди ва танқидчилик маҳорати ҳақида сўз кетганда, барчамизнинг кўнглимиздан кечадиган яқдил бир фикр бўлади: яъни Озод аканинг нодир истеъдоди ва юксак маҳоратининг ҳаётбахш кучи ҳам, шахсиятининг улуғлиги ҳам энг аввало, у кишининг ҳақгўйлиги ва самимиятида, ижодни теран англаш бахтида.

Шу муносабат билан, у кишининг танқидчилик касби ҳақида айтган қуйидаги фикрларини четлаб ўтиб бўлмайди: «Танқид соҳасига қадам қўйган одам биринчи қадамиданоқ шуни билсинки, у ўзини умрбод машаққатли, тинимсиз, ором билмайдиган меҳнатга маҳкум этади... Танқидчи учун зарур бўлган яна бир сифат борки, уни мен ҳалоллик деб атар эдим. Танқидни обрўсизлантирадиган, уни ёзувчи олдида ҳам, китобхон олдида ҳам бебурд қиладиган таъмагирликдан ортиқ нарсаяйўқ...» Бу сўзларда катта ҳаётий тажриба ва кўп йиллик ижодий изланишлар натижасида тугилган ва Озод ака бутун умри давомида изчил

амал қилган муқаддас бир эътиқод ифодаланган. Менимча, энди уларни Озод акадек буюк алломанинг барча ижод аҳлига қолдирган эзгу бир васияти деб ҳам қадрлаш ўринли бўлади.

Озод аканинг забардаст адабиётшунос ва моҳир таржимон сифатидаги ранг-баранг ижодиёти қанчалар эътиборга лойик бўлса, у кишининг муҳаррирлик ва устоз-мураббийлик фаолияти ҳам шу қадар эъзоз-эҳтиромга муносиб деб ўйлайман. Озод ака энг аввало ғоят бағрикенг, инсонпарвар ва талабчан бир устоз сифатида адабиёт ва илм аҳлининг чексиз меҳр-ҳурматига сазовор бўлган эди.

Кўплар атори мен ҳам 35 йиллар давомида у кишининг доимий меҳр-шафоатидан ва бебаҳо ўғитларидан баҳраманд бўлиб келганлардан бириман. Хусусан, 70-йилларда Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-танқидий меросини номзодлик диссертациямга мавзу қилиб олишим, кейинроқ Қаҳҳор ва Тоғай Мурод ҳақида баҳоли қудрат ёзган рисоаларим, қолаверса, ўнлаб мақолаларим ҳам энг аввало Озод аканинг маслаҳати ва рағбати билан юзага келганлигини ҳамиша миннатдорлик билан эслайман. Ҳар гал Озод ака ва Шарофат опаларнинг покиза дастурхонларидан нону-тузларини тоғиб, иззат-икром билан қайтар эканман, ўзимни ҳамиша бағри бутун, дасти узун ва орзулари юксак бахтли бир одамдек сезардим ва буларнинг барчаси учун ҳаётга беадад шукроналар айтардим. Мана шу хушнудлик ва бурчдорлик ҳислари бизни умрбод тарқ этмаслигини орзу қилардим.

Водаригки, неча йиллардан буён оғир дард билан мардона олишиб келаётган ва ҳатто тўшакка михланган ҳолатида ҳам ижоддан тўхтамаган Озод аканинг ҳам жони темирдан эмаслигини, бир кунмас-бир кун ҳаммамизни доғда қолдириб, оламдан кўз юмиб кетишларини ҳаёлимизга ҳам келтирмасдик. Начора, бу ҳам ҳаётнинг шафқатсиз бир ҳақиқати, буюк ҳикмати. Яна бир тасалли шуки, Озод аканинг меҳридарёлигини, у кишининг улуғворлигию, соғинч-кадрини янада кўпроқ, янада чуқурроқ англай бошляпмиз, назаримда. Бугина эмас, вақт ўтган сари Озод аканинг вафоти адабиётимиз учун ҳам, маънавиятимиз учун ҳам ўрнини тўлдириб бўлмас даражада оғир йўқотиш эканлигини қайта-қайта ҳис этгандек бўляпмиз. Ниҳоят, ҳар гал ҳаёлимни бир ўй чулғаб олади: Озод аканинг шогирди деган номга муносибмизми? Озод акадек улуғ инсон ва устоз-мураббийнинг меҳр ва ишончини оқлай оляпмизми? Адабиётга, маънавиятимизга ва у орқали халқимизга сидқидилдан фидойилик билан хизмат қиляпмизми? Адабиётнинг «биринчи мўъжиза» эканлигини қалбдан ҳис эта оламизми ва уни устозимиз ўргатганидек, талабаларимизга, ўқувчиларимизнинг оғ-шуурига етказа оляпмизми? Яқин кишиларимиздан, ҳамкасбларимиздан, дўсту-шогирдларимиздан, атрофимиздаги муҳтож кишилардан инсоний оқибат ва ҳиммату-саховатимизни дариг тутмаяпмизми?...

Бу саволларга қандай жавоб бериш ҳар биримизнинг виждон-диёнатимизга ҳавола. Лекин шу каби оғрикли саволлар барчамизни ҳамиша безовта қилиб туришини истардим. Зотан, Озод аканинг биз, шоғирдларга қўйган ҳаётӣй бир талаби ҳам, унутилмас сабоқларидан бири ҳам шу эмасмиди?

Адабий таъсир масалалари

Адабий таъсир, анъана ва новаторлик ҳамиша бадиӣй ижод ва адабий-эстетик тафаккур ривожининг энг муҳим ва зарурий бир шартӣ ва қудратли омили бўлиб хизмат қилишини кўп асрлик жаҳон адабиётининг бой тажрибаси ва тарихий тараққиёти тўла тасдиқлайди. Бу муҳим ҳақиқатни рус классик адабиётининг ҳозирги замон ўзбек адабиёти намояндалари ижодига кўрсатган ижодий таъсири мисолида ҳам кўриш мумкин. Бинобарин, рус ва жаҳон мумтоз адабиётининг ўзбек адиблари ижодига кўрсатган ва кўрсатаётган таъсири муаммоси кўпчилик олимларимиз ва ёзувчиларимизнинг диққатини жалб қилиб келаётганлиги адабий жараён учун ҳам, адабиётшунослик фани учун ҳам табиӣй бир ҳолдир. Бу эътибор ва қизиқишнинг самараси ўларок, кейинги йилларда адабиётшунослигимизда мазкур проблемага бағишланган бир қатор илмӣй-назарий тадқиқотлар, махсус тўпламлар, ўнлаб салмоқли мақолалар юзага келди. Бироқ турли муносабат билан турли савияда ёзилган бу асарларнинг кўпчилиги ҳалигача ҳам атрофлича ўрганилгани йўқ. Жумладан, бир гуруҳ адиб ва олимларимиз ҳамкорлигида яратилган "Устоз"¹, "Асримизнинг буюк адиби"², "Лев Толстой ва ўзбек адабиёти"³ деб аталган тўпламлар ҳамда "Гоголь ва Абдулла Қодирий"⁴ каби рисолалар ҳам бевосита ана шу муҳим мавзуга бағишланганки, қуйида биз ана шу асарлар юзасидан мавзумиз доирасида баъзи мулоҳазаларимизни баён этмоқчимиз.

Тўпламлар бир қатор муштарак ва ўзига хос хусусиятларга эга. М.Горький ва М.Шолохов ҳақидаги тўпламлар асосан адабий-танқидий ва публицистик мақола ҳамда хотираларни ўз ичига олган бўлса, "Лев Толстой ва ўзбек адабиёти" мажмуасидаги кўпчилик мақолаларда гениал санъаткорнинг ўзбек адиблари ижодига таъсири масалалари кўпроқ илмӣй нуқтаи назардан ўрганилади. Тўпламларнинг жиддий бир аҳамияти шундаки, улар чуқур бир ҳақиқатни, яъни жаҳон мумтоз адабиётининг Л.Толстой, Н.В.Гоголь, М.Горький ва М.Шолохов каби улкан намояндалари ижоди ҳозирги замон ўзбек адабиётининг шаклланиши ва

¹ Устоз. (Горький ҳақида). Ғ.Ғулом номли бадиӣй адабий нашриёти. Тош. 1968 й.

² Асримизнинг буюк адиби. Ғ.Ғулом номли нашриёт, Тош. 1975 й.

³ Лев Толстой ва ўзбек адабиёти. «Фан», Т.. 1979. Бундан кейинги ўринларда ушбу асарлар саҳифаси матннинг ўнida кўрсатилади.

⁴ Бегжонова М. «Гоголь и Кадирий», Т. 1983.

ривожда муҳим роль ўйнаганлигини ва бугун ҳам уларнинг асарлари ёзувчиларимиз учун илҳомбахш бир ижодий манба бўлиб хизмат қилаётганлигини ўзига хос тарзда тасдиқлаб туради. Муҳими шундаки, биз учун қимматли бўлган, лекин муайян сабабларга кўра ханузгача ҳолис ўрганилмаган бу объектив ҳақиқат адабиётимизнинг С.Айний, Ғ.Ғулом, Ойбек, К.Яшин, П.Турсун ва В.Зоҳидов каби йирик намояндаларининг қалб хотираларида ҳам, шунингдек, Э.Воҳидов, Ў.Ҳошимов ва Р.Фарҳодий каби кейинги авлод вакилларининг самимий эътирофларида ҳам ўзининг равшан ифодасини топган.

“Алексей Максимович Горькийни, -деб ёзган атоқли адибимиз С.Айний ўз хотираларида, - улуғ ёзувчи деб аташ етарли эмас. У адабиётимизнинг ҳам том маънодаги отаси, устози ва тарбиячиси эди. У адабиётимизнинг гуллаб-яшнашига, қардош халқлар ёзувчиларининг ижодий шаклланишига улкан таъсир кўрсатди” (64-бет). Бу сўзлар остига кўпмиллатли қардош халқлар адабиётининг, жумладан, ўзбек адабиётимизнинг аксарият намояндалари имзо қўя олади. Негаки, М.Горький ижодидан бевосита ёки билвосита баҳраманд бўлмаган, ундан ўз истеъдод майли ва иқтидорига яраша сабоқ олмаган адиб жуда кам десак, муболаға бўлмас. Бинобарин, М.Горький ҳаёти ва ижоди бошқа миллий адабиётларнинг вакиллари сингари ўзбек адиблари учун ҳам буюк бир намуна, улкан мактаб бўлиб хизмат қилганлигини эътироф этиш кўпчилик мақола ва хотираларнинг умумий мазмунини белгиловчи марказий ғоя бўлиб ҳисобланади. Бундай фикрни Л.Толстой ва М.Шолоховга бағишланган тўпламлардаги мақолаларга нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Тўпламлар ва улардаги мақолалар турли йилларда юзага келган, лекин улар ягона эзгу мақсад билан битилган. Уларнинг замирида улуғ адибларга нисбатан ўзбек китобхонлари қалбида чексиз меҳр ва ҳурмат туйғуларини уйғотишдек олийжаноб ният мужассам: “Адабиётимизнинг ўлмас виждони, ижодимизнинг донишманд отаси бўлган Горький буюк романчи, буюк ҳикоячи ва буюк муаллимдай ўзбек китобхонларига танилиши керак” (М.Шайхзода). Даъваткор бу сўзларни М. Горький ҳақида ўзбек адиблари ва олимлари томонидан ёзилган барча мақолаларга нисбатан эпиграф қилиб қўйиш мумкин. Хусусан, атоқли ўзбек адиблари қаламига мансуб бўлган қатор мақолаларда М.Горькийнинг “гениал” ёзувчи ва “гениал инсон”лиги (П.Павленко) ва унинг ижоди кўплаб адабий насллар учун бебаҳо бир маънавий хазина эканлиги характерли мисоллар оркали кўрсатиб берилганки, булар ўзбек ўқувчиларининг машҳур адибни янада яқиндан билишига, унинг буюклиги “сир”лари ва маъноларини чуқурроқ идрок қилишига ҳам кўмаклашади. Масалан, Ҳ.Олимжоннинг чуқур эътирос билан ёзган “Ёвузларнинг омонсиз ёви” ва “Буюк сиймо” (1938 й.) номли мақолаларида М.Горький ижодининг ёрқин

нафоси ва курашчанлик руҳи яхши очиб берилган. “Эксплуататор синфларга, халқ душманларига, фашистларга қарши М.Горькийда бўлган ғазаб чексиз ва чегарасиз эди, -деб ёзади Ҳ.Олимжон. А.М.Горький уларни тўғридан-тўғри икки оёқли ҳайвонлар деб атар эди. Фашистлар ҳақида ёзар экан, А.М.Горькийнинг сўз хазинаси буюк бир ғазаб билан тўлқинланар эди. А.М.Горький халқ душманлари, фашистлар, Ёзувларга қарши “бутун жаҳон трибуни эди” (81-82-бетлар. Таъкид бизники. У.Қ.). Бу сўзларнинг инкор этиб бўлмас даражадаги ҳақиқат эканлигига бугунги кунда барча китобхонлар ва миллионлаб прогрессив чет эл ўқувчилари ҳам қафолат бериши мумкин. Лекин М.Горький тафаккурининг кудрати ва ёзувчи ижодининг оламшумул ижтимоий моҳияти ҳақида бундай чуқур ва одилона мулоҳазаларнинг 30-йилларда-ҳали XX аср ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги ғоявий-эстетик жиҳатдан ҳам, методологик жиҳатдан ҳам тўла шаклланиб улгурмаган, балки энди ривожланиб келаётган бир даврда айтилганлиги эътиборга олинса, мақоланинг қиммати янада ошади. Мавзу ҳақида аниқ ва кўламли таассурот қолдирувчи бундай мақолалар бугун ҳам М.Горькийни кенг ўқувчилар оммасига яқиндан таништиришдек олийжаноб мақсад йўлида хизмат қилаётир, зеро, М.Горький асарлари инсониятнинг порлоқ турмуши учун курашида бугун ҳам ҳамкор ва ҳамнафасдир.

М.Шайхзоданинг тўпламга киритилган “Инсон” (1937й.) номли мақоласи ҳам М.Горький вафоти муносабати билан ёзилган, лекин чуқур оптимистик руҳ билан суғорилган етук асарлар сирасига киради. Унда М.Горький адабий фаолиятининг деярли ўрганилмаган бир соҳасига алоҳида диққат қилинган. М.Горькийнинг ёш каламкашлар ва турли касб эгалари билан олиб борган ёзишмаларининг ақл бовар қилмас даражада кенг кўлами, некбин мақсади ва уларнинг асосий мазмуни ихчам бир тарзда очиб берилган. М.Шайхзода, М.Горький билан хат орқали мулоқотда бўлиб турган кишилар доирасини таърифлар экан, шундай ёзади: “Горький ёзиб юборган 100 та хатдан 70 ёки 80 таси унга таниш бўлмаган ёхуд камроқ танилган кишиларга қаратилган эди. Бу хатларнинг адресларини қарасангиз; янги ёза бошлаган авторга, тажрибали адабиётчига, ёш ихтирочига, қишлоқ муаллиммасига, лагерларда ўз жазосини тортиб турган ўғрига ва яна шунга ўхшаш кишиларга ёзилган бўлур эди. Шу хатлар бир вақтлар тўпланиб, таҳлил қилинса, улуғ ёзувчининг ва инсоннинг қандай бир бепоён чидам билан боғланиб турганини кўрсатажаклар. Горький ўз зехнининг ва талантининг ҳажмига кўра албатта, шахсий ёхуд оилавий турмушга бекиниб қола олмас эди” (105-бет)

Шу тариқа М.Горькийнинг “Жиддий ва принципаал хат” ва ёзишмалари унинг серқирра фаолияти, бой маънавиятининг ўзвий бир қисми тарзидагина эмас, балки ёзувчининг омма билан доимий

алоқасининг жонли бир формаси, замондоши Е.Зозуля ибораси билан айтганда, унинг “кундалик мажбурий иши” сифатида баҳоланади. Бу жиҳати билан ҳам М.Горький ижодий фаолияти, М.Шайхзода тўғри таъкидлаганидек, кўплаб ёзувчилар учун ибрат намунаси бўла олади. Булар янги давр санъаткорининг бекиёс тимсоли бўлган улуғ адибнинг ижодий оламини, ёрқин сиймосини янада мукаммалроқ гавдалантиришда муайян роль ўйнайди. Бундай мақолалар далил ва таҳлилга бойлиги билан келгусида ҳам М.Горький ҳақида йирик тадқиқотлар яратишда муҳим бир асос бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир. Шу нуктаи назардан қаралганда “Асримизнинг буюк адиби” ва “Лев Толстой ва ўзбек адабиёти” тўпламларидаги қатор мақолаларнинг ҳам алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлаш керак.

Адабиётимизнинг кекса авлоди вакиллариининг катта бир хизмати ҳам, ижодий балоғатининг ёрқин бир жиҳати ҳам шунда кўринадики, улар қисқа бир вақт ичида жаҳон адабиёти тараққиётида ҳам энг олдинги ўринда турган машҳур классикларнинг ижодини чинакам истеъдодларга хос ихлос ва салоҳият билан ўрганиб, уларнинг бой тажрибаларини ва юксак маҳоратини “ўзлариники” қилиб олдилар. Бу ҳақда адибларимизнинг ўзлари шундай эътироф этишади: “Горький асарларини мукаммал ўрганиб, ҳазм этдим, сингдирдим ва Горькийнинг асарлари хазинасидан олган сабоқларим ёрдами ила ўзим проза соҳасида йўл топдим”... (Ойбек, 71-бет). Ушбу самимий эътирофнинг қанчалик ҳаққонийлигини бу икки улуғ адиб ижодини кенг ўрганган таникли адабиётшуносларимиздан бири Озод Шарафиддиновнинг қуйидаги қулатишлари билан ҳам далиллаш мумкин: “Ойбек Горькийдан ҳаётни кенг эпик планда тасвирлашни, ҳаётдаги илғор тенденцияларни қучайтириб кўрсатишни, чуқур психологик анализ қилишни ўрганди...”¹ Бу фикрларга, асосан, қўшилган ҳолда, яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ойбек нафакат Горький сингари рус адабиёти намояндалари ижодидан, балки кўплаб туркий ва бошқа халқлар адабиётининг улуғ намояндалари ижодидан, айниқса, буюк шоир ва матафаккир Алишер Навоий каби даҳо сўз санъаткорларининг бой ижодиётидан ҳам бекиёс баҳраманд бўлганлиги, уларнинг чуқур инсонпарварлик ғоялари ва юксак бадиий маҳоратларини ўрганиш орқали ўзи ҳам устоз адиб даражасига етганлиги шубҳасиздир.

Худди шунингдек, Асқад Мухторнинг қуйидаги фикри ҳам адабий таъсир масалаларининг моҳиятини ва унинг кўп қиррали ва ижодий бир жараён сифатида ҳамда бадиий ижод тараққиёти ва адабий-эстетик тафаккур ривожининг муҳим бир омили эканлигини тўғри ёритиб беришда муҳим аҳамият касб этади: “Ўзбек прозаси ўзининг ёшлигидаёқ

¹ О.Шарафиддинов. Дўстлик қонуни. —Биринчи мўъжиза. Т., 1979 84-бет

Лев Толстойнинг мураккаб ва ҳаққоний, аслан соғлом ва улуғ мероси билан учрашиш бахтига муяссар бўлдики, бу уни санъатнинг кўпгина носоғлом “ўйинлари”дан асраб қолди... (Асқад Мухтор, 48-бет).

Тўпламлардаги мақолалардан бундай эътирофларни кўплаб келтириш мумкин. Умуман, бу хил мақолаларнинг аҳамияти Л.Толстой, М.Горький ва М.Шолохов сингари буюк санъаткорлар ижодидан ўрганишнинг мураккаблиги ва тадрижийлигини ўзига хос тарзда акс эттириб турганлигидагина эмас. Улар классик адиблардан маънавий мерос бўлиб қолган ижтимоий фаоллик, изчил курашчан позиция ва юксак фуқаролик бурчига садоқат каби фазилатлар ўша йиллардаёқ талантли ўзбек ёзувчилари томонидан муҳим дастуриламал сифатида онгли суратда қабул қилинганлигидан ҳам гувоҳлик беради. Ўз навбатида бу хусусиятлар ёш адабиётимизнинг мазмуни ва ғоявий-эстетик йўналишига ҳам катта таъсир кўрсатган муҳим факторлардан бири бўлиб хизмат қилганлиги мақолаларда тўғри ёритилган.

Дарҳақиқат, том маънодаги адабий таъсирни шунчаси ғоявий ёки шунча қисми бадий техникага доир деб сунъий равишда таркибларга ажратиш бамисоли йўлимизни ёритаётган нўрни заррама-зарра бўлиб ўрганишга уринишдек ортикча бир иш бўлур эди. (Албатта, бундан классик ёзувчилар дунёқарашидаги мураккабликларни, улар яшаган давр муфкураси ва муҳити билан изоҳланадиган чекланганликлар ёки жанрликларни ҳам ҳеч қандай танкидий муносабатсиз тўла-тўқис қабул қилиш керак деган хулоса келиб чиқмаслиги керак). Бинобарин, В.Шекспир, Л.Толстой сингари даҳоларнинг юксак санъаткорлигини уларнинг бутун ҳаёти ва ижодининг мақсад йўналишини белгилаган гуманистик идеалларидан, ҳақиқат ва эзгулик учун курашидан ёхуд улар учун муқаддас бўлган ғоявий-эстетик ақидаларидан ажратиб олиб таҳлил қилиш ва баҳолаш мумкинми? Аксинча, биз бу улкан ёзувчиларнинг бадий маҳоратига, жумладан, ўз қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатлари, ўй-кечинмаларини теран тасвирлашини ёки уларнинг асарларидаги ҳар бир эпизод ва деталларнинг ҳам нақадар ҳаётий ва маънодор эканлигини кўриб, ҳайратга тушар эканмиз, бир нарсани унутмаслигимиз лозим: яъни ана шу санъаткорликнинг ҳаммаси ёзувчининг ижодий ниятига бўйсундирилгани учун, асарнинг етакчи ғоявий мазмунини янада чуқурроқ ва тўлароқ ифодашга қаратилганлиги учун ҳам диққатимизни жалб этади. Масалан, Инсон ва уни улуғлаш ғояси Л.Толстой, М.Горькийларнинг бутун ижоди бўйлаб қизил бир ип бўлиб ўтади. Улуғ адиблар ижоди билан яқиндан ошно бўлган ва уларга муносиб шогирд бўлган ҳеч бир ёзувчи уларнинг ана шундай юксак ғоялари ва анъаналаридан таъсирланмаслиги, озикланмаслиги мумкин эмас. Ёхуд Л.Толстой ижодидан сабоқ олишга мойил ва шунга лаёқатли бўлган ёзувчи улуғ адибнинг санъат назариясига катта ҳисса бўлиб қўшилган

адабий асарнинг юқумлилиги ва таъсирчанлиги (“заразительность”), оригиналлиги ва оммавийлиги ҳақидаги эстетик қарашларига нисбатан бефарқ қолмаслиги аёндыр. Акс ҳолда, ҳақиқий маънодаги ижодий таъсир юз бермаган бўлади. Бу билан биз бадиий ижод ва эстетиканинг мазмун ва форманинг диалектик бирлиги ҳақидаги концепциясининг адабий таъсир жараёнининг моҳиятини белгилашда ҳам асосий бир мезон бўлиши лозимлигини таъкидламоқчимиз.

Тўпламлардаги кўпчилик мақолалар учун характерли бўлган яна бир хусусиятни кўрсатиб ўтиш ўринли. Мақолаларда чинакам истеъдод учун ўқиш ва ўрганишнинг ўзига хос қийинчиликлари ва самаралари ҳақида ҳам ибратомуз фикрлар баён қилинади. Масалан, А.Мухтор ҳамкасбларининг рус классикларидан, хусусан Л.Толстойдан ўрганиш чуқур ижодий характерда бўлганлигини таъкидлаб шундай дейди: “Ўрганиш – бу тайёр шакллар ва эстетик компонентларни олиб, миллий шароитга шунчаки мослаштиришдан иборат эмас. Катта ҳисоб билан қараганда, биз тақлид қилганимиз йўқ, таъсирни ҳарфхўрларча қабул қилган эмасмиз, балки Толстой образлари ва фикрлари оламида худди ҳақиқий ҳаётдаги каби яшаганмиз” (48-бет).

Ҳақиқатан ҳам, адабиёт ва санъатда устод ва шогирдликнинг асл моҳияти мутлақо тақлидчилик ва ўхшашликдан иборат эмаслигини ҳар бир истеъдодли ёзувчининг ижодий йўли тўла тасдиқлай олади. Бундан бир неча йиллар олдин “Литературная газета”да атоқли ёзувчи Л.Леонов юбилейи муносабати билан қатор ёзувчиларнинг, жумладан, К.Лордкипанидзенинг ҳам “Устод мактаби” номли мақоласи эълон қилинди. Муаллиф ўз мақоласида ижодий таъсир ҳақида ҳам тўхталиб, рус ва бошқа миллий адабиётларнинг кўплаб таникли намояндалари Л.Леонов яратган улкан мактабдан сабоқ олганини мамнуният билан қайд этади. Айни вақтда, улар орасидан устозга ўхшаб қолган ёки уни айнан такрорловчи биронта ҳам “иккинчи Леонов” етишиб чиқмаганлигини ҳақли равишда таъкидлаб ўтадики, бу хулосага тўла қўшилиш керак. Яна бир мисол. Талантли шоиримиз Абдулла Орипов устозлар ҳақида гап борганда, ҳамيشа атоқли адибимиз Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, Миртемир, ёки Қайсин Қулиевларнинг номини алоҳида ҳурмат ва миннатдорлик билан тилга олади. Дарҳақиқат, юқорида Саъдий ва Навоий мисолида кўрганимиздек, улар ўртасидаги устод ва шогирдлик чуқур ижодий характерда бўлиб, санъаткор истеъдодининг камол топиши учун ёт ва зарарли бўлган кўр-кўрона эргашиш ёки тақлидгўйлик каби тўсиқлардан бутунлай холи эди. Акс ҳолда, А.Ориповнинг истеъдод йўналишига зўрлик ёки эҳтиётсизлик билан “рахбарлик” қилганда ёхуд у ўзи ихлос қўйган устозларининг ижод сирларини “бир умр таҳлил этиш, ўзи учун кашф этиш” йўлидан бормай, балки уларга ўхшашга беҳуда уринганда, шоир талантининг ҳозиргидек ёрқин намоён бўлиши амри маҳол эди.

Аслида, В.Белинский ва И.Бехерларнинг адабий таъсир ҳақида айтган машҳур сўзларининг маъноси ҳам, ижодда устоз ва шогирдликнинг самараси ҳам энг аввало ана шунда – ўрганиш ва таъсирланиш орқали ўз йўлини тезроқ топа олишда, ўз иктидорини кўпроқ юзага чиқара олишда намоён бўлади.

Улуғ мутафаккир В.Г.Белинский рус ва жаҳон адабиётининг нодир қодисаларини чуқур тадқиқ ва таҳлил этар экан, у ёки бу ёрқин истеъдоднинг тезроқ камол топиши ва унинг тўла намоён бўлишида устоз адиблар ижодининг баракали таъсири нечоғлиқ муҳим аҳамият касб этиши мумкинлигини, лекин шу билан бирга чинакам истеъдодлар ўртасидаги ижодий таъсир мутлақо ташқи ўхшашликдан иборат бўлмаслигини алоҳида таъкидлаб, шундай ёзади: “Буюк шоирнинг ўзга адибларга таъсири шундаки, бамисоли куёш сингари ерга ўз куч-қувватини бермайди, балки ернинг ўзидаги, бағридаги кучни уйғотади. Худди шундайин, устоз шоир ҳам ёш шоирнинг ўзидаги кучни, истеъдодни уйғотади...”¹

Дарҳақиқат, адабий таъсир ёш истеъдоднинг тезроқ балоғатга етиши ва ўзининг таланти ва маслагига яраша ижод қилиш жараёнини тезлаштириш ва шу тарика бадиий ижод ва адабий-эстетик тафаккур ривожига ҳам самарали таъсир кўрсатиш мумкинлигини адабиёт тараққиётининг ҳар бир босқичида кўриш қийин эмас. Тўпламлардаги кўпчилик мақолалар ана шундай хулоса чиқаришга асос бўла олади. Шу билан бирга кўпгина ёзувчиларимизнинг ижодий эволюцияси ва айрим асарларининг яратилиши жараёни билан боғлиқ бир қатор муҳим адабий-тарихий фактлар тўғрисида ҳам муайян тасаввур бера олади. Бу жиҳатдан айниқса С.Айнийнинг “Горький ижодиётини сақлаймиз ва ўрганамиз”, П.Турсуннинг “Ёшларнинг дўсти, меҳрибон устози”, П.Қодировнинг “Бадиият куёши”. Ҳ.Назирнинг “Шолохов сабоқлари”, Ш.Холмирзаевнинг “Шолоховни ўқиб” ва Э.Каримовнинг “Лев Толстой ва Абдулла Қодирий” каби мақолалари ўқувчида алоҳида кизиқиш уйғотади. Чунончи, Ш.Холмирзаев ўз мақоласида бадиий ижод ва ёзувчи талантининг моҳиятини тушуниб олишда ва ижодкор сифатида шаклланишида унга чет эллик машҳур санъаткорлардан фарқли ўлароқ М.Шолохов асарлари қанчалик кучли таъсир кўрсатганлигини шундай ифодалайди: “Тинч Дон”дан бошлаганман ўқишни. Бу қалин китобни очиб, биринчи сарҳифасини ўқидим-у: “Нега бундай?” – деб шивирладим атрофимга аланглаб. –Нега бунча оддий, содда ёзилган? Худди ҳаётнинг ўзи-ку?.. муҳим бир фикрга кела олмай, ўқишда давом этдим. Ўқиганим сари асар ичига кириб бора бошладим... ва амин бўлдимки, бу бошқа адабиёт, бу мен ўқиб кўрмаган, кўзим ўрганмаган адабиёт ҳамда... нимаси биландир

¹ Белинский В.Г. Полн. собр. соч. III, 117

ҳаётга бениҳоя яқин, ҳатто кишини ҳаётнинг ўзи-ку бу” дейишга мажбур этадиган адабиёт бу!” (84-85-бет).

Булардан шундай хулоса чиқариш тўғри бўлар: М.Шолохов ижоди, айниқса унинг тасвирлаш маҳорати Ш.Холмирзаев каби ёш ёзувчиларни “ҳаёт воқеаларидан маъно чиқариш, аниқроғи, шу маънони китобхоннинг ўзига чиқартира олиш”дек юксак санъат сирлари билан ошно қилган ва уларнинг ижодда ўз йўлларини топишига ҳам катта ёрдам кўрсатган. Кўплаб ёзувчиларимизнинг ижодий биографиясида учровчи бундай мисоллар адабий таъсирнинг ёрқин бир кўриниши сифатида қаралиши зарур. Тўпламлардаги бу хил мақолаларнинг аҳамияти яна шундаки, улар ўзбек адабларимизнинг ижодий йўли ва маҳорат сирларини янада кенгрок тадқиқ этишда ҳам ишончли бир манба бўлиб хизмат қила олади.

Шу ўринда қисқа бир изох бериб ўтиш зарурати туғилади. Агар адабиётимизнинг Ш.Холмирзаев ва Ў.Ҳошимов каби ёш авлоди вакилларининг рус ва бошқа қардош халқлар адабиёти классиклари ҳақидаги миннатдорлик ҳисларига тўла бўлган эътирофларини йирик ёзувчиларимизнинг мулоҳазалари билан таққосланса, улар ўртасидаги чуқур ғоявий ҳамроҳлик, фикрий яқинлик кўзга яққол ташланади. Албатта, булар шунчаки тасодиф натижаси ёки ёзувчиларнинг классик адаблар ижодидан олган таассуротларидаги ташки бир ўхшашлик эмас. Бу муштараклик ва яқдиллик шундан далолат берадики, ўзбек адабларимизнинг рус ва жаҳон адабиётидан ижодий ўрганиши даврий бир компания бўлган эмас, балки у бамисоли ғоявий бир эстафета сингари авлоддан-авлодга ўтиб, бойиб келган. Бу борада адабиётимизнинг тўнғич авлоди тўплаган тажриба ва улар яратган ижодий-эстетик олам кейинги авлод вакиллари учун ўзига хос бир маънавий кўприк ролини ўтамоқда. Ижодий таъсир жараёнидаги бундай зарурий тадрижийлик ва муқаррар давомийликни ҳар бир истеъдодли санъаткор у ёки бу тарзда босиб ўтиши мумкин бўлган анъанавий бир босқич деб таърифласа ҳам бўлади. Машҳур қозок оқини Абай Қўнонбоев бир шеърида адабиёт майдонига ёш кучларнинг кириб келишини рамзий маънода денгиз тўлкинларининг бир-бирига қўшилишидан янги ва мавжли тўлкинларнинг пайдо бўлаверишига қиёслаган эди. Бу ташбеҳни классиклар меросидан ўрганиш ва ижодий таъсир жараёнининг ўзига хос эволюцион ва изчил бир тарзда кечишига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Адабиётимизнинг турли авлоди вакилларининг жаҳон мумтоз адабиёти намояндаларига бўлган муносабатларидаги бундай ғоявий муштараклик ва фикрий яқинлик классик меросга муносабатнинг ёрқин бир кўриниши сифатида ҳам эътиборга лойиқ бўлиб, бу ҳол методологик жиҳатдан ҳам аҳамиятли эканлигини таъкидлаш лозим.

Тўпламларга киритилган мақолаларнинг қиммати фақат юқорида кўрсатилган жиҳатлар билангина чекланмайди. Мақолаларнинг ижодий

таъсирнинг кўпқиррали жонли бир жараён эканлигини ва унинг бир қатор ўзига хос хусусиятларини тўғри ёритиб берганлиги, шунингдек, уларга рус ва бошқа қардош халқлар адабиёти классикларининг адабий-эстетик ва танкидий тафаккур тараққиётига қўшган баракали ҳиссаси ҳақида ҳам чуқур илмий-мантикий муҳокамалар юритилганлиги каби қатор ижобий томонлари бор. Булар зийрак китобхонларимизнинг диққат-эътиборидан четда қолмаслигига умид боғлаб, мазкур тўпламларга хос бўлган айрим нуқсонларни кўрсатиб ўтишни лозим топамиз.

Дастлаб шуни айтиш керакки, тўпламларнинг мазмунида, шартли равишда бўлса-да, ички бир боғланиш, яхлитлик етарли даражада деб бўлмайди. Улардаги мақолаларнинг баъзилари фикр аниқлиги ва оригиналлиги жиҳатидан оқсайди. Яъни айрим авторларимизнинг мақолаларида аксарият ўринларда умумий мазмундаги ёки аввалдан кўпчиликлари маълум ҳақиқатлар баён этилади. Масалан, “Севимли адиб” (Ҳ.Ҳусн), “Гигант талант” (И.Раҳим), “Умри бокий чинор” (Б.Бойқобилов), “Олмос чўкки” (Н.Нарзуллаев) ва “Лев Толстой ижодининг ўзбек адабиётига таъсири” (М.Расулий) каби асарларини тўпламлардаги бақувват мақолалар даражасида ёзилган дейиш кийин. Тўғри, бу мақолаларда ҳам қизиқарли мисоллар, шоирона чиройли ўхшатишлар ва ўринли қайдлар бор, лекин улар кўпроқ умумий таъриф ва тавсифларга бўйсиндирилганлиги учун, ўқувчига айтарли янгилик беролмайди. Умуман, бир қатор мақолаларда Л.Толстой ҳам, М.Горький ва М.Шолохов ҳам буюк адиблар сифатида ҳақли равишда улуғланади-ю, бироқ бу санъаткорларнинг шундай буюклик даражасига етиб келгунча босиб ўтган машаққатли, айти пайтда, ёрқин ва ибратли ижод йўлларига ёки уларнинг адабий-эстетик сабоқларга тўла бўлган сеҳрли ижодхоналарига теранроқ назар ташланмайди. (Тўпламлардаги барча мақолаларнинг муаллифларидан классик ёзувчиларнинг ижодий лабораториясига албатта, чуқур кириб боришларини бир хил даражада талаб қилиш ва ҳар бир мақолага шў нуктаи назардангина ёндашиш ноўрин бўлур эди. Зотан, бизда бундай мақсад ҳам йўқ. Биз фақат мақолаларда далилланган илмий-мантикий фикр ва умумлашмаларнинг кўпроқ бўлиши, хотира ва таассуротларнинг янада таъсирчан бўлиши тарафдоримиз).

Албатта, биз бундай эътироз ва истак билдирар эканмиз, тўпламларнинг ва улардаги мақолаларнинг ҳажман чегараланганлигини, қолаверса, уларнинг аксарият муайян илмий мақсадни кўзда тутиб ёзилмаганлигини ҳам эътибордан соқит қилаётганимиз йўқ. Бироқ қисқалик чуқур ва оригинал фикрлар айтишга ҳалакит бермаслиги ҳам мумкин. Бунга адабиётшунослик ва танкидчиликдан кўплаб мисоллар топилди. Чунончи, Л.Леониданинг Н.В.Гоголь ёки А.П.Чехов ҳақидаги, С.Цвейгнинг М.Горький юбилеи муносабати билан ёзган нутқи, Қ.Қулиевнинг М.Шолохов ва А.Твардовский тўғрисидаги, ёхуд

Ю.Бондаревнинг рус классикларига бағишланган бир қатор мақола ва эсселари фикримизга далил бўла олади. Бундай асарлар ўзбек адабиётшунослигимизда ҳам анчагина топилади. Масалан, бу ўринда А.Қодирийнинг А.П.Чеховнинг ҳикоячилик маҳорати ҳақидаги “Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак”, номли ёки А.Мухтор қаламига мансуб бўлган “Устоз ва шогирд”, О.Шарафиддиновнинг “Дарёдил шоир”, А.Ориповнинг “Юксак ҳаёл” ва И.Ғафуровнинг “Мунаввар қалб” каби ўнлаб мақолалари ва хотираларни тилга олишимиз мумкин. Ҳажман у қадар катта бўлмаган бу мақолалар ҳам энг аввало мазмунан теранлиги билан, “эски” мавзу ҳақида янги фикрлар айтилганлиги билан меҳримизни қозонади. Устоз санъаткорларнинг энг ёрқин жиҳатлари равшан кўрсатилиб берилганлиги бу мақолаларнинг бош фазилатидир. Бинобари, китобхонларнинг адиб ва олимларимизнинг мазкур тўпламларга киритилган мақолаларига нисбатан ҳам юксак талаблар билан ёндашишга тўла асос бор, деб ўйлаймиз.

Таассуфки, тўпламлардаги баъзи мақолаларда асосан биографик ҳамда адабий факт ва рақамларнинг хронологик баёни ёки уларнинг шунчаки оддий изоҳидан иборат бўлиб қолган ўринлар ҳам кўп учрайди. Шунингдек, тўпламларнинг мундарижаси билан боғлиқ бўлган яна бир мулоҳазани айтиб ўтишга, яъни улардаги айрим мақола ва парчаларнинг мақсадага номувофик тарзда киритилганлигини қайд этишга тўғри келади. Битта мисол. “Устоз” номли тўпламга - қатордан қолмасин деган мулоҳазада бўлса керак - А.Қаҳҳорнинг автобиографиясидан ҳам бир парча киритилган. Лекин ажабланоқли жойи шундаки, “Ҳаётномадан” деган сарлавҳа остида берилган бу парчада М.Горький ҳаёти ёки ижоди тўғрисида на бирор муҳим маълумот, на бир мантикли хулоса у ёқда турсин, умуман бу ҳақда сўз йўқ. Ваҳоланки, А.Қаҳҳорнинг М.Горький ҳақида 1936 йилдаёқ чуқур билим ва эҳтиром билан ёзилган ва китобхонларни улуғ санъаткорнинг қаҳрамонона ҳаёти ва бетакрор ижоди билан яқиндан таништира олган “Асримизнинг буюк сиймоси” номли салмоқли мақоласи бўлиб, нимагадир у тўплам мутассаддиларининг назаридан четда қолиб кетган. Бундай нуқсонларнинг асосий сабаби, бизнингча, шундаки ҳар бир тўплам маълум бир принцип ва талаблар асосида танланган мақолалардан таркиб топиши лозим эди. Шундай қилинса, юқоридаги баъзи зарур асарлар ҳам қамраб олиниб, улар эвазига тўплам янада мазмунлироқ бўлиши ва унда улуғ рус ёзувчилари ва уларнинг ўзбек адабларига кўрсатган ижобий таъсири нималардан иборат эканлиги тўғрисида айтилаётган фикрларнинг ҳозиргидан кўра аниқроқ ва асослироқ бўлишига эришиш мумкин эди.

Тўпламлардаги мақолаларда учрайдиган жиддий камчиликлардан яна бири айрим муаллифларнинг ижодий таъсир масаласи билан боғлиқ бўлган адабий ҳодиса ва фактларни илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этиш

мақоратининг етишмаслигида, ўрганилаётган проблема юзасидан фикрлаш даражасининг нисбатан саёз эканлигидан кўринади. Далил тариқасида адабиётшунос олим М.Расулий қаламига мансуб бўлган “Лев Толстой ижодининг ўзбек адабиётига таъсири” номли мақолани кўздан кечирайлик.

Мақоланинг сарлавҳаси кўп ва жиддий нарсалар ваъда қилади. Бироқ афсуски, уни ўқиб чиқиб таажжубга тушиб қоласан киши: мақола ҳажми ва бетдан ортиқроқ, аммо унинг қарийиб ярми Л.Толстой асарлари қачон, қим томонидан ва қандай таржима қилинганлиги тўғрисидаги фактларни шарҳлаб беришга сарфланган. (Ҳолбуки, ўша тўпламда Ж.Шарипов ва А.Орифжоноваларнинг бу мавзуга бағишланган “Л.Н.Толстой ўзбек тилида” ва “Уруш ва тинчлик” эпопеясининг таржимаси ҳақида” деган наскита махсус мақоласи ҳам берилган) Оқибатда Л.Толстой ижодининг ўзбек адабиётига таъсири масаласи деярли тадқиқ этилмай, бу ҳақда бир неча фикрларгина йўл-йўлақай қайд қилинади. Жумладан, бир ўринда шундай дейилади: “Рус адабиёти кўрсатган таъсирни Абдулла Қаҳҳор қуйидагича ифодалайди: “рус адабиёти уммонига шўнғиб кетдим... Чеховдан сўнг Толстой билан машғул бўлдим” (15-бет). Ҳар бир нарсани ўз номи билан атаган маъқул: кўриб турганимиздек, бу ўринда рус адабиёти кўрсатган таъсир ҳақида бирор аниқ фикр юритилаётгани йўқ, балки А.Қаҳҳорнинг рус классиклари асарини берилиб мутолаа қилинганлиги эътироф этилаётир. Ёки мазкур мақоланинг бошқа бир жойида Л.Толстойнинг бир қатор ўзбек адиблари ижодига баракали таъсир кўрсатганлиги шубҳасиз деб таъкидланади-ю, лекин бу тўғри хулоса ҳам меъёрига етказиб асосланмайди.

Тўпламлардаги мақолалар муайян бир принцип асосида тартиб топмаганлиги ва улар етарли даражада таҳрир этилмаганлиги оқибатида яна бир нуксонга йўл қўйилган. Ҳар учала мажмуада ҳам баъзи факт ва мисоллар, маълум фикр ва хулосаларнинг ўринли-ўринсиз равишда бир неча марталаб такрорланганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, С.Айний ва Ҳ.Олимжонларнинг М.Горький асарини илк бора ўқиб, қандай таъсирланганлиги ҳақидаги ўқувчиларга мактаб дарсликлари орқали ҳам жуда яхши таниш бўлган фикрларни мақоладан мақолага қайта-қайта кўчирилади. (78,101,177,68,186,200-бетлар) Беихтиёр ўйлаб қоласан: нахотки улар рус ва бошқа қардош халқлар адабиёти классиклар ижодининг аҳамияти ҳақида эътиборга арзигулик шундан бошқа фикр билдиришмаган бўлса?.. Шунингдек, баъзи стилистик ғализликлар ва ноаникликлар билан бирга айрим факт ва рақамларнинг ҳам тор библиографик ва ноилмий мақсадда бир неча мақоладан ўрин олганлиги ўқувчиларнинг вақтини ўғирлашидан ташқари, мазкур мақолаларнинг савияси пасайиб кетишига ҳам маълум даражада сабаб бўлган. Чунончи, Л.Н.Толстойнинг “Одамлар нима билан тирик” каби ҳикоялари ўзбек

тилига биринчи бор Октябрь тўнтаришидан анча олдин таржима қилинганлиги тўғрисидаги оддий ахборот деярли бир мақсадда тўпламда беш марта келтирилади (8, 10, 26, 28-29, 100-бетлар). Ҳолбуки, бу хил жузъий нуқсонларни осонлик билан бартараф қилиш мумкин эди.

Таассуфки, рус ва қардош халқлар адабиёти намояндалари ижодига бағишланган йирик тадқиқот ва мақолаларни кўздан кечирганимизда, кўплаб жиддий хато ва чалкашликлар мавжудлигини сезиш кийин эмас. Чунончи, баъзи танқидчи ва адабиётшуносларимиз классик ижоди ва адабий-эстетик тафаккурининг моҳиятини, уларнинг, атоқли шоиримиз Эркин Воҳидов таъбири билан айтганда, “жаҳон эътироф этган” ёрқин жиҳатларини кўрсатиб беришни асосий мақсад қилиб олмасдан, балки кўпинча ахборот тарзидаги мулоҳазалар ва баҳсли фикрларни баён этадиларки, буларнинг айримларига тўхталиб ўтишни лозим топамиз. Масалан, танқидчилик ва адабиётшунослигимиз ривожига ўзининг салмоқли асарлари билан муносиб ҳисса қўшиб келаётган таникли олимларимиздан бири Ҳафиз Абдусаматовнинг “сараланган мақолаларидан таркиб топган “Ҳаёт, адабиёт, театр” номли китобида жаҳон адабиёти, жумладан, рус классик адабиёти ҳақида ва унинг йирик сиймоларидан бири бўлган А.П.Чехов тўғрисида ёзишга жазм этар экан, бир ўринда шундай фикр билдиради: “Ёзувчи қамоқдаги битта палата мисолида мамалакатга хос бўлган мудҳиш манзараларни бирин-кетин кўз олдимиздан ўтказди. Асардаги (яъни “6-палата” ҳикояси ҳақида сўз бормокда. —У.Қ.) одамларнинг қамоқда ҳайвонлардай сакланиши, ёруғ дунёдан маҳрум қилиниши, норозилик садолари янграши, уларнинг омонсиз калтакланиши китобхонларни қаттиқ ҳаяжонга солади”¹.

Шу тариқа Чехов атрофлича тасвирлаган касалхона ва ундаги 6-палата негадир “қамоқдаги палата” деб ўзгартирилиб, ҳикоядаги айрим воқеалар санаб ўтилади, асарнинг ғоявий мазмуни, унинг бадиий-эстетик аҳамияти етарли даражада ечилмай қолади. Ёки яна қуйидаги фикрга ҳам эътибор қилайлик: “Рус классик адабиёти Чеховгача Пушкин, Лермонтов каби улуғ лирик шоирларга эга эди” Табиий савол туғилади: Чеховдан олдин яшаб, ижод этган Гоголь ва Герцен, Гончаров ва Тургенов, Салтиков-Шчедрин ва Достоевский каби ёзувчилар рус адабиёти вакиллари эмасмиди? Пушкин ва Лермонтов фақат лирик шоирлар бўлганми? Улар прозаик асарлар яратмаганларми? У ҳолда Чехов ўспирин Лермонтовнинг биргина “Тамань” қиссасини бутун бир ёзувчилик умрига арзийдиган асар, дея баҳолаганлигини қандай изоҳлаш керак?..

Афсуски, бундай чуқур ўйланмаган фикрлар кўп учрамокда. Сабаби нимада? Бизнингча, айрим муаллифлар қаламга олмокчи бўлган мавзу материални кенг ўзлаштирмай туриб, масъулиятсизлик билан фикр

¹ Х.Абдусаматов. Ҳаёт, адабиёт, театр. Т.. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1978й. 235-бет

юритадилар. Оқибатда, ўрганилаётган ёзувчи ижоди ҳақида тўғри ёки янги маълумот бериш ўрнига юқоридагидек, китобхонни чалғитадиган чалкашликлар, ноаникликлар келиб чиқади. Классиклар ҳаёти ва ижодини ўрганишда тез-тез учраб турувчи бундай фактлар, аввало, “юқумлилиги” билан ташвиш туғдиради. Ахир А.П.Чехов ёки Л.Н.Толстой каби классик адиблар ҳақида нисбатан жуда оз маълумотга эга бўлган оддий китобхонлар юқоридагидек хато хулосаларни тўғри мулоҳазалар сифатида қабул қилмаслигига, ана шу хатоларни ўз навбатида бошқалар ҳам такрорламаслигига ким кафолат бера олади?..

Баъзи адабиётшунослар ижодий таъсир жараёнини юзаки тушунадилар, уларнинг хулосалари ҳам аксарият ҳолларда адабий ҳодисаларнинг ташқи жиҳатларигагина таяниб чиқарилган бўлади. Масалан, адабиётшунос М.А.Бегжонованинг рус тилида нашр этилган “Н.В.Гоголь ва Абдулла Қодирий” номли рисоласида бу икки ёзувчи ижоди хусусида кўпгина кимматли мулоҳазалар баён этиш билан бирга, Абдулла Қодирийнинг деярли ҳар бир асари ёки ундаги дуч келган эпизодлардан ижодий таъсирнинг изларини топишга беҳуда уриниш ва айрим ҳаётий воқеа-ҳодисалар тасвирини ҳам адабий таъсирланиш натижаси сифатида талкин этиш ҳоллари кўплаб учрайдики, булар ўқувчида ҳақли эътироз туғдиради. Жумладан, тадқиқотчи Гоголнинг “Гарас Бульбаси” билан Қодирий яратган Обид Кетмон образининг полвонсифат ташқи кўринишидаги ўхшашликда ҳам ёки Гоголнинг қаҳрамонларидан бири – ўн етти яшар қиз Оксананинг кўзгуга қараб ўзига оро бериши ва “рождество” байрамига тайёргарлик кўриши тасвири билан “Ўткан кунлар”даги Кумушнинг тўй кечаси олдидан ясаниб-тусаниши каби ҳаракатлари ўртасида ҳам Гоголь таъсирини кўргандек бўлади. Ҳолбуки, Кумуш ва Оксананинггина эмас, балки ҳар қандай киз ёки келиннинг, у қайси миллатга мансуб бўлмасин, тўй ёки байрам арафасида ясаниб-безаниши, ойнага караши каби ҳаракатлари табиий ҳол эмасми? Бошқача айтганда, бу эпизодлар Н.Гоголь ва А.Қодирийнинг ҳеч кимга тақлид кимаганлари ҳолда, чинакам ёзувчилар сифатида реалистик санъатнинг асосий бир талабидан келиб чиқиб, ўз қаҳрамонларининг қатти-ҳаракатлари ва ички кечинмаларининг ҳаётий ва ишонарли бўлишига эришганини кўрсатиб туриши билан диққатга лойиқ эмасми? Таассуфки, М.Бегжонova ёзувчи асарларининг ҳаётий манбаларига кўпроқ эътибор бериш ўрнига, ўзи истамагани ҳолда, А.Қодирий истеъдодининг қудратини, унинг ижодкор сифатидаги новаторлигини камситишга йўл очувчи асоссиз изохларни тақдим қилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, адабий таъсир адабиёт ва санъат ривожининг муҳим бир омили ва бу жараён энг аввало ижодий характерда бўлиши билан ажралиб туради. Ижодда анъанавийлик ва новаторликнинг асосий моҳияти ҳам мана шунда. Бу жиҳатдан Абдулла Қаҳҳорнинг рус ва

жаҳон адабиётидан ижодий ўрганиши алоҳида эътиборга лойик. Уш
китобда бу мавзуга ҳам кенгрок тўхталамиз.

II. ИЖОД САБОҚЛАРИ. АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ

(Монография. Тўлдирилган иккинчи наشري)

Серқирра истеъдод

XX аср ўзбек адабиётини Абдулла Қаҳҳор ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. Янги давр ўзбек насри ва айникса, ҳикоячилигининг шаклланишида унинг улкан ҳиссаси бор.

Унинг «Сароб» романи — романчилигимизда олдинга ташланган бир қадам бўлса, «Синчалак» қиссаси маҳорат жиҳатидан энг мукаммалларидан биридир.

«Ўтмишдан эртак»лари эса адабиётмизда — янги бир саҳифа.

Абдулла Қаҳҳор ўзининг «Шоҳи сўзана» (Янги ер)», «Оғрик тишлар», «Тобутдан товуш», («Сўнгги нусхалар») ва «Аяжонларим» каби комедиялари билан ўзбек санъатида улкан драматург бўлиб қолади. Шу маънода жумҳуриятимиздаги ягона сатира театрининг А.Қаҳҳор номи билан аталиши ҳам бежиз эмас.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор адабиётимизнинг чўнг чинорлари — Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва Максуд Шайхзодалар сингари кўп қиррали истеъдод соҳиби эди.

Ёзувчи истеъдодининг яна бир ёркин қирраси борки, бу унинг адабий-танкидий фаолиятида намоён бўлади.

Абдулла Қаҳҳор ижодида адабий танкидчилик қанчалик муҳим ўрин тутганини қуйидаги ҳол ҳам кўрсатиб туради. Маълумки, ёзувчининг ижоди 1923-1924 йилларда бошланган. (Бирок у ўзининг дастлабки фальстонлари, ҳажвий ҳикоялари ичидан фақат биргина — «Бошсиз одам» номли ҳикоясини «жиддий» асар деб ҳисобларди.) Шуниси ажойибки, адибнинг «Ҳозирги сатирамиз устида» ва «Кулгичилик баҳслари» номли илк мақолалари ҳам худди ўша йилларда ёзилади. Ижодкорлар ҳаётида кам учрайдиган ноёб мувофиқликдир бу.

Хуллас, адибимиз умрининг охирига қадар «кўнгил иши» бўлган бадиий ижод билан бир қаторда адабий-танкидий фаолиятини ҳам сусайтирмади.

Абдулла Қаҳҳорнинг танкидчилик фаолияти ўзининг мазмундорлиги, кўламлилиги, шунингдек, ранг-баранг шакл-шамойили билан ҳам ибратлидир. Адабий тилимизнинг Абдулла Қаҳҳор диққат-эътиборидан четда қолган бирорта жиддий муаммо, воқеа-ҳодисаси йўқ десак, муболаға бўлмайди.

«Ёзувчининг вазифаси, -деган эди у, -яхши асарлар ёзиш, халқ дилининг таржимони бўлиш билангина чекланмайди, унинг вазифасига адабиётни ҳар қандай бало-қазодан қўриқлаш, адабиётнинг сергак, жасур посбони бўлиш ҳам қиради»¹.

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти жилдлик. Тошкент, Ғафур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти, VI ж, 426-бет. Бундан кейинги ўринларда ушбу манбадан олинган қўчирмалар жилди ва саҳифаси матн ичида кўрсатилади.

А.Қахҳор танкидчилиكنинг хилма-хил жанрларида муваффақият билан калам тебратди. Унинг бу соҳадаги мероси юксак савияда ёзилган ўилаб маколалар, ҳозиргача ҳам ўз қимматини йўқотмай келаётган қатор тақризлар, адабиётимизнинг долзарб муаммоларига бағишланган нутқ ва суҳбатлар, шунингдек, хат ва ёзишмалар ҳамда мушоҳадалар ҳазинаси бўлган ён дафтарларини ҳам ўз ичига олади. Булар билан бир қаторда ёзувчининг адабий-танкидий қарашларини ўрганишда унинг «Сароб», «Картина», «Нутқ» ва «Қуюшқон» сингари асарлари ҳам қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, адабиётшунослигимизда Абдулла Қахҳор ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган йирик тадқиқотлар ҳам талайгинаки, уларда Қахҳорнинг ҳаёт йўли, ижодидаги тадрижий тақомил, бадиий маҳорати каби жаҳатлар кенг ёритиб берилган¹.

Сўнгги йилларда, хусусан Абдулла Қахҳор таваллуддининг 80 йиллиги муносабати билан яна бир қатор жиддий асарлар юзага келди ва улар илмий-адабий жамоатчилик томонидан қизиқиш билан кутиб олинди. Жумладан, М.Қўшжонов ва О. Шарафиддинов каби етук адабиётшуносларимизнинг кўп йиллик ижодий изланишларининг самараси — «Абдулла Қахҳор маҳорати» ва «Абдулла Қахҳор асарлари» (1988) ва бир гуруҳ муаллифлар томонидан битилган «Абдулла Қахҳор ва унинг бадиий олами» (1989) номли монография, Раҳмон Қўчқорнинг А. Қахҳор романлари ижодий тарихига бағишланган «Истеъдод қадри» (1989) номли китобларини тилга олиш мумкин. Булардан ташқари ёзувчи намондошларининг қаламига мансуб бўлган «Абдулла Қахҳор намондошлари хотирасида» (1987) тўплами, таникли таржимон Кибриё Қахҳорованинг «Чорак аср ҳамнафас» (1987) рисоласи ҳам Абдулла Қахҳор ҳаёти ва ижодини, айниқса адибнинг шахси ва машхур асарларининг ижодий тарихини, ўрганиш бобида муҳим қўлланма натифасини ўтайди.

Бирок Абдулла Қахҳор ижодининг муҳим бир соҳаси бўлган адабий-танкидий фаолияти ҳанузгача етарли даражада ўрганилмай келинаётир.

Ҳолбуки, Абдулла Қахҳорнинг адабий-танкидий меросини ўрганиш-улкан ижодкор сиймоси ва унинг бадиий-эстетик оламини тўла тасаввур этишга ёрдам берибгина қолмасдан, балки ўзбек адабиёти ва танкидчилиги тарихини, унинг тадрижий тараккиёт йўлларини ҳам кенгрок ўрганишга имкон беради.

¹ Ёроқина И. Абдулла Қахҳор. (очерк творчества). Т., Госиздат, 1957. Смирнова В. Абдулла Қахҳор. История узбекской советской литературы, М., 1967. Қодиров П. Абдулла Қахҳор. Танланган асарлар, Т., 1957, Абдусаматов. Абдулла Қахҳор, Т., 1960. О.Шарафиддинов, Истеъдод жилolari, Т., 1976. М.Султонова. Абдулла Қахҳор услуби. Т., «Фан», 1967, М.Қўшжонов. Ижод сабоқлари. Т., 1972. М.Қўшжонов, У.Норматов. Маҳорат сирлари. Т., 1968 ва бошқалар.

Кўлингиздаги китоб ана шу хайрли мақсад йўлидаги дастлабки уринишдир. Шояд бу адабиётшунослигимиздаги мазкур «кемтик»ликни тўлдиришга муносиб ҳисса бўлиб қўшилса.

Ғоявий-эстетик ақидалар

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-эстетик қарашлари силсиласида унинг «Сароб» романи алоҳида ўрин тутди.

Шуни эътироф этиш зарурки, мазкур асар энг аввало муайян даврдаги адабий ҳаётни кенг камраб олганлиги ҳамда унда санъат ва адабиётнинг бир қатор муаммолари бадиий ижод ва эстетика нуқтаи назаридан таҳлил этилган билан ҳам диққатни жалб этади.

Романнинг алоҳида жиҳати ҳам шундаки, унда адабий мавзу қаҳрамонлар қиёфасини ёрқинроқ акс эттиришга хизмат қилувчи шунчаки бир фон – майдон ёки ёрдамчи восита эмас, балки асардаги воқеликнинг ўзвий қисми, қаҳрамонлар яшаб, фаолият кўрсатаётган жонли ҳаётнинг ўзидир. Ана шу жиҳати билан у Ж.Лондоннинг санъаткор тақдирини акс эттирувчи «Мартин Иден» ва Теодор Драйзернинг «Гений» каби романларига яқин туради.

Афсуски, асардаги бу жиҳат сўнгги даврга қадар қаҳҳоршуносларимиз эътиборидан четда қолиб келди. Бунга сабаб-кўп йиллар давомида мазкур асарга бирёклама ёндашилиб, унинг асосий ғоявий-бадиий хусусиятларига етарли аҳамият берилмай келиниши ва «ноҳақ равишда унутилиши» дир¹. Ниҳоят, 1967 йилга келибгина «Сароб»нинг ўзига хос бу қирраси адабиётшунос О.Шарафиддинов томонидан асарнинг етакчи-ғоявий бир йўналиши сифатида қайд этилди².

Асарни кўздан кечирсак, унда адабиёт ва ҳаёт, ижодкор истеъдоди, унинг моҳияти ва тақдири каби масалаларга кенг ўрин берилганини кўрамиз. Хусусан, санъатда шакл ва мазмун бирлиги масаласи – «Сароб»нинг, умуман, асар сифатидаги қурилмасида намоёнки, бу жиҳатлар жиддий мулоҳазаларга чорлайди...

Дарҳақиқат, шакл ва мундарижанинг яхлитлиги санъат ва адабиётда ҳамиша ҳал қилувчи рол ўйнайди. Бу Қаҳҳор учун ҳам, у «ўзак» масалалардан эди.

А.Қаҳҳор «Ёшлар билан суҳбат» мақоласида шундай ёзади: «Адабий асарнинг жони – унинг мазмуни, лекин бу жоннинг жон бўлиши учун жасад ҳам керак. Жонни жасадсиз тасаввур қилиш мумкин эмас»³.

¹ Қаранг. Б.Назаров. Ўзбек адабий танқидчилиги, «ФАН», Т., 1979. 252-228-бетлар. Р.Кўчқоров. Истеъдод қадри. Т., 1989, 3-31-бетлар.

² О.Шарафиддинов. Истеъдод жоллари. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар, 1-жилд, 8-9-бетлар.

³ Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. Т. «Ёш гвардия», 1968, 67-бет. Бундан кейинги ўринларда ушбу манбадан олинган кўчирмалар саҳифаси матн ичида кўрсатилади.

Дарвоке, танкид ва адабиётшунослик тарихига назар ташланса, «Жон ва жасад» иборасини А.Қахҳоргача ҳам айнан шу маънода қўлланилганини кўрамиз. Навоийнинг машҳур сатрларини эслайлик.

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур...¹

Ёхуд «Бадий асарда, -деб ёзган эди В.Белинский, - гоё (мазмун демокчи У.Қ.) ва форма чамбарчас ҳолда-худди жон билан жасад каби иҳлит бўлиши керак, шунинг учун формани йўқотиш мазмунни ҳам йўқотиш демакдир ва аксинча...»²

Бирок, бу ҳол А.Қахҳор фикрининг кимматини заррача пасайтирмайди. Чунки сўз санъатининг мангу қонуниятларидан бирини теран ифодаловчи бу назарий хулоса А.Қахҳор ижодида кимларгадир таълид натижасида пайдо бўлиб қолган эмас, аксинча, бу кўхна ҳақиқатга А.Қахҳор ўз тажрибаси ва изланишлари туфайли етиб келган эди. «Назарий билим,-деган эди у,- ёзувчининг энг яхши фазилатидир, лекин назарий билимни кундалик ҳаёт бағрида, халқ ҳаётининг қаърида бевосита ақл, идрок ва меҳнат билан орттириш керак» (VI, 408).

Ёзувчининг бу сўзларини унинг бутун адабий-танкидий фаолиятига сўз боши қилиб қўйиш мумкин.

А.Қахҳор шакл ва мундарижанинг ўзвий боғлиқлигини қайд этар экан, ҳамиша белгиловчи шарт сифатида асар мазмунини, унинг гоёвий йўналишини кўрсатади.

Яна «Сароб» романини эслайлик. Саидий билан бўлган сўнгги учрашувларидан бирида Эҳсон дўсти, ёш шоир Кенжанинг шеърий тўплами иккинчи марта нашр қилинганлигидан қувониб, уни Саидийга кўрсатади. Саидий кўп ҳам хуш кўрмайдиган Кенжанинг бу тўпламини тилар-тиламас қўлига оларкан, ундаги «Ўтмишдан эртақлар» номли шеърнинг қуйидаги икки мисраси остига чизиб қўйилганлигига диққат қилади:

*-Бешик ила тобут ораси дашти адамди,
Қолган изи кўз ёши ва қон, оҳ-фигондан.*

Эҳсон бу сатрларнинг остига нега чизганлиги боисини изоҳлаб: «Мен чиздим. Оҳангни келиштираман деб, маънони қоронғилатиб қўйибди», - дейди (II, 254). Албатта, бу парча Эҳсоннинг шеърят бобида диди баланд эканлигини кўрсатиб қўйиш учунгина киритилган эмас, балки бу суҳбат орқали (унинг давоми ҳам мумтоз адабиёт ва унинг мазмуни ҳақида боради) ҳам адабиёт ва санъатда маънонинг устувор эканлиги таъкидланади. Ва табиийки, Эҳсоннинг сўзлари орқали ифодаланаётган бу муҳим фикр Абдулла Қахҳорнинг адабий-эстетик қарашлари билан бевосита боғлиқдир.

¹ Алишер Навоий. Ҳамса, 34-бет

² В.Белинский. Полн.собр. соч., т. V, М., 1954, с.316

Ёхуд бошқа бир ўринда асар қаҳрамонларидан бири «адабиёт майдонида ўзининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи» Аббосхон ёш шоир Кенжанинг асосли фикрларига қарши чиқиб, шундай дейди: «Биз санъаткорлар яланғоч хотиннинг суратига қарар эканмиз, хотиннинг яланғочлигидан эмас, унинг тасвир қилинишидан завқ оламиз. Ўзингиз иқрор бўлдингиз: унинг шеърлари юқори санъатга эга деддингиз. Демак, «мафкурасига тегизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мафкуравий соғломми, бўлди!» (III, 27). Бу каби зиддиятли талқинлар ҳам 20-30-йиллардаги адабий жараённинг мураккаб кечганлигидан гувоҳлик бериб туради. Кўриниб турибдики, Аббосхон учун адабий асар форма жихатидан чиройли бўлса бас, унинг ғоявий мазмуни ва мақсади эса аҳамиятсиз. Бу тасодифий ёки бир шоирнинг шеърини оқлаш учунгина айтилган шунчаки бир фикр эмас, балки бу тезис энг аввало «санъат-санъат учун» қабилидаги тор ва ғаразли қарашларнинг типик бир кўриниши эдики, бундан Аббосхон янги давр адабиётини реал воқеликка қарши йўналтириш учун ноёб бир ниқоб сифатида усталик билан фойдаланишга уринади.

А.Қаххор санъат ва адабиётга бўлган бу хил қарашларнинг замиридаги кабиҳ ниятларининг хавфли таъсирини асардаги Кенжа ва Эҳсон образлари орқали реалистик санъаткорларга хос маҳорат билан фош этар экан, ўзи мансуб бўлган янги давр адабиётининг инсонпарварлик мазмуни ва ҳаётбахш пафосини алоҳида тасдиқ этади.

Шу ўринда қиска бир изох бериб ўтиш зарурати туғилади. Гап шундаки, кейинги пайтларда айрим адабиётшунослар А.Қаххор ва у мансуб бўлган авлод вакиллариининг ижодига «янгича» ёндашишга ортиқча берилиб кетиб, мазкур адибларимизнинг айрим етук асарлари ҳақида ҳам беписандлик билан мулоҳаза юритиш, уларга ноўрин таъна тошларини отишга майл қилишмоқда.

Чунончи, Олим Отахоновнинг Абдулла Қаххор асарлари ҳақида «Ёш куч» журналада (1989, № II), масъулиятсизлик билан билдирган мулоҳазалари адабиёт ихлосмандларини ранжитиб, уларнинг ҳакли эътирозига сабаб бўлди.

Абдулла Қаххор ва бошқа устоз адибларимизнинг ижодига шу тахлитда ёндашилса, «Сароб» романидаги «социалистик тузум» ва унинг мафкураси ҳақидаги кўплаб «қизил сўзлар» учун ёзувчини истаганча айблаш мумкин. Холбуки, бахтиёрмиз деб, «қонлари билан шиорлар битиш» ва «ўзи йўқ кўрғонга фидойий жонлари билан қалқон»¹ бўлиш бу авлоднинг энг катта фожиаси бўлганлиги эндиликда аён бўлмоқда: яқин ўтмишимизнинг бу даҳшатли ҳақиқати биз ёшлар учун аччиқ, лекин ҳаётий сабоқ ҳамдир. Шу билан бирга улуг адибларимизнинг юксак

¹ Абдулла Орипов. Устозларим. Ҳикмат садолари. Т., «Фан», 1993, 54-6.

бадний маҳорати ҳамда уларнинг ўз халқи ва юртига бўлган чексиз салоҳат-этикоди бугун ҳам ибрат намунаси бўла олишидан кўз иммаслигимиз керак. Аслида, Абдулла Қаҳҳор чинакам халқчил санъаткор ва мустаҳкам ҳаётий позицияда турган реалист ёзувчи сифатида «Сароб» романида ҳам (30-йиллардаёқ) ўзининг асосий эстетик ақидаларидан келиб чиқиб, ҳар бир ёзувчи ижодининг, ҳар бир адабий асарнинг энг аввало салмокли ижтимоий мазмунга эга бўлиши кераклигини таъкидлайди.

Бу ерда шуни ҳам айтиш лозимки, адабиётнинг жамият ва халқ ҳаёти билан узвий алоқаси-у бирор санъаткор томонидан кашф этилган ва адабиёт олдига қўйиладиган эстетик талабгина эмас, балки бу адабиётнинг яшаш шаклидир. «Адабиётнинг онаси ҳаётдир, уни вужудга келтирадиган ҳам, озиклантириб, вояга етказадиган ҳам ҳаётдир»¹, - дейди тирада фикрли шоирлардан бири Давид Кугултинов. Дарҳақиқат, адабиётнинг бош манбаи, ривожининг асосий омили ҳаёт эканлигини ижодининг дастлабки пайтлариданок чуқур англаш Абдулла Қаҳҳорнинг бутун адабий-танқидий фаолиятига ҳам муҳим бир асос бўлиб хизмат қилди. Ана шу ақидаларга асосланган мунаққид Абдулла Қаҳҳорнинг назарида ҳаёт билан ҳамнафас бўлмаган, жамиятнинг маънавий эҳтиёжи учун хизмат қилмайдиган, яъни юксак мақсад ва эътиқодсиз ёзилган «бадний» асар бамисоли «бўрининг тишига сера кислотасининг таъсири» ёхуд «асаларилар йўталмайди» деган мавзуда «илмий» асар ёзишдек бемаъни бир гап. Чунки олим қандок бўлмасин бирор илмий асар яратишга урингандай, ёзувчи қандок бўлмасин адабий асар ёзишга уринган. Олим қанча овора бўлиб, тажрибалар ўтказганидай, ёзувчи қанча ўйлаб, воқеалар яратган. Сиртдан қараганда, олимники илмий, ёзувчиники адабий асарга ўхшайди, лекин китобхоннинг «бундан мақсад нима?» деган бир саволи билан ҳар иккаласининг ҳам чуви чиқади» (VI, 242-243).

Бадиий асарнинг китобхонни тўлқинлантирувчи чуқур мазмунли бўлиши учун А.Қаҳҳор фикрича, ёзувчи ҳамиша муҳим бир шартга амал қилиши – «халқнинг кўнглидаги, тилининг учигаги» гапни топиб айтишга интилиши керак. А.Қаҳҳорнинг адабий учрашувларда, суҳбат ва мунозараларда такрор-такрор севиб айтадиган бу сўзларида адабиётнинг туб моҳиятига доир бир жиҳати яхши ифодааланган: яъни «халқнинг кўнглидаги, тилининг учигаги гап» бевосита ўз ичига «ёзувчи ҳамиша ҳақиқатни топиб айтиши керак» деган қимматли фикрни ҳам қамраб оладигани, бу реалистик санъатнинг энг асосий ва азалий бир принципи бўлиб ҳисобланади. Дарҳақиқат, қайси бир итеъдодли ёзувчи ижодини эсламайлик, у яратган барча асарлар (уларнинг мазмуни ва сийрати қанчалик ранг-баранг бўлмасин) ягона ҳақиқат нури билан

¹ Давид Кугултинов. Автобиография. Советские писатели. М., 1972, т. 4., с. 336

йўғрилганлигига амин бўлимиз. Чунончи, А.Қодирий фақат «ҳақиқат олдида бўйин эгиш»ни бутун ҳаёти ва ижодий фаолиятининг бош мезони деб билади¹. Ёхуд асримизнинг буюк адиби Чингиз Айтматов санъатининг асосий ва муқаддас қонуни бўлган «ҳақгўйлик»ни ўзи учун энг муқаддас ижодий принцип деб ҳисоблайди². Зотан, адабиётнинг буюк қудрати ҳақида ва у кўзлаган юксак муддао ҳам инсон ҳақидаги ҳақиқатни ифода этиши эмасми?

Бирок ҳақиқат ҳақиқатдан фарқ қилади. Улуғ А.Навоий айтганидек:

Хирадманд чин сўздан ўзга демас,

Вале борча чин ҳам дегулик эмас.

Яъни ҳар қандай ҳақиқат, ҳар қандай рост сўз ҳам бадий асар учун мавзу ва мазмун бўлавермайди. Масалан, «ем-хашакни ғамламасан кишида молларнинг аҳволи чатоқ бўлади» дейиш ҳам ҳақиқат» ёки «заёмларингга ютуқ чиқиш эҳтимоли бор, заёмларингни сотманглар» деган гап ҳам фойдали фикр. Лекин бунақа реклама-плакатбоп ҳақириқларни бадий асар мазмунига айлантириш, А.Қаҳҳор сўзлари билан айтганда адабиётнинг атомдан кучли қувватини ўтин ёришга сарф қилиш билан баробар. Қаҳҳор бу юксак эстетик ақидаларига ҳамиша изчил амал қилиб яшади ва ижод қилди.

Бадий маҳорат сабоқлари

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-танқидий қарашлари силсиласидаги олтин халкалардан бири – шубҳасиз, унинг бадий маҳорат бобидаги фикр ва мулоҳазаларидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Абдулла Қаҳҳор наздида, бадий маҳорат – аввало, ёзувчи қалбидаги олийжаноб максадни, оламни сочмоқчи бўлган муҳаббатни чуқур ифодалай олувчи ёрқин образлар яратишдир. Зеро, «бадий маҳорат, - деб ёзади Абдулла Қаҳҳор 1965 йили насри якунига бағишланган мақоласида, - чиройли ифодалар, антиквокеалар, кулгили ёки қайғули ҳолатлар топиш эмас, халққа айтадиган зарур сўзимизни китобхоннинг қалбига олиб кирадиган образлар яратиш демакдир» (VI, 411).

Санъаткор ҳаётни образлар орқали тадқиқ этар экан, ўзининг барча фикр ва туйғуларини, эзгу тилақларини, китобхонга айтмоқчи бўлган «дард»ини шу образларда мужассамлаштиради. Шунинг учун ҳам «ёзувчининг халққа айтадиган гапи нақадар муҳим, нақадар зарур бўлса, буни китобхонларнинг қалбига олиб кирадиган образ ҳам шу қадар кучли бўлиши керак».

Образ тушунчаси Абдулла Қаҳҳор тасаввурида, асосан, характер маъносида талкин қилинади. Ёзувчининг куйидаги хотирасига диққат

¹ А.Қодирий. Суддаги нутқ. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1989, 1 декабр.

² Чингиз Айтматов. Коротко о себе. – Литература народов СССР. М., 1974, с.212.

килайлик: “Ўттизинчи йилларнинг бошида “Сўнгги кеча” деган бир фильм кўрган эдим. Бу фильм ўттиз йилдан бери эсимдан чикмайди, бунга бирдан-бир сабаб – фильмдаги қари бир ишчининг аломат образидир... Бу инсоннинг қалбига чуқур кўл солиб, заргарнинг сабри-хафсаласию наққошнинг хунари билан оро берилган образдирки, бунақа образ асарнинг қаноти бўлиб, уни замондан-замонга, макондан-маконга парвоз килдиради” (VI, 310-311).

Абдулла Қаҳҳорнинг фикрига кўра, мукаммал тўлақонли инсон образини яратиш – бу ҳақиқий санъат асари яратиш демакдир. Шунинг учун ҳам жонли инсон образи яратилмаган асарлар, гарчанд, улар ҳар қанча «муҳим» ва «йирик» мавзунини кўтариб чиқмасин ва ҳар қанча «силлик» ва устароқ сўзлар билан ёзилган бўлмасин, улар – Абдулла Қаҳҳор нуктаи назарида, ўлик нарсалардир.

Маълумки, ҳақиқий санъат асарининг асосий фазилатларидан бири – унда «юқумлилик» (Михаил Светлов) хусусияти кучли бўлишида кўринади. Яъни чинакам истеъдод билан ёзилган адабий асарнинг қаҳрамонлари китобхонга жонли одамлардек таъсир қилади ва унинг онгига қалбидаги ёт «унсур»ларни йўқотишга ёрдам беради. Илло, китобхон «қалбига» таъсир этмайдиган нарсанинг адабиётга тегишлиги йўқ.

Хулласи калом, «ёзувчининг ёзувчилигини у яратган образларга, адабиёт домовойи»га ёздирган янги одамларига қараб баҳолаш керак».

Абдулла Қаҳҳорнинг бадиий маҳорат ҳақидаги қарашлари классик адабиётдан ижодий ўрганиш, бадиий ижодда меросхўрлик ва новаторлик сингари масалаларни ҳам ўз ичига оладики, қуйида биз бу муаммоларнинг баъзи қирраларига тўхталиб ўтамиз.

Бошқа ўзбек адиблари ва адабиётшунос олимларимизнинг асарларини камситмаган ҳолда шуни ишонч билан айтиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳор ўз мақолалари ва кайдларида улуғ сўз санъаткорларининг ижоди ва истеъдодига хос муҳим жиҳатларни ажиб бир нуктадонлик билан кўрсатиб беради.

Масалан, Абдулла Қаҳҳор «Чеховдан ўрганайлик» (1939) ва «Муборак кўзойнак» номли мақолаларида дунё адабиётига буюк ҳикоянавис бўлиб кирган А.П.Чехов ижоди ҳақида фикр юритаркан, унинг «Ёвуз ниятли киши» ҳикояси хусусида шундай ёзади:

«Бу ҳикоя – Николай Русиясининг кишлоқларига қарата Чеховнинг уста кўли билан очилган «Мужиклар», «Най», «Чол», «Чуқурликда» сингари «дарча»ларнинг бири. Ўқувчи бу дарчадан кишлоққа қараб «Ёвуз» ниятли Денис орқали ундаги одамларни кўрар экан, бетўхтов шу фикрга келади: одамларнинг ҳаётини таҳлика остидан чиқариш учун «Ёвуз» ниятли «жинояткор» Денисни эмас, одамларни Денис қилган ва қилаётган ижтимоий тузумни суд қилиш керак...» (У1, 233-239).

Қаххор бу мулоҳазаларни давом эттириб, ўзининг «Ўтмишдаги эртақлар» қиссасидаги қаҳрамонлардан бири –Бабар билан Дениснинг онг-тафаккурдаги муштаракликни шундай таърифлайди: «булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди».

Абдулла Қаҳҳорнинг бу каби мулоҳазалари қанчалик асосли эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун Чехов даври адабиёти ва танқидчилигига мурожаат этишга тўғри келади. Маълумки, кейинчалик нафақат рус адабиёти тарихида, балки дунё адабиёти тарихида ҳам машхур сўз санъаткори деб тан олинган. А.П.Чеховнинг кўплаб етук ҳикоялари гоё-мазмунини негадир ўз даврида талай ўқувчиларини танқидчилари томонидан тўғри англаб етилмаган, демак, етарли даражада баҳоланмаган эди.

Табиийки, Николай Русиясини чеховона тасвирлаган бошқа ҳар қандай ёзувчининг асарлари ҳам ростмана тушунилиши амри маҳол эди.

Шу боисдан бўлса керак Чеховни кўпинча «Мунгни куйловчи адиб» деб кўя қолишарди. Албатта, булар юзаки тавсиф ва талқинлар эди.

Шунинг учун ҳам А.П.Чехов: «Мен йигирма беш йилдан буён танқидчиларнинг асарларини ўқийман, лекин шу пайтгача улардан бирор қимматли фикр ёки жўяли маслаҳат ололмадим»¹ -дейиши бежиз эмас.

Абдулла Қаҳҳорнинг А.П.Чехов, Л.Толстой, Н.В.Гоголь ва М.Горький сингари буюк рус адиблари ҳақидаги мақолалари яна бир жиҳатдан эътиборга лойиқ: у рус ва жаҳон адабиёти классикларидан ўрганиш жараёнида ўзбек адибларининг тезроқ ижодий балоғатга етишиб, маънавий-маданий савияси юксалиб борганидан ҳам гувоҳлик берар эди. Нега биз бу нуқтани алоҳида таъкидлаяпмиз? Шунинг учунки, адабиётимизнинг тўнғич авлоди вакилларининг етук санъаткор сифатида шаклланиши ва улар ижодининг тадрижий такомили бевосита рус ва жаҳон адабиёти мумтоз вакиллари ижодини чуқур ўрганиш ва ижодий ўзлаштириш билан боғлиқ эканлиги айрим манбаларда эътироф этилгани ҳолда баъзан бу ҳақиқат юзакироқ талқин этилмоқда.

Шу муносабат билан Абдулла Қаҳҳор ва бошқа атокли ўзбек адибларининг ижодий йўлидаги бу босқичнинг моҳиятини ва унинг адабиётимиз ривожидagi муҳим аҳамиятини аниқроқ тасаввур этиш учун, 20-30-йиллардаги маданий ҳаётнинг айрим жабҳаларини эсга олиш жоиздир.

Ўша даврда кўпчилик ёзувчиларимиз объектив ва субъектив сабабларга кўра рус ҳамда жаҳон адабиёти классиклари ижоди билан яхши таниш эмас эдилар. Чунончи, С.Айний атокли рус адибларининг асарлари таржимаси бўлмаганлиги учун «1930 йилларгача уларнинг китобларини ўқиёлмай келган»² лигини ачиниш билан қайд этса, Абдулла

¹ М.Горький. О литературе. М., «Советский писатель», 1955. С. 32-39.

² Садриддин Айний. Буюк устознинг унутилмас хотираси. -Устоз. Т., 1968, 58-68-бетлар

Қаҳҳор рус классик адабиёти билан яқиндан танишиши фақат 1925 йиллардан кейингина (Н.В.Гоголнинг «Иван Иванович ва Иван Никифорович орасида бўлиб ўтган низолар» қиссасидан) бошланганини ва мазкур асарни луғат ёрдамида қарийиб бир ой мобайнида қийналиб ўқиганлигини эслайди.

Ҳа, бугунги ўқувчиларга ажабланарли бўлиб туюлувчи бундай қоллар, таассуфки, адабиётимизнинг тўнғич авлоди намояндалари учун муштарақ бир муаммо эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг рус ва жаҳон адабиёти классиклари ҳақидаги мақолаларида, шунингдек, бир қатор бадий асарларида бу санъаткорларнинг бой ижоди адабиётимиз вакиллари учун фақат бадий маҳорат бобидагина улкан мактаб бўлиб қолмасдан, балки уларнинг гоёвий-эстетик қарашлари тақомилига ҳам чуқур таъсир кўрсатганлиги равшан акс этиб туради.

Бирок, юқорида эслатганимиздек, рус ва жаҳон адабиётининг ижобий таъсири кўпгина тадқиқот ва мақолаларда бир томонлама тадқиқ этилади; кўпинча бирор ёзувчининг у ёки бу асари, ёхуд образни яратишда бошқа улкан санъаткорлардан ижодий фойдаланганлиги, илҳомланганлиги каби нуқталар тўғрисидагина сўз юритилади. Ҳолбуки, инсоф билан айтганда, ўша улкан ёзувчилар ёш ўзбек адибларининг реалистик адабиёт ва санъатнинг бош мақсадларини тўла англаб етишларида, гоёвий-эстетик этикодларининг ёрқин намоён бўлишида «рахнамолик қилганларига» ҳам иқрор бўлиш лозим. Зотан, сўнгги йилларда ижодий таъсир жараёнини барча ўзига хосликлари билан бир бутунликда олиб текшириш танқид ва адабиётшунослигимизда етакчи бир тамойилга айланиб бораётгани.

Бу ҳолни таникли адиблар ҳам эътироф этишмоқда. Масалан, Пиримкул Қодиров: «Лев Толстой маҳоратини унинг инсонпарварлигидан, халқпарварлигидан, ҳақгўйлигидан ва бошқа олийжаноб инсоний фазилатларидан ажратиб олиб бўлмайди. Аланганинг тилларини ёнаётган гулхандан узиб олиш мумкин эмас – гулхандан узиб олинган аланга шу заҳоти сўнади. Толстойнинг бадий маҳорати ҳам ўзининг ҳаётий асоси билан худди ёнаётган гулхан ва ундан кўтарилаётган аланга тиллари каби доимий бирликда яшайди. Шунинг учун Толстойнинг бадий маҳорат бобидаги энг яхши анъаналарига эргашган ҳар бир ёзувчи бу анъаналарни юксак инсонпарвалик, ҳақиқатпарварлик, ҳалоллик, олийжаноблик билан биргаликдагина ўзлаштира олади»¹.

Дарҳақиқат, Лев Толстой ва А.П.Чехов, Н.В.Гоголь ва М.Шолоховларнинг юксак санъаткорлигини уларнинг ҳаёти ва ижодининг

¹ П. Қодиров. Бадийят қуёши. – Лев Толстой ва ўзбек адабиёти, Т, 1979, 46-бет

йўналишини белгилаган — инсонпарварлик эътикодидан, ҳақиқат ва эзгулик учун собитқадамлик билан олиб борган курашидан ёхуд улар учун муқаддас бўлган чуқур ғоявий-эстетик ақидалардан ажратиб олиб таҳлил қилиш ва баҳолаш мумкинми?

Алқисса, Абдулла Қаҳҳорнинг рус ва бошқа халқлар адабиёти намояндаларига бағишланган асарларининг аҳамияти бу улкан адиблар ижодидаги етакчи хусусиятларни тўғри ёритиб берганлигидагина эмас. Бинобарин, улар минглаб ўзбек китобхонлари қалбида бу машҳур санъаткорларга нисбатан миннатдорлик туйғуларини уйғотиш, айни пайтда ёш ёзувчиларимизнинг бу буюк сўз санъаткорларининг ҳаётбахш анъаналаридан илҳомланишга даъват этиш, уларнинг юксак бадиий маҳорат сирларини пухта эгаллашга ундаш борасида қимматли сабоқлар ҳамдир.

Шу ўринда яна бир ҳолни кайд этиб ўтиш лозим. Абдулла Қаҳҳор мумтоз ёзувчиларнинг машҳур асарларини чуқур ўрганиш ва улардан ижобий фойдаланишни тарғиб этиш билангина кифояланиб қолмади, у ўз ижоди билан ҳам бу улкан мактабдан сабоқ олишнинг ажойиб бир намунасини кўрсатди. Адибнинг бу ибратли хизматини кўпгина шогирдлари, таниқли ёзувчилар ҳам таъкидлашади.

Масалан, Ҳаким Назирнинг эътирофи: «Абдулла Қаҳҳор бизга улут рус адабиётидан қандай қилиб ижодий ўрганишнинг аъло ўрнагини берди».

Бу хусусда ёзувчининг ўзи шундай дейди: «Классиклардан фойдаланиш, уларни классик қилган гўзал асарларнинг гўзаллик сирларини эгаллашдан иборат бўлиши керак». Улуғ адиб ўз фикрини давом эттириб, ушбу адабий меросга чуқур эҳтиромини сақлаган ҳолда: «ёзувчи ижодий балоғатининг асосий бир шарти—оригиналликка эришиш, янгилик яратишда, дея шундай фикр билдиради: «Бор илмни ўрганиш, уни бу кунга қадар ишлатилганича ишлатиш—ҳар бир эс—хушли одамнинг қўлидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг учун янги бир иш майдони очиш—ҳақиқий хизмат». (III, 238). «Сароб» романи қаҳрамонларидан бири Эҳсон тилидан айтилган бу сўзлар анъанавийлик ва новаторликнинг узвийлиги, уларнинг ўзаро диалектик бирликда, намоён бўлиши хусусидаги абадий ва адабий қонунни таъкидлаш ҳамдир.

Абдулла Қаҳҳорнинг Лев Толстой, Н.В.Гоголь ва А.П.Чехов каби улкан адиблардан қанчалик сабоқ олганлиги ёрқин бир ижодий факт сифатида кўпгина адабиётшуносларимиз томонидан тўғри кайд этилган. Лекин баъзи тадқиқотларда бу муҳим масалани ёритишда бирёкламалikka йўл қўйиш ҳоллари ҳам учраб туради. Масалан, профессор Х.Г.Кўрўғли ўзининг «Ўзбек адабиёти» номли китобида Абдулла Қаҳҳорнинг рус классикларидан ижодий ўрганиши ҳақида сўз юритиб, Қаҳҳор улардан,

жумладан, А.П.Чеховдан «Факат тасвир приёмлари»ни ўрганди¹, деган хулосага келади. Холбуки, юқорида кўриб ўтганимиздек, Н.В.Гоголь ва А.П.Чехов ижодида чуқур ифодаланган гуманистик ғоя ва илғор фикрлар ҳам Абдулла Қаҳҳор ижоди ва кўпчилиқ ўзбек адиблари учун илҳом бағишлагани аниқ. Шу билан бирга бу улкан ёзувчилар ижоди Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-эстетик қарашлари шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутганини унутмаслик керак.

Биз эътироз билдирмоқчи бўлган бошқа бирёкламалиқ шуки, баъзи адабиётшунослар Абдулла Қаҳҳорнинг воқелиқни ҳолисона тасвирлаш усулини ҳам бутунлай Чеховга боғлаб қўйишади. Ваҳоланки, А.Қаҳҳор А.П.Чехов ижоди билан чуқур танишмасдан олдинроқ ёзган асарлари, чунинчи, «Сароб» романида ҳам ҳаётни ҳолис туриб тасвирлагани йирик адабиётшунос Матёкуб Қўшжоновнинг «Адашганлар фожиаси» ҳамда Ошод Шарафиддинов ва Раҳмон Қўчқоровларнинг «Абдулла Қаҳҳор» бадияси ва «Истеъдод кадри» тадқиқотларида тўғри кўрсатиб берилган.

Бошқа тарафдан эса, агар ижодий таъсир хусусида гап борадиган бўлса, аввало, Гоголнинг таъсирини кўрсатиб ўтиш адолатдан бўлади. Чунки Абдулла Қаҳҳор реалистик тасвирлаш усулини даставвал ана шу машҳур адибдан ўрганганлигини шундай изохлайди: «Гоголь асарлари билан танишиб, уларни бунчалиқ ўткир қилган «сир»ларни «кашф» қила бошлаганимдан сўнг олдин ёзган ҳажвий «асарларим» кўзимга шу қадар гўриб кўриндики, манбаъд бундай асарлар ёзмасликка ўзимга-ўзим сўз бергандай, ўша вақтдаги яширин имзом «Норин шилпик»дан воз кечиб, сўнгги фельетонларимга бошқа имзо («Мавлон куфур») қўядиган бўлдим...

Гоголь асарларини ўқий бошлаганимдан кейин ўзоқ вақт жиддий ҳикоя ёзолмай юрдим. Ниҳоят, «Бошсиз одам» деган ҳикоя ёздим. Биринчи ҳикоям («Ёш қизлар ўғай ота қўлида») бир воқеа ҳақида ўқувчига маълумот берган ва бу воқеага ўз муносабатим қандай эканини ҳар сатрда таъкидлаган бўлсам, «Бошсиз одам»да ўзим «ҳолис» туриб, ўша вақтдаги ҳаёт лавҳаларидан бирини кўрсатишга ва бунда биринчи марта одамнинг характериға қўл уришга ҳаракат қилган эдим...»(VI, 57-58).

Ниҳоят, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ҳаётни ҳолисона тасвирлаш усули фақат Чехов ёки Гоголнинггина эмас, балки умуман, ҳақиқий санъат ва адабиётнинг энг азалий ва асосий бир йўналишидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг мумтоз адабиёт вакиллари ижоди ҳақидаги адабий-танқидий асарлари чуқур тарихийлик мезони асосида ёзилганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Адабиётимиз ва танқидчилигимиз тарихидан маълумки, ўтмиш маданий меросимиз ва

¹ Кор оглы. Х. Узбекская литература. М., Высшая школа». 1976. С.276

маънавий кадриятларимизга нисбатан яқин йилларгача асосан бирёклама, яъни ноҳолис муносабатда бўлиб келинди. Хусусан, Аҳмад Яссавий ёки Сўфи Оллоёр у ёқда турсин, ҳатто Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Машраб каби улуг шоир ва мутафаккирларимиз ҳаёти ва ижоди ҳам совет даври мафкурасининг темир қолиплари асосида бир ёклама ўрганилиб, натижада, уларнинг ижодий мероси ва унутилмас сиймоси ҳақиқий баҳосини тополмаган эди.

Масалан, XIX аср маданий-сиёсий ҳаётида ғоят катта рол ўйнаган Хоразм шоҳи Феруз тақдири ва унинг ижтимоий фаолияти ҳақида ҳам кўп йиллар мобайнида асосан салбий фикрлар билдирилиб келинди. Шукрлар бўлсинки, истиклол шарофати билан бу улуг сиймолар ҳаёти ва ижодига муносабатимиз тубдан ўзгарди. Бунинг ёрқин бир далили Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонида биноан Ферузнинг таваллудига 150 йил тўлишининг жумҳуриятимизда кенг нишонланганидир. Қолбуки, бундан 20-30 йиллар мукаддам бу ҳақда ҳатто орзу қилиш ҳам қийин эди.

Бироқ, шуниси ажойибки, 60-йиллардаёқ ёзувчиларимиз ва олимларимиз орасида биринчилардан бўлиб, катта журъат ва салоҳият билан Феруз ҳақида одилона сўзларни Абдулла Қаҳҳор айтган эди. У ўзининг «Ашула тўғрисида» номли мақоласида Феруз ҳақида шундай ёзганди: «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган уч авторнинг мақоласини олайлик. Мақолада баъзи классиклар, бизга кўпгина ашулалар ёзиб берган бир қанча шоирларга кесак отадилар. Бу авторларга қолса Ферузни кўп хотин олишда айблаб, совет қонуни билан суд қилиш, сандиққа қамаб, ҳидини ҳам чиқармаслик керак. Феруз ким ўзи?

Феруз машҳур лирик шоир, мусикашунос, композитор, яхши таржимон, Умархон сингари ўз замонасининг шоирларини ўрдасига йиққан, 1873 йилда босмаҳона сотиб олиб, Хоразмда биринчи китоб бостирган одам. Шу одамни юз йилдан кейин қора курсига ўтказиб, совет қонуни билан суд қилишдан нима мурод ҳосил бўлади...» (VI, 398-399).

Бу сўзларга изоҳ шарт бўлмаса керак—вақт Абдулла Қаҳҳорнинг ҳақлигини кўрсатди.

Бадий асар тили муаммолари

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-танқидий асарларида катта ўрин тутувчи муаммолардан бири, шубҳасиз, бадий асар тили масаласидир.

А.Қаҳҳор тасаввурига кўра, тил ёзувчининг асосий қуроли, адабий форманинг муҳим бир элементи бўлиши билан бирга, асар мазмунининг муносиб бир шаклда намоён бўлиши ҳамдир. Бу ҳақда ёзувчи шундай дейди: «Адабиёт—бу тил! Мен шу вақтга қадар бирор ёзувчининг тилсиз, имо-ишоралар билан бадий асар яратганини эшитганим йўқ... Агар ҳозир мендан «Сиз учун тил бадий ижоднинг бошқа муаммолари орасида

дай ўрин тутади?»-деб сўрашса, мен жавоб беришга қийналаман. «асий ўринни», -дейишдан бошқа сўзим йўқ»¹.

Улкан адибимизнинг бу фикрини унинг тилга бўлган ғоят шулиятли муносабатини ва бадиий тил ҳақидаги қарашларининг туб ҳақиқатини белгиловчи негиз деб қараш мумкин. Бинобарин, мана шу катта назар ёзувчининг тил хусусидаги бутун адабий-танқидий ҳақиқатининг самарали йўналишларини белгиловчи асосий таянч нуқталаридан бири бўлиб хизмат қилади. Шунини ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, А.Қаҳҳорнинг ҳақиқий бадиий асар тили учун кураши ҳеч қачон режиссера, яъни фақат мукаммал форма учунгина бўлмай, балки у айни ҳақиқатда чуқур мазмун ва юксак ғоявийлик учун ҳам курашиш эди. Аслида, ундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Чунки тил шунчаки ташқи бир ҳақиқат ёки либос бўлиб эмас, балки асар мазмунининг, ёзувчи ғоявий-эстетик мақсадининг бадиий ифодаси бўлиб яшайди.

А.Қаҳҳор санъат асарининг асосий шарти бўлган тил билан мазмуннинг бундай яхлитлигининг таъкидлаб, жумладан, шундай ёзган эди: «Адабий асарнинг жони-унинг мазмуни, лекин бу жоннинг жон бўлиши учун жасад ҳам керак. Жонни жасадсиз тасаввур қилиш мумкин эмас». Бошқа бир ўринда бу фикрни янада конкретлаштириб, «Китобнинг ўқишли бўлиши авторнинг китобхонга айтадиган тўла мағизини ва жуда зарур фикри бўлганини кўрсатади. (VI, 287-бет)

Адибнинг бу сўзларидан «яхши тил бўлмаган асарда чуқур мазмун ҳам йўқ» деб хулоса чиқариш тўғри бўлар. Негаки тил шундай бир ҳақиқатки, унда бадиий адабиётнинг деярли барча фазилат ва қудрати акс этдириши мумкин. Шунинг учун ҳам бадиийликнинг ҳақиқий қадрловчиси бўлган А.Қаҳҳор ҳар бир адабий асарнинг чинакам санъат намунаси эканлигини энг аввало ўша асарнинг шавқ билан ўқилишида, тилнинг жозибадорлигида кўради. Ўзининг бу мезонини рад этиб бўлмас фактлар билан шундай асослайди: «Рус ва жаҳон адабиёти классикларидан қайси бири ўқиб бўлмайдиган китоб ёзган? Буларнинг дунёни забт қилганларига бирдан-бир сабаб китобларининг ўқишли бўлганлиги эмасми?» (VI, 276).

Дарҳақиқат, мумтоз адабиёт вакиллариининг мукаммал мазмун яратиш мақсадида асар тилидаги ҳар бир жумла, ҳар бир сўз ва ҳатто айрим тонушларга ҳам жиддий эътибор бериши улар учун бадиий ижоднинг «олтин қонун»ларидан бирига айланган эди. Классиклар анъаналарининг моҳир давомчиси бўлган А.Қаҳҳорнинг кўз олдида ҳамини ана шу муқаддас ҳақиқат-олий мезон туради.

Хўш, ўқишли китоб деганда, А.Қаҳҳор нималарни кўзда тутган? Унингча, ҳақиқий бадиий асар тили қандай бўлмоғи керак? Бу саволларга адиб ўзининг 1939 йили ёзилган бир мақоласида лўнда ва аниқ жавоб

берган эди. Мақолада А.Қаҳҳор сеvimли устози А.П.Чеховнинг юксак санъаткорлиги ҳақида мулоҳаза юритиб, жумладан, шундай дейди: «Икки сатр шеърда берилган фикрни минг хил қилиб айтса бўлади, лекин минг вариантнинг ҳеч қайсиси шу икки сатрдай ҳам содда, ҳам қисқа, ҳам кучли, ҳам таъсирли бўлмайди... Икки йўл шеър сингари «Ёвуз ният киши»ни ҳам минг хил қилиб ёзиш мумкин, лекин қаҳрамонни бундан равшан, бундан мукамал тарзда гавдалантириш, бундан ўтадиган бир услуб топиб, китобхонга манзур қилиш мумкин эмас» (VI, 238-239). Маъна А.Қаҳҳорнинг бадиий асар тилига нисбатан қўядиган асосий талабларининг ўзига хос бир мухтасар баёни.

А.Қаҳҳор фикрича, асар тилининг соддалиги ва тиниклиги шу билан белгиланадики, у ёзувчи фикрини китобхонга тўла англатсин ва асар тасвирланаётган инсон қиёфасини, предмет ёки муайян ҳолатни ўқувчи кўз олдида яққол гавдалантира олсин. Бунга мисол тариқасида ёзувчининг «Бемор» ҳикоясидан олинган мана бу парчани ўқийлик: «Сотибол эртадан кечгача офтобшувоқда гавронлар ичига қўмилиб, сават тўқийди. Тўрт яшар кизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини қараб, нимжон, хира пашшалардан қўрийди: баъзан қўлида рўмолча, мунча тушиб ухлаб қолади. Ҳамма ёқ жим. Фақат пашша гингиллайди, бемор инқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадоёй товуши эшитилади: «Хўш, дўст, шайдулло, баноми Олло, садақа радди бало, бақавли расули худо» (I, 57).

Бу парчада ўтмишдаги қашшоқ бир оиланинг забун ва нурсиз ҳаёти аниқ ва жонли тасвир этилган, ўқувчи гўё Сотиболдининг ғарибона кулбасидаги аянчли аҳволни яққол кўриб тургандек, мажолсиз беморнинг оғир дарддан чекаётган мунгли ноласини бутун қалби билан эшитаётгандек бўлади. Парчада акс этаётган совуқ сукунат, хира пашшаларнинг гингиллаши, гадонинг тиланиш оҳанглари тасвирни яна ҳам кучайтиради ва китобхон кўз олдида даҳшатли ўтмишнинг ҳаққоний бир манзараси пайдо бўлади. Буларга, албатта, ёзувчининг ҳаёт ҳаққоний тасвирлаш маҳорати ва сўз санъаткорлиги туфайли эришилади.

Ҳикоянинг тилига эътибор берсак, унда ўқувчи диққатини қалғитувчи ёки сусайтирувчи жумлалар ёхуд ноўрин қўлланилган бирорта ибора ҳатто сўзни учратмаймиз. Асар тили бошдан оёқ оддий сўзлардан иборат, лекин шу оддийлик ўқувчига кучли таъсир этади. «Китобхонга бериб фикрни англатиш ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишининг бошини қотирмайдиган, очик, равон ва содда тил керак, -деган эди А.Қаҳҳор. Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишарли тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бўзганидай, ёзувчи «чиройли» ва «қойил» қилиб ёзишга» беҳуда зўр берса, адабий асар учун

арур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади»¹. Юқорида биз кўриб ўтган мисол бу мулоҳазаларнинг тўғрилигига ёрқин далилдир.

А.Қаҳҳор тилда қисқалик ва ихчамликка эришишни адабий асарнинг назофат белгиларидан бири деб билади. Унинг фикрича, қисқалик —бу оз сулар воситасида кўп ва чуқур маъноларни англатиш демакдир. Бошқачароқ қилиб айтганда, бу катта мазмунни ихчам шаклда ифода этиш санъатидир. А.Қаҳҳор асарлари учун ҳам характерли бўлган бу фазилат ёзувчининг бадиий асарларни баҳолашида ҳам муҳим мезон бўлиб хизмат қилади. Чунончи, у ёш бир ёзувчининг икки ҳикоясини таҳлил этар экан, улардан бирида «каттакон ижтимоий иллатни тангадай ўринга қойлаганлиги»ни муаллифнинг жиддий муваффақияти сифатида қадрлаган бўлса, бошқа бирида эса «тарикча маъно бир пақир сувда сузиб юрганлиги», яъни асардаги мазмун саёзлиги ва ортиқча сўз-баён кўпайиб кетганлиги учун, унга салбий баҳо беради². Ёки Маъруф Ҳакимнинг дастлабки ҳикояларини таҳлил қилар экан, уларнинг тилидаги нуксонларни, айниқса, кўпсўзлилиқни кескин қоралаб, жумладан, шундай дейди: «Буюк Пушкин ҳозир бўлса, «Ҳаёт кўшиғи» деган ҳикоялар тўплами чиқарган Маъруф Ҳакимнинг қулоғидан чўзиб, юзига бир тирсаки урар ва «Пушти гуллаган ўриклар ўз гулларини тўкиб, довучча тугар эди», «Отнинг жоловини силтаб, тезлашини қистади» дема, «Ўрик гулини тўккан эди», «Отни жадаллатди» дегин дер эди»³.

Кўринадики, тилда қисқаликка эришиш шунчаки бир фазилатгина эмас, балки чинакам санъат асари яратишнинг, юксак бадиийликнинг муҳим бир шарти ва омилидир.

Кўпсўзликни А.Қаҳҳор «адабий лақмалик», «эзмалик» деб, доимо каттиқ танқид қиларди. Чунки у ёзувчининг айтмоқчи бўлган фикри, мақсади ноаниқ эканлигини кўрсатади, ҳақиқатни хиралаштиради. «Кўп сўз ёлғоннинг юзини пардозлаш учун керак. Ҳақиқат шундай жононки, пардоз унинг хуснини бўзади». —деган эди у (VI, 280). Бу улкан ёзувчининг ижод жараёнида кашф этилган ва бутун ижоди билан тасдиқланган муҳим ҳақиқатларнинг биридир. Шу ўринда А.Қаҳҳорнинг «Ёзувчининг бирпас ҳам китобхонни унутишга ҳаққи йўқ» деган фикрини бир оз ўзгартириб, «Ёзувчи бирорта ҳам сўзни ноўрин қўлламаслиги» керак» деб айтиш ҳам мумкин. Бинобарин, А.Қаҳҳорнинг қуйидаги эътирози ҳам санъатнинг ана шу катъий бир талабини ифода этиши билан диққатни жалб этади. У «Поэзия юксак санъатдир» (1940) деган мақоласида шундай ёзади: «Чустийнинг ҳамма шеърларида «нур» сўзи

¹ Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. 57-бет

² Анвар Муҳимов. Устоз мактублари. —«Гулистон», 1972. №9, 13-бет.

³ Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. 28-бет

учрайди. Чустий қаерда ифода тополмаса, (бунга кўпинча ҳаракат ҳам қилмайди) ишни «нур» билан осонгина битиради-қўяди» (VI, 253-263)¹.

Ҳақиқатан ҳам, Чустийнинг 1939 йили чиқарилган тўпламини кўздан кечирсак, унда «нур» сўзи шу қадар кўп ва ноўрин қўлланилганлигининг ва натижада бу сўзнинг китобхонни бездирадиган чучмал бир калимага айланиб қолганлигининг гувоҳи бўламиз. (Далил тариқасида тўпламдаги «Лочин билаклар», «Ўзбекистонга ютуқ», «Шеърый доклад», «Армуғон», «Юлдузим», «Зарли майдонларимиз» каби шеърларини кўрсатиб ўтиш мумкин).

Бундай формализмнинг бошқа бир кўринишини А.Қаххор Саид Назарнинг «Яшил бойлик» номли романининг тили мисолида ҳам кўрсатиб ўтади. Чунончи, қуйидаги парчалар мазкур роман тилининг бадиийлик мезонларига жавоб бера олмаслигидан гувоҳлик беради: «Виговор китоб устида берилди». «Салқин ер тешаси зарбидан балдоғи чирт учиб кетган сарик, қизғиш япроқлар ҳавода қанот кока-кока ер бағирлаб оёқ чўзиб ётишипти». «Ит Нусратга қараб илжайди» ва ҳ.к.²

Оддий бир китобхонда ҳам норозилик уйғотувчи бундай хом-хатала жумлалар, шубҳасиз, тилга эътиборсизликнинг ва бадиий ижод масъулиятини чуқур хис этмасликнинг нохуш бир оқибатидир.

Тўғри, А.Қаххор Чустийнинг «нур» сўзини деярли ҳар бир шеърда ўринли-ўринсиз ишлатаверишга ҳақли эътироз билдиргани ҳолда, унинг ўзи «бетўхтов» деган айтилган бир сўзни биргина «Ўғри» ҳикоясида бир неча марта қўллайди: «Элликбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди». «Амин ҳам Мен бетўхтов приставга хабар бераман» дейди. «Тилмоч тортикни олди ва бетўхтов приставга яхшилаб тушунтиришга ваъда қилди... «Пристав Қобил бобонинг бахтига, бетўхтов ҳокимга хабар бераман демасдан, аминга бор деб қўя қолди»...

Қизиқ, халқ тилининг бу қадар мохир заргари бўлган А.Қаххор нечук бир сўзни қайта-қайта ишлатди экан? Ҳолбуки, тилимизда бу сўзнинг синоними бўладиган «тўхтовсиз», «дарров», «дарҳол» ва «тезда» каби қатор сўзлар ҳам бор эди-ку. Гап шундаки, А.Қаххор бу сўзларнинг кўз илғамас фарқларигача, энг нозик маъно бўёқларигача эътибор беради ва ҳаракат-тезлик маъноси кучлироқ эканлиги (ҳамда нисбатан жарангли ва салмоқли бўлганлиги) учун, «бетўхтов» сўзини танлайди. Энг муҳими, бу сўз «ок ит-қора ит — барибир ит» бўлмиш амин ва элликбошиларнинг қаллоблиги, носамимийлиги, қолаверса, уларнинг баландпарвоз оҳангда сўзлашга мойиллигини ҳам чуқурроқ ифодалай олган.

Мазкур сўз ёзувчининг бошқа асарларида, жумладан, «Ўтмишдан эртақлар» кассасида ҳам учрайди: «Амин гапни кўпайтирмабди, одамларнинг гапига ҳам қулоқ солмабди, дадамга «Қишлоқдан бетўхтов

¹ А.Қаххорнинг бу танқидий мулоҳазалари Чустийнинг илк юқодига тааллуқли.

² Абдулла Қаххор. Ёшлар билан суҳбат. 70-бет

кўчиб кетинг!»-дебди» (II, 75). Бу ўринда ҳам «бетўхтов» сўзи амин киёфасини аниқ чизиб беришда алоҳида салмоққа эга. Ниҳоят, бу сўз замирида ёзувчининг амин ва элликбошиларнинг ўта мунофик ва мугомбирлигини масҳаралаш оҳанги ҳам сезилиб туради. Шундай экан, «бетўхтов» сўзининг бир неча марта қўлланиши ҳам асар тилининг канишшоқлиги ёхуд адибнинг тил бобидаги ҳафсаласизлигидан эмас, балки унинг сўз танлаш маҳоратидан ва тилнинг ҳақиқий заршуноси эканлигидан бир нишонадир.

Гап маълум бир сўзнинг қайта-қайта ишлатилиши ҳақида борар экан, бу ўринда А.Қахҳор ижодини анча кенг ўрганган адабиётшунос олим Ҳ.Абдусаматовнинг бир фикрига тўхталиб ўтишга тўғри келади. Тадқиқотчи ўзининг «Абдулла Қахҳор» номли китобида ёзувчининг «Синчалак» повести ҳақида фикр юритиб, жумладан, унда автор ўз ижодида ишлатилган биронта иборани, мақолни қайта ишга солмайди...»¹, дейди

Ҳақиқатдан ҳам, «Синчалак» повестининг тили нақадар жозибали, бениҳоя бой ва ранг-баранг эканлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Эҳтимолки, асарнинг бутуниттифоқ ва ҳатто чет эл китобхонлари томонидан ҳам кизгин кутиб олинганлигининг муҳим сабабларидан бири ҳам шу бўлса. Бироқ Ҳ.Абдусаматовнинг юқоридаги хулосаси, назаримда, маълум даражада эътирозга лойиқ. Аввалам бор, шуки, санъат асарини, хусусан кўпмиллатли адабиёт тарихида ҳам катта бир воқеа деб тан олинган «Синчалак»дек асарнинг ютуқларини баҳолашда унда ёзувчи ижодида илгари қўлланилган бирор ибора ёки мақолнинг қайта ишга солинган-солинмаганлигини асосий меъёр қилиб олиш тўғри бўлмаса керак. Иккинчидан эса, повесть тилида айрим ўринлар борки, улар бевосита танқидчининг фикрини рад этади. Чунончи, А.Қахҳор асар персонажларидан бўлган Эшоннинг ташқи кўринишини тасвирлар экан, шундай ёзади: "... бир томонга силлиқ қилиб таралган сочи оёғидаги амиркон туфлисидан ҳам қорароқ ва кўпроқ ялтироқ эди". "Бу тасвир, ҳақиқатан ҳам, жуда аниқ ва мохирона чизилган, лекин у ўқувчига аввалдан бир оз таниш. Мен ёзувчининг "Сароб" романидаги Муродхўжа домланинг портретини яратишда ишлатилган қуйидаги сўзларни кўзда тутаяпман:" "... кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардозланган сариқ этикнинг тумшуғидай ялтироқ эди..." (III, 65).

Бошқа бир ўринда эса мазкур асар қахрамонларидан бири Эҳсон дўст Сиддийга карата шундай дейди: «ёшлик тошқин сув, суғорадиган экиннингизни суғориб қолмасангиз, ўтиб кетади»... (III, 16). «Синчалак» повестида ҳам Қаландаровнинг райком секретари Носиров томонидан

¹ Ҳ. Абдусаматов. Абдулла Қахҳор. Т. Ўздавлат 1960, 203-бет

тошқин сувга қиёс қилинганлигини хотирлайлик. Ҳолбуки, А.Қаҳҳордек катта тажриба ва маҳорат эгаси бўлган адибимиздан китобхонлар оригинал, янги қиёс ва тасвирлар кутишга ҳақли эди, деб ўйлаймиз. Шунингдек, асар тилида А.Қаҳҳор услубига унчалик хос бўлмаган бирикки оғир жумлалар ҳам учрайдики, бу нуксон таниқли адабиётшунос О.Шарафиддиновнинг «Келажакка чорловчи повесть» номли тақризида ўз вақтида тўғри қайд этилган эди¹. Лекин улар жуда жузъий нуксонлар бўлганлиги учун, асарнинг ғоявий-бадиий қимматига айтарли жиддий таъсир кўрсатмайди. Бундай факт яна шу билан изоҳланиши мумкинки, ҳар бир ижодкорнинг севимли мавзуси, муҳим фикрлари ва шунингдек, унинг тил бойлигидан мустаҳкам ўрин олган характерли ибора ва сўзлари ҳам бўладикки, ёзувчи аксарият ҳолларда у ёки бу тарзда шуларга мурожаат қилади.

Адабиёт тарихидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Чунончи, А.Навоий ва Лев Толстой ёхуд М.Ю.Лермонтов ва Чўлпондек даҳо санъаткорларнинг асарлари тилида ҳам муайян сўз ёки иборанинг бир неча бор такрорланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бироқ улар асло мазкур асар тилининг нуқси эмас, балки энг аввало бу улуг санъаткорларнинг беқиёс тил маҳоратидан, яъни сўзнинг янги маъно товланишлари ва қирраларини кашф этганликларидан далолат беради. Шунинг учун ҳам такрорлар мисраларга бамисоли бир зеб-зийнат бағишлайди ва бадиийликнинг ўзига хос бир нишонаси сифатида ўқувчи диққатини жалб этади. Масалан, Навоий ёзади:

*Хуросон бадандур Ҳирий жон анга
Ҳирий жон, бадандур Хуросон анга.
(«Саддий Искандарий», 140-бет)*

Ёки Чўлпоннинг куйидаги сатрларини эслайлик:

*Куз чоғи тупроқлар гезариб қолдилар,
Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар...
(Яна олдим созимни, 482-бет)*

Булардан яна бир қарра аён бўладикки, муайян санъат асарининг, хусусан, унинг тилини ўрганишда унда бирор сўз ёки иборанинг аввал қўлланилганлиги ёхуд қўлланилмаганлиги, шунингдек, неча бор такрорланганлиги ҳам асосий мезон бўлолмайди. Аксинча, асосий гап ёзувчининг тил маҳоратида-чинакам санъат асари тилида кўп бор

¹ Қаранг. Ўзбек адабиёти масалалари. Т. Ўздавлат, 1959, 73-бет

ишлатилган кўхна сўзлар ҳам жилоланади, уларга бамисоли янги бир қанот, ҳаёт бағишланади, уларнинг сеҳр-қуввати ортади.

Модомики, Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссаси тили ҳақида тўхталган эканмиз, истеъдодли мунаққид Анвар Жабборнинг мазкур қиссага бағишланган «Ўз даврининг машҳур асари»¹ номли мақоласи бизни ғоят таажжублантирганлигини ҳам айтмасдан ўтолмаймиз. Мақола муаллифининг бадий асар таҳлиliga янгича ёндашишга интилиши ва айрим мулоҳазалари ўқувчида маълум даражада қизиқиш уйғотишини инкор этмаган ҳолда, унинг «Синчалак» қиссасидаги деярли барча хотин-қизларнинг тили индивидуаллашмаган ва улар ҳаётий эмас, деган хулосалари бутунлай асоссиз эканлигини қайд этишга мажбурмиз. Биз бу ўринда далил тариқасида оддий китобхонларга ҳам яхши таниш бўлган кўплаб характерли мисолларни такрорлаб ўтирмаймиз – бунинг учун қиссадан юзлаб саҳифаларни кўчиришга тўғри келар эди. Яхшиси, асарни ҳолисона некбинлик билан мутолаа қилган ҳар бир ўқувчи ундаги нафақат бош қаҳрамонлар, балки ўнлаб персонажларнинг тили ва нутқи ҳам уларнинг ўзига хос ва муносиб тарзда яратилганлигига ишонч ҳосил қилиши мумкинлигини таъкидлаш билан чекланамиз. (Қуйироқда шу асардан бир мисол ҳам келтирамиз).

Иккинчидан эса, дастлабки бадий асарлари билан ёзувчиларимиз орасида «бой ва чиройли тил эгаси» сифатида тан олинган ва нафақат тенгдош адиб ва танқидчиларнинг, балки Абдулла Қодирий ва Чўлпон сингари устозларнинг ҳам эътирофига сазовор бўлган А.Қаҳҳордек моҳир сўз санъаткорининг ижодий камолот палласида ёзилган «Синчалак» қиссасининг миллионлаб китобхонларга манзур бўлган бекиёс жозибали тили А.Жабборга маъкул бўлмаган экан, начора? Балки мунаққид бадий асар тили ҳақидаги бирёклама қарашларини ва адиб ижодига муносабатини бир оз ўзгартириш зарурлигини ўйлаб кўрса, ёмон бўлмасди. А.Қаҳҳорнинг тил ҳақидаги қарашларининг аҳамиятли томонларидан бири шундаки, улар ҳақиқий асар тили яратишнинг «сирлари»ни ҳам очиб беради. Ёзувчи мақолаларидан бирида айрим асарларнинг ўқишли бўлмаслигининг сабабини кўрсатиб, шундай бир хулосага келади: «Бизнингча, рангсиз, нурсиз, ҳароратсиз ёзилган асарлар ҳаётни чуқур ўрганмасдан, унинг аччиқ-чучугини тотмасдан, ўша ҳаёт одамларининг қалбига қалбни пайванд қилмасдан, дардсиз, эҳтироссиз ёзилган асарлардир...» (VI, 285)

Бу фикрга қўшилмаслик мумкин эмас. Лекин яна шуни ҳам айтиш лозимки, ҳаётни чуқур билиш ва илҳом билан ёзиш ёзувчининг асар тили устида ишлаш заруратини ҳеч қачон инкор этмайди. Зероки, «илҳом бадий асарни хато ва нуқсонларсиз ёзишга ёрдам бермайди». Шу сабабли

¹ Анвар Жаббор. Ўз даврининг машҳур асари. «Ёшлик» 1990 й.

А.Қаҳҳор асар қўлёзмаси устида кунт билан ишлашни чинакам бадиий асар тили яратишнинг энг муҳим омилларидан бири деб билади. Бу жиҳатдан адибнинг бир адабиётшунос томонидан берилган «Сиз қандай ишлайсиз?» деган саволга жавобан айтган сўзлари ибратлидир: «Мен ёзилган жумлани, ҳатто саҳифани ҳам устидан тузатолмайман. Жумла, ҳатто бутун бир саҳифадаги бир сўзни ўчириб, ўрнига бошқасини ёзиш учун, бошқа қоғозга ўша жумла, ҳатто саҳифани кўчириб ёзаман. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан ўн беш-ўн олти марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар бир сафар саҳифага сайқал бераман». (VI, 376).

А.Қаҳҳорнинг бу сўзлари 1960 йилда айтилган. Ўзининг дастлабки асарлари биланок ёзувчилар орасида «бой ва чиройли тил эгаси» (Ҳамид Олимжон) бўлиб танилган А.Қаҳҳордек сўз заргарининг ҳар бир саҳифани бунчалар кўп ва қайта-қайта кўчиришга, ҳар гал уларга сайқал беришга қандай зарурат бор экан? Ҳақиқий сўз санъаткоригагина хос бўлган бу хусусиятни, эҳтимол, жуда кўп сабаблар билан тушунтириш мумкин. Бироқ мен бу характерли фактни ёзувчининг ўз сўзлари билан изоҳлашни истардим.

1944 йили А.Қаҳҳор ёшлар семинарида сўзлаган нуткида шундай деган эди: «Ҳис, ички дард кишининг қалбини тошириб юборади. Ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради. Кишининг кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Ёзиш учун ҳеч нарса халал бермайди. Фикр тўкила боради. Ёзиб улгуриб бўлмайди. Кишидаги мана шундай ҳолатни, одатда, илҳом дейишади...» (VI, 361)

Бу сўзларда ёзувчи ижодий лабораториясининг энг ҳаяжонли ва масъулиятли бир босқичи-“юлдуз онлари” акс этаётганлигини унутмаганимиз ҳолда, асосий диққат-эътиборимизни “Фикр тўкила боради. Ёзиб улгуриб бўлмайди” деган жумлаларга қаратайлик. Модомики, ёзувчи илҳом билан, қалби тўла ҳис-ҳаяжон билан ёзар экан, унинг қўлёзмаларида айрим фикр ва жумлаларнинг тартибсиз бўлиши, тасвирда баъзан ортикча сўзлар, ёки такрор ўринлар бўлиш табиий ҳолдир. Бундай ҳолат кўплаб йирик ёзувчиларнинг ижод жараёни учун характерлидир. Масалан, Л.Н.Толстой бадиий ижод жараёнидаги кўтаринки бу ҳолатни шундай эътироф этади: “Қўшиқни икки хил қуйлаш мумкин: томоқдан чиқариб ва юракдан... Адабиётда ҳам шундай: хаёлан тўкиб ёзиш ҳам, қалб хоҳиши билан ёзиш ҳам мумкин. Агар миянгдан тўкиб ёзадиган бўлсанг, сўзларинг қоғозга итоаткор ва силлиқ бўлиб тўшади. Юрак амри билан ва қалб тўла ҳис-ҳаяжон билан ёзаётганингда эса фикрлар шу қадар кўп, образлар беҳисоб, ёрқин ва кучли хотиралар

шу қадар зич бўладики, уларнинг коғоздаги ифодаси нотўлиқ, ғализ бўлиб чиқади”¹.

Шундай экан, ёзувчи илҳом ва эҳтирос билан ёзилган асарининг тилини ҳам қайта-қайта кўздан кечириши, унинг ҳар бир саҳифасига сайқал бериши қанчалик зарурий шарт эканлиги ўз-ўзидан равшан бўлиб қолади. Аслида, бадиий адабиётнинг сўз санъати эканлиги ҳам ёзувчи меҳнатининг, айниқса, мана шу боскичида яққол намоён бўлади.

А.Қаҳҳорнинг бадиий асар тилига бу қадар жиддий эътибор беришига яна бир асосий сабаб бор. Бу ёзувчининг китобхон олдидаги юксак масъулият ҳиссидир. Китобхон, А.Қаҳҳор фикрича, каттакон билимдон, юксак дид эгаси. А.Қаҳҳорнинг бу хулосаси кўпгина таниқли ёзувчиларнинг фикрлари билан ҳамоҳанг. Бинобарин, машҳур шоир С.Маршак бугунги китобхоннинг эстетик диди ва чуқур ҳаётий билимини таъкидлаб, уни “санъаткор ўқувчи” деб таърифлаган эди. Бундай китобхон учун асар ёзиш ёзувчидан қанчалар масъулият ва иқтидор талаб қилиши сўзсиз аёндыр. А.Қаҳҳор бу масъулиятни жуда чуқур ҳис этади. Бошқа адабларни ҳам ана шу бурч ва масъулиятни унутмасликка ва асар яратганда ўзини “донишманд бир кишига имтиҳон топшираётгандек” сезишга даъват этади. А.Қаҳҳорнинг ён дафтарларидан бирига “Сергап-эзма одамни суҳбатда изза қилиш, сергап-эзма нотикқа “Қисқарок бўлсин!” деб сўз ташлаш кифоя, лекин сергап-эзма ёзувчини, албатта судга бериш керак” деб қайд қилинган. Бу сўзларни фақат ёзувчининг кўюниб айтган шахсий норозилиги дебгина эмас, балки юксак дидли ўқувчилар оммасининг манфаатини ифодаловчи жиддий ва ҳақли бир талаб деб ҳам тушуниш мумкин.

А.Қаҳҳор бадиий асар тилининг мусикийлиги, оҳангдорлигига ҳам алоҳида эътибор беради. Чунки тилнинг оҳангдорлиги ҳақиқий санъат асарининг муҳим жиҳати бўлиб ҳисобланади. Бу ҳақда таниқли рус ёзувчиси А.С.Макаренко шундай дейди: “Муайян нарсалар ҳодисани тасвирлашда ўшанга мос тон (оҳанг) топиш ва уни асар сўнгигача ёки ҳеч бўлмаганда маълум жойгача саклаш жуда муҳим аҳамиятга эга. Оҳангдорлик нима? Бу юмор, киноя, заҳархандалик, тантанаворлик, совуқлик, ғам-алам, қувонч, пессимизм ва оптимизм кабиларнинг маълум микдоридир”².

Асар мазмунига мос оҳанг топиш ва уни асарнинг ҳар бир сатрига ва бутун руҳига сингдириб юбориш ёзувчидан юксак санъаткорлик талаб қилади. Жаҳон адабиётининг машҳур новеллисти А.П.Чеховнинг куйидаги сўзлари бунга яхши гувоҳ бўла олади: “Кеча мен кун бўйи Сахалин иқлимини ўрганиш билан овора бўлдим. Бундай нарсалар ҳақида ёзиш кийин, лекин ҳар қалай, охири шайтонни қўлга илинтирдим. Мен

¹ Л.Н.Толстой. О.Литературе. М.Госиздес. Худ.лит., 1955, с.10

² Бадиий ижод ҳақида. Т., 1960, 119-бет

асарда табиатнинг шундай бир тасвирини бердимки, китобхон ун ўкиётганда, гўё совуқ бўлаётгандек туюлади”.¹

Бадий асар тилидаги бундай оҳангдорлик А.Қахҳор учун ҳам мазмун ва шакл мутаносиблигига эришишнинг муҳим бир воситаси. Бадийликнинг жиддий бир шарти эди. Далил тариқасида ёзувчининг “Даҳшат” номли ҳикоясидан олинган ушбу парчани кўздан кечирайлик: “Яқин икки ҳафтадан бери кўз очирмаётган кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шохида чийиллайди, гувиллайди, томларда вишиллайди, ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб, уф тортади... Шамол гоҳ оч бўридақ увиллар, гоҳ ўлим чангалига тушган мушукдай пихиллар, вагиллар, ҳеҳ нарса-ҳеч нарса кўринмас эди...” (I, 41)

Ҳикояда содир бўладиган даҳшатли ҳодисанинг илк даракчи бўлган бу тасвир бутун асарга совуқ бир оҳанг бағишлайдики, бу оҳанг ҳикоядаги кескин драматизм ва фожиани янада кучайтиради. А.Қахҳорнинг руҳияти ва ички кечинмаларига тўла мос келади. Агар ҳикоя мазмунини мунгли бир кўшиққа қиёс этсак, ундаги тасвир оҳангдорликни ана шу ғамгин кўшиқ мазмунини ифода этувчи оғир ҳазин бир куй деб аташ мумкин. Бундай мисоллар А.Қахҳорнинг моҳир сўз санъаткори эканлигини кўрсатиши билан бирга, айти пайтда ёзувчининг адабий-эстетик қарашлари билан унинг бадий ижод ажралмас, яхлит бир маънавий олам эканлигидан ҳам далолат беради.

А.Қахҳорнинг тилга муносабатидаги яна бир ибратли йўналиш сифатида унинг халқ тилини ўрганишни ҳамisha ёзувчининг асосий вазифаси деб қараганлигини кўрсатиш лозим. Бинобарин, бу жиҳатда ҳам А.Қахҳор ҳозирги ижодкор ёшлар олдида эъзозли бир устоз бўлиб гавдаланади. Негаки у умрининг охирига қадар ижод қилишда тўхтамаганидек, тилни ўрганишни ҳам ҳамisha ёзувчилик меҳнатининг ажралмас бир қисми деб билди. Чунончи, 1967 йили А.Қахҳор «Вопросы литературы» журналининг саволларига жавоб берар экан, жумладан қуйидагиларни айтган эди: «Агар ёзувчи тоза виждонли бўлса, унинг учун асар ёзиш йил сайин кийинлашиб боради... Ёзувчи ҳеч қачон «Мен ёзишни яхши ўрганиб олдим» деб, ўзини хотиржам қилмаслиги керак...» Бу сўзлар ёш ижодкорларни ўзларига нисбатан талабчанликни оширишга ва чинакам бадий тил яратиш йўлида доимий изланиш ундовчи эзгу бир чакирик бўлиб хизмат қила олади.

А.Қахҳор халқ тилини ўрганиш ёзувчи учун нечоғлик аҳамиятли эканлигини қайта-қайта таъкидлар ва уни ёрқин далиллар билан исботла беришдан эринмас эди. Зотан, А.Қахҳор асарлари халқ тил бойликларида ижодий фойдаланишнинг ҳам ўзига хос бир намуна бўла оладигани, бу ҳақиқат бир катор тадқиқотчилар томонидан ҳақ

¹ А.П. Чехов О Литературе. М., 1955, с. 150

равишда кўрсатиб ўтилган. Шу муносабат билан мен икки адабиётшунос олимнинг А.Қахҳор прозасида халқ оғзаки ижодининг ролини кўрсатишга бағишланган бир мақоласини эслатиб ўтишни ва диққатингизни ундаги бир фикрга жалб этишни лозим топаман.

Мақола муаллифлари профессор С.Мирзаев ва филология фанлари номзоди А.Файзиевлар А.Қахҳорнинг халқ оғзаки ижодиёти бойликларидан, шу жумладан, халқ мақолларидан кенг фойдаланганлигини кизиқарли мисоллар билан намойиш этиб, кўпгина қимматли мулоҳазаларни баён этишади. Бироқ бу фактни изоҳлашда, менинг назаримда, биртомонлиликка йўл қўйилган кўринади, яъни мақол ва ҳикматли ибораларнинг кўп қўлланиши фақат халқ оғзаки ижодидан муваффақиятли фойдаланишнинг бир натижаси сифатидагина баҳоланади. Муаллифлар ўзларининг бу хулосаларини «санъаткорлик билан қўллаш», «усталик билан ишлатиш» каби сўзлар билан шу қадар зўр бериб такрорлайдиларки, оқибатда А.Қахҳор асарларидаги айрим оддий жумлалар, чунончи, «Ўлимдан кўрққан киши қахрамон бўлолмайди» ёки «Одам одамдан баҳра олади» сингари фикрлар ҳам халқ оғзаки ижоди намуналарига асосланган ҳолда яратилган, тамоман янги, оригинал ва халқ афоризмлари даражасидаги характерли иборалар деб таърифланади¹. Бу албатта, ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди.

Бизнингча, халқ мақоллари ва ибораларини кўп қўллаш (улар мақола муаллифларининг гувоҳлик беришича, биргина «Қўшчинор чироклари» да юзга яқин), «Синчалак» қиссасида эса элликка яқин экан) энг аввало ёзувчининг ноёб бир фазилатидан, яъни мазкур мақол ва иборалар мансуб бўлган халқ ҳаётини, унинг нозик табиати ва характерини чуқур билганлигидан ёрқин далолат берувчи муҳим жиҳат сифатида эътиборга лойиқ эмасмикин? Иккинчидан, эса, халқ мақоллари ва ибораларига хос бўлган қисқалик ва мазмундорлик каби фазилатлар А.Қахҳор услубининг, фикрлаш қобилиятининг, умуман, ёзувчи истеъдодининг характерли бир хусусияти, бошқача айтганда, бу фазилат А.Қахҳорга хос бўлган образли тафаккурнинг табиий бир кўриниши сифатида ардоқланиши лозим. Фикримизни ойдинлаштириш ва далиллаш мақсадида бир-икки мисол келтирайлик.

«Абдулла Қахҳорнинг бадиий тилида тасвирнинг меъёрини билишлик, классиклардагина учрайдиган гўзал соддалик ва ҳассослик кўзга ташланиб туради, -деб ёзади таникли ёзувчи ва адабиётшунос П.Қодиров. У халқ мақолларидан кенг фойдаланиш билан бирга, мақолдай кучли иборалар, образлар яратади. Масалан, романда («Қўшчинор чироклари») Сафаров бир сўз айтади: «Камбағал нон деб бош кўтарса, бой-муштумзўр қон деб, тош кўтаради. «Ўзбекистон бўйлаб саёҳат»

¹ С.Мирзаев, А.Файзиев. Абдулла Қахҳор прозасида халқ мақолларининг қўлланилиши. «Ўзбек тили ва адабиёти» 1967, № 3.

китобида В.Виткович бу иборани халқ мақоли деб келтиради. Бу ҳақиқатан ҳам халқ мақолига ўхшайди, лекин аслида «Кўшчинор чироклари» дан чиққан.¹

Бошқа бир мисол: Филология фанлари доктори, профессор У.Норматовнинг гувоҳлик беришича, «Уфқ» романининг ТошДУ талабалари ва олимлари даврасида ўтказилган муҳокамасида А.Қахҳор жумладан, шундай дейди: «Саид Аҳмад баъзан китобхон кулавермаса, китиклаб кулдиради, йиғлайвермаса, кўзига пиёз суртиб йиғлатади». Бу сўзлар ҳам ўзининг соддалиги, образлилиги ва умумлашма характери билан халқ ибораларидан қолишмайди. Лекин бундай фактларни ҳам юқоридагидек бутунлай фольклорларнинг таъсирига боғлаб қўйиш ёзувчининг шахсий услубини жўнлаштиришга, ижодкор тафаккурининг имконият ва қудратини камситишга олиб келади, деб ўйлайман.

Фикримизни янада ойдинлаштириш мақсадида бу ўринда истиснодди навоийшунос Ёқубжон Исҳоқовнинг А.Навоий ижодидаги фольклор намуналарига ўхшаш ҳикоят ва ривоятлар хусусида билдирган қуйидаги бир хулосасини келтириб ўтиш ортиқча бўлмаса керак: «Фольклор услубидаги ҳар қандай ҳикоят ва ривоятларга традицион ёки фольклор мулки сифатида қараш тўғри бўлмайди. Е.Э.Бертельс «Лисон-ут-тайр» асаридаги ҳикоялар муносабати билан тўғри таъкидлаганидек, кўпгина эпизодларнинг (яъни ҳикоя, ривоят) пайдо бўлиши Навоийнинг бой ҳаётий тажрибаси билан бевосита алоқадордир². Шоир фақат фольклор услубидан фойдаланган. Масалан, «Саббаи сайёр» даги эпизодик ҳикоялар, шунингдек, бошқа дostonлардаги баъзи тамсилларни ҳам Навоий бадиий фантазиясининг маҳсули дейиш мумкин.

Худди шунингдек, А.Қахҳор асарлари ва унинг нуткида кўплаб учрайдиган халқ мақоллари даражасидаги ихчам ва маънодор иборалар ҳам энг аввало адибнинг образли тафаккури маҳсули сифатида қаралиши тўғри бўлади. Зотан, А.Қахҳор асарларининг ўзига хос тили ва ёзувчи замондошларининг яқдиллик билан битилган зариф хотиралари ҳам шундан гувоҳлик беради. «Абдулла Қахҳор оғзидан чиққан ҳар бир ибора чуқур мантикий, тагдор, образли бўлар эди»³, -дея ҳайрат билан эслайди Эркин Воҳидов. Бу фикрни О.Шарафиддинов шундай давом эттиради: «Абдулла Қахҳордаги образли тафаккур туғма эди... Абдулла аканинг ана шу ўзига хос тафаккури туфайли юзлаб иборалар, таърифлар туғилганки, адиб уларни бениҳоя саҳийлик билан ҳаммага улашаверади. Бу иборалар ҳозир ҳам кўпгина одамлар ўртасида илиқ табассум билан эслаб юрилади. Лекин энг муҳими шундаки, бу образли тафаккур туфайли унинг ҳикоялари ҳам, киссалари ҳам, романлари ҳам, пьесалари ҳам, ҳатто

¹ Абдулла Қахҳор. Асарлар. 1 жилд. 1957. 14-бет

² Бертельс Е.Э. Навоий и Джами. М., 1965., с.184

³ Эркин Воҳидов. Қарздорлик. Абдулла Қахҳор замондошлари хотирасида. Т., 1987. 115-бет.

нақолалари ҳам вақт ўтган сари яшаб, ярқираётган асл жавоҳир билан бойиган эди.»¹

Бундай хотираларни кўплаб келтириш мумкин. Айниқса А.Қаҳҳорнинг бу ноёб ғазилати, яъни адибнинг деярли ҳар бир фикри кишини лол қолдирувчи оҳори тўкилмаган сўз ва иборалар билан бойитилиши моҳир таржимон ва адабиётшунос Кибриё Қаҳҳоровнинг «Чорак аср ҳамнафас» асарида бағоят кизиқарли мисоллар асосила самимият билан баён қилинган.² Улардан яна бир бор аён бўладики, А.Қаҳҳор асарларидаги қизқинчалик иборалар ёзувчининг ўзига хос образли тили ва тафаккурининг бевосита бир ифодаси ўларок вуҷудга келган.

Маълумки, бадиий асарда образлилик ва эмоционалликнинг юзага келишида сифатлаш (эпитет), ўхшатиш, метафора ва муболаға сингари тилнинг бадиий тасвир воситалари ҳам муҳим ўрин тутди. Биз бу ўринда А.Қаҳҳорнинг сифатлаш ва ўхшатиш ҳақидаги қарашларига имконият доирасида тўхталиб ўтамиз.

А.Қаҳҳор фикрича, сифатлаш тасвирланаётган предмет ёки инсоннинг энг характерли, энг муҳим ва асосий белгисини кўрсатгандагина ва шу билан бирга ғоят содда ва оригинал бўлгандагина бадиийлик учун хизмат қилиши мумкин. Бунинг учун эса ёзувчи эпитетлардан фойдаланишда жуда эҳтиёткорлик ва усталик билан иш қўриши зарур. Бинобарин, А.Қаҳҳор асарларидаги эпитетлар яна шундай маҳорат ва талабчанлик билан яратилганки, улардан айримлари билан танишиб ўтайлик.

Чунончи, ёзувчи «Минг бир жон» ҳикоясининг қаҳрамони Мастуранинг кўзларига нисбатан қуйидаги эпитетларни қўллайди: «Унинг ўлим пардаси қоплаган юзида чакнаб турган кўзлари», «Мастуранинг юзидан ўлим пардаси кўтарилганда хаёт тўла кўзлари ўлик юзига жон киргизгандай бўлди», «Танидим! Фақат кўзидан танидим! Кулимсираб, оламга табассум сочиб турган бу жувон ўша мастура эди...» (I, 305 бет). Бу эпитетлар Мастурадек иродали ва бардошли инсоннинг кўзларига нақадар мувофиқ келади. Ҳақиқатан ҳам, ўн йилдан бери ўлим билан мардона олишган ва хаётга бўлган ғавқулодда катта муҳаббати билан ўлимни ҳам енгган Мастуранинг кўзлари фақат ана шундай – хаётдан дерак бериб турувчи кўзлар бўлиши қанчалар табиий ва ишонарли. Бу сифатлашлар ёзувчининг қаҳрамонга бўлган хайрихоҳлигини акс эттириш билан бирга, айтиш вақтда, улар ўқувчи қалбида ҳам илиқ муносабат тугдиришга сабаб бўлади. Адибнинг асосий мақсадларидан бири ҳам мана шундан иборат эди.

Бошқа бир мисолни кўздан кечирайлик. Ёзувчи «Бемор» ҳикоясидаги Сотиболдининг ғарибона хонадонини тасвирлаб, бемор

¹ Уша асар. 299-300-бетлар

² Кибриё Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас. «Ёш гвардия», 1987, 57-60-бетлар

атрофидаги пашшаларни «карахт, нимжон, хира» деб таъриф этади. Бу эпитетлар асар тилидаги образлиликни кучайтириши билан бирга, айна пайтда, Сотибоди қўлбасидаги қашшокликни, беморнинг чорасиз ва оғир дарди туфайли унда ҳукм сураётган совуқ ва кўнгилсиз вазиятни янада жонли ва тасвирли қилиб кўрсатиш учун хизмат қилади.

Яни бир характерли мисол. А.Қаҳҳорнинг «Қайғулар» номли ҳикояси шундай эпитетлар билан бошланади: «Гўзал бир йигит эшикни қокди. Сочига битта-иккита оқ оралаган хотин чиқиб очди» (I, 152-6.) Асарда аёл ҳақида, унинг ёши ва ташқи кўриниши ҳақида бошқа тавсиф келтирилмаган. Лекин воқеа давомида биз бу аёлнинг фарзанди ва келини ҳам бор бўлган кекса ва бамаъни бир киши эканлигини билиб оламиз. (Аёлнинг йигитга таскин бериш мақсадида айтган сўзларини эслайлик: «Хотинингиз бугун эрталаб соат олтида Самарқандга учди-ку. Менин келиним билан бирга кетди...»)

Худди мана шу «келини борлиги» ҳақидаги мухтасар маълумот аёлга нисбатан янги ва характерли бир эпитет ҳам була олади. Чунки бу штрих-тавсиф «сочларига битта-иккита оқ оралаган» деган дастлабки эпитетнинг тавсифий маъносини янада тўлдиради ва ўқувчинини тасаввурини ҳам анча кенгайтиради. Натижада, бизга равшан бўладики, аёл гўзал йигитдан анча катта ёшда, аниқроғи, унинг онаси тенги бир софдил инсон. Бу ҳолат эса ёзувчига «гўзал» йигитнинг нақадар бадахлоқ, бемаъни ва шилқим бир кимса эканлигини яна ҳам бўрттириб ва қабартириб кўрсатиш имконини беради. Келтирилган мисоллар шунини кўрсатадики, А.Қаҳҳор эпитетлардан фойдаланишда ҳам доимо ихчамликка, ифодалилиқка ва оригиналликка интилади. Шунинг учун ҳам у яратган эпитетлар асарда ҳамиша салмоқли ўрин тутди ва ўқувчи хотирасида ҳам ўзоқ вақт сақланиб қолади.

А.Қаҳҳор ўхшатишга ҳам катта эътибор беради. Чунки ўхшатиш «ўқувчига жуда оз маълум бўлган ёки мутлақо маълум бўлмаган нарсани ойдинлаштиришда ва ёзувчининг фикрни китобхонга тез англатишда» алоҳида аҳамият касб этади. Бу муҳим воситанинг моҳиятини англатиш ва уни қўллашда ҳам А.Қаҳҳор энг аввало классик ёзувчиларнинг тажрибасига суянади. У шундай ёзади: «Горький қомати хунук, семиз бир кизни бир қоп тарвузга ўхшатади. Китобхон қопга тарвуз солиб кўрмаган тақдирда ҳам дарров кўз олдида келтиради. Гоголь бировнинг юзини куракка, яна бировнинг юзини бодрингга ўхшатади. Бодринг билан куракни китобхон жуда яхши билади. Булардан кўринадики, ўқувчига оз маълум бўлган ёки мутлақо маълум бўлмаган нарса унга жуда ҳам яхши маълум бўлган нарсага ўхшатилиши керак».¹

¹ Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. Т., 1968, 47-48-бетлар.

А.Қаххор бадий тасвирнинг бу муҳим қондасига тўла ва изчил амал қилганлигининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, у бир қатор мақолаларида айрим ёш ёзувчиларнинг ўхшатиш санъатига нисбатан эътиборсизлик билан ёндашганлигини айтиб, уларнинг асарларидаги ўхшатишларнинг маъноси мавҳум ва мураккаблигини кўрсатиб ўтади. Масалан, мана бу ўхшатишни олайлик: «У қайғули бир тусда бўйнини қисиб, ўликдан кўрқиб қочиб, қаерга қочишни билмай қолган кишидай кўз ёшларини мўлтиллашиб турар, кўз ёшлари эса икки чаккасидан пастга оқиб тушар эди...» (Маъруф Ҳакимнинг «Назир» ҳикоясидан). Ҳақиқатдан ҳам, бу мураккаб ва ноаниқ ўхшатиш ўқувчига қоронғу бўлган нарсалар, ҳолатни ойдинлаштириш у ёқда турсин, ҳатто ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрни ҳам қиралаштириб, чигаллаштириб турибди. Табиийки, бунақа ўхшатишлар асар тилини оғирлаштириши билан бирга, унинг таъсир кучини ҳам сустайтиради.

Ўхшатишдан фойдаланишда ҳам А.Қаххор устоз сифатида танилди десак, янглишмаган бўламиз. Мисолларга мурожаат қилайлик.

Ёзувчининг «Ўтмишдан эртақлар» қиссасида «Зингер»ли бой деган бир боб бор. Унда хориждан келтирилган тикув машинаси қора кўнғизга қиёс қилинади. Дарҳақиқат, бу содда ва ихчам ўхшатиш ўқувчига оз маълум бўлган предметни янада ойдинлаштириб келиши билан бирга, айни пайтда, тикув машинасини илк бор кўраётган ёш Абдулла ҳамда унга «ҳайрат ва шубҳа», «хавотирлик ва мароқ» билан тикилаётган содда одамларнинг ҳам тушунча-тасаввурига, онг-савиясига жуда мос келади.

Ёки яна «Даҳшат» ҳикоясини эсга олайлик. Ёзувчи Унсиннинг қабристонга боришини тасвирлар экан, шундай ўхшатишдан фойдаланади: «Унсин худди дадасидан катта ҳайитлик олиб, бозор бошига кетаётган ёш боладай чопқиллаб, қаршидан эсаётган шамолга сўз бермай, баъзан ирғишлаб борар эди...» (I, 43). Асар сюжетида маълумки, Унсин даҳшатли қабристонга бормоқда. У тирик инсон, қабристон ваҳимаси ва кўркувдан холи эмас. Лекин ундаги кўркув-ваҳимани бир қадар енгиллатувчи ва озурда кўнглига озгина бўлсада хотиржамлик бағишловчи бир куч бор. Бу Додхо зулмидан тезроқ озод бўлиш, «эртагаёқ Ганжировонга жўнаш, ота-онасини, дугоналарини кўриш умиди» (Унсиннинг энг оғир дамларда ота-онаси ва яқин қишиларни эслаши ҳам қанчалик табиий) Шу умид Унсинга қувонч ва куч бағишлайди ва уни эзгу мақсади йўлида дадил ҳаракат қилишга ундайди. Унсиннинг ўлим хавфи олдидаги бу ҳолати ва ички ўй-кечинмаларини мана шу ўхшатиш орқали ёрқин ифодалашга эришилган.

А.Қаххорнинг ўхшатишлардан фойдаланишдаги яна бир жиҳатини алоҳида қайд этиш керак. А.Қаххор яратган ўхшатишлар асар тилининг ифодалилиги ва таъсирчанлигини ошириши, фикрни содда ва ихчам шаклда баён этишдан ташқари, улар ёзувчининг муайян позициясини-

кахрамонларга муносабатини якқол кўрсатиб туриши билан ҳам характерлидир. Чунончи, “Хўрозкандга ўхшамай ўл!” (“Тўйда аза”), “Ҳаммадан унинг қоматини айтинг: афсуски, минг афсуски, қўли иккита да, йўкса, энг чиройли наша чилимига ўхшар эди” (“Қизлар”), “Хўроз ҳам “мен кичкирмасам тонг отмайди” деб ўйлар экан” (“Синчалак”), “Қалли деб жун чиққан қовокни кўтариб юрган эканман...” (“Оғрик тишлар”) каби ўхшатишлар мазкур асарларнинг ғоявий-бадиий мақсадига тўла мос эканлигидан ташқари, улар ёзувчининг қиёсланаётган қаҳрамонларга бўлган муносабатини ҳам ёрқин акс эттира олади. Агар А.Қаҳҳор ижодини улкан бир денгиз деб тасаввур этсак, келтирилган мисоллар шу маънавий денгизидан бир-икки томчи, холос. Лекин шуларда ҳам А.Қаҳҳорнинг моҳир сўз санъаткорлиги ва унинг муҳим адабий-эстетик қарашлари ёрқин намоён.

Дарҳақиқат, А.Қаҳҳор асарларининг тили ўзининг образлилиги ва эмоционаллилиги билан ҳам ўқувчиларни мафтун этади. Ёзувчи тилининг бу фазили, юқорида таъкидланганидек, унинг содда ва табиий тасвирлашидан, қисқа ва ихчам жумлаларда чуқур маъно ифода қилишидан ва умуман, адабиётда ҳам, ҳаётда ҳам образли фикрлашидан туғилади. Ёзувчининг биронта асари йўқки, у қаҳҳорона чиройли ва ўткир образлар, қутилмаган чакмок сифат иборалар ва бетакрор ҳазил-мутойибалар билан бойитилмаган бўлсин. Бунга иқрор бўлиш учун биргина мисолни кўздан кечириш кифоя. Бу гал мисолни баъзи танқидчиларимизга унча маъқул бўлмаган “Синчалак” повестидан келтирамиз: “Иккинчи қаторнинг бир чеккасида ўтирган озғин қоп-қора бир хотин қўлини кўтарганича ўрнидан турди.

-Менинг саволим бор.

Саида ғоят хурсанд бўлиб: -Марҳамат!-деди.

-Менинг битта саволим шуки, -деди хотин, - тенгчилик масаласида. Сўзга чиққан иним “илгариги вақтда хотин-қизларларнинг гўри эркакларнинг гўридан ярим газ паст бўлар эди”, дедилар. Шундоқ бўлса, бордир, тириги тенг бўлмагандан кейин ўлиги тенг бўлмаса нима қипти? Мен тириклар тўғрисида сўрамоқчиман... Нима учун бизнинг қолхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади?

Лектор ўрнидан ирғиб турди.

-Кечирасиз, бу савол менинг мавзуимга қирмайди, бу саволга қолхоз раҳбарлари жавоб беришлари керак...

Хотин унинг сўзини бўлди.

-Шошманг, саволим ҳали тамом бўлгани йўқ... Менинг жияним Қундузой жинқарчадай жони билан кетмон чопади, унинг эри жувоз кундага ўхшаб йилтирамай ўлгур, Исмаи-постачи велосипедда хат, газета ташиydi. Пиёда ташиса ҳам гўрга эди, бир оз озар эди. Постачи

бўлганидан бери иккита велосипедни синдирди. Исмат далага чикса-ю почтани Кундузой ташиса бўлмайдами? Раисга шундок десам, "Кундузойингиз велосипед минишни билмайди" деб, гапимга кулоқ солмади. Нима, Исмат онасининг корнидан велосипед миниб гушибдами!.. Кун бўй ташиган газетасию хати беш кило келмайди. Кундузой бечора кечкурун даладан келиб овқат пиширади, болаларига қарайди, кир-чир.

Қаердандир чиққан баланд овоз унинг товушини босиб кетди:

-Сув бошидан лой, ҳа эгачи, идорани кўрмайсизми, қиличдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлак кийиб чўт қоқиб ўтиришибди!.. (11, 221)

Ҳурматли ўқувчи, буни таҳлил этиш ўзингизга ҳавола.

Бизнинг назаримизда, тил дегани ҳам – шу ерда, ўхшатиш дегани ҳам, ўзига хос сўзлаш ҳам, ва ҳ. ҳам.

Қолаверса, долзарб муаммо, бадиий-эстетик нияту, табиийлик ва миллийлик ҳам ёрқин ифодаланган бу лавҳада.

Абдулла Қаҳҳорнинг тил ҳақидаги қарашлари юқоридаги фикрлар билангина чекланмайди. Адиб тил ва нутқ ҳақида алоҳида асарлар ҳам ёзди. Уларда муаллиф тилга эътиборсизликни маънавий ҳаётимиздаги қавфли бир иллат сифатида қоралайди ва китобхонни бу ижтимоий иллатга қарши курашга ундайди: "Қуюшқон", "Бизнинг мулоҳазаларимиз", "Нутқ" каби асарлари шулар жумласидандир.

Ниҳоят, ёзувчининг "Радио ходимлари билан суҳбат"ида қуйидаги эътиросли сатрларни ўқиймиз: "Жуда бой, чиройли тилимиз бор. Бу тилда ифода этиб бўлмайдиган фикр, туйғу, ҳолат йўқ! Афсуски, радиомиз кўпинча халқ билан мана шу бой, чиройли, пурқудрат тилда гаплашмайди.

Одамларки бор, бисотидаги бир ховуч сўзни айлантириб, ойлигини қолаверади, ўқиш-ўрганиш билан ўзбек тилининг имкониятидан тўлароқ фойдаланишни истамайди ёки бунга фаросати етмайди. Мана шунақа одамларнинг дангасалиги ёки фаросатсизлиги, чаламулла олимларнинг "илмий фаолияти" оқибатида шундай бир тил вужудга келганки, на муомалада, на оилада, на суҳбатда ҳеч ким бу тилда гапирмайди, на ошиқ маъшуқасига, на ота боласига, на бола отасига бу тилда хат ёзади. Радио ходимларининг ўзлари ҳам ўзаро бу тилда гаплашмайди. Бу тилни фақат микрофон кўтаради. Бунга фақат микрофон тоқат қилади..." (5, 211-бет)

Халқнинг тили ва дили бўла олган ҳақгўй ёзувчининг бу қалб исёни тилимизга Давлат тили мақоми берилган ва маънавиятимиз юксаклиги ва софлиги учун курашиш барчамизнинг муқаддас бурчимизга айланган ушбу кунларимизда, айникса, кадрлидир!

Жаҳон маданияти тарихига назар ташласак, шундай бир ҳодисанинг гувоҳи бўламиз: улуг адиб ва мутафаккирлар ҳамиша ўз миллий тилининг равнақи ва истикболи учун фаол курашиб келганлар. Буюк итальян шоири

Д.Алигъери, хазрат Алишер Навоий, француз шоири Дю Белле, машхур рус адиблари Н.М.Карамзин ва М.Горький, озарбайжон ёзувчиси Ж.Маматкулизодаalar шулар жумласидан. Улар кўплаб етук бадий ижод намуналарини яратиш билан бирга, она тилларининг софлигини ҳимоя қилишни ўзларининг ватанпарварлик бурчи, деб билганлар. Атокли адибимиз Абдулла Қаҳҳор ҳам она тилимизнинг ана шундай матонатли жонкуярларидан бири эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг она тилимиз бойлиги ва ривожини йўлидаги кураши изчил бўлиб, у турли йўналиш ва шаклларда намоён бўлган эди. У ўзбек тилининг миллийлиги, халқчиллиги ва софлигини асраш ҳамда уни ардоқлаш йўлида бекиёс фаоллик кўрсатди. Адибнинг бир катор ҳикоя ва очерклари, ўнлаб адабий-танқидий асарлари ана шу эзгу мақсад йўлида яратилганини ҳам юқоридаги мақолада имкон қадар кўриб чиқишги уриндик.

Табиийки, бирор миллий тил ва унинг равнақини йўлида гамхўрлик қилиш — бу бир гуруҳ мутахассислар ёки ижодкорларгагина тегишли бўлган илмий ёки амалий тадбир эмас. Аксинча, бу вазифа ҳолат эзгу ва умуминсоний мақсадларни кўзда тутди; яъни неча авлодлардан авлодга ўтиб, бойиб ва сайқаллашиб келаётган халқ тилининг софлиги ва истикболи ҳақида астойдил қайғуриш ўша тилнинг тўлақонли яшаш ҳуқуқи учун кураш бўлиши билан бирга, бутун бир халқ маънавияти учун кураш, унинг маданияти ва маърифати учун курашнинг ҳам узвий бир қисми ҳисобланади.

Шу ўринда мен бир гуруҳ адиб ва олимларимиз томонидан ҳақли суратда эътироф этилаётган муҳим бир нуқтага, яъни ўзбек тилимизнинг ривожини ва ҳозирги ҳолатини хусусидаги баҳсли бир масалага диққатингизни жалб этмокчиман. Ўзбек тили тараққиёти муаммолари ҳақида гап борганда, баъзан «тилимиз кўнгилдагидек ривожланмади» кабилида мулоҳазалар ҳам баён этилаётир. (Албатта, беғараз айтилаётган бу хил қарашлар она тилимиз тақдири ва унинг истикболи тўғрисида қайғуришдан ва куюнчакликдан туғилади). Лекин жиддийроқ ўйлаб кўрилса, бундай хулосага қўшилиш қийин. Чунки тилни халқ яратади ва унинг тақдирини ҳам бирор расмий қонун ёки зўравонлик билан эмас, балки халқнинг ўзи ҳал этади. Модомики, халқ мавжуд экан, унинг тили ҳам ўша халқ ҳаёти, турмуш тарзига мос равишда яшаши, ривожланиши табиийдир. Чунончи, Октябр тўнтаришидан кейинги қиска бир давр ичида, ўзбек адабий тилимизда юз берган сифат ўзгаришлари, айниқса, адабий тилимизнинг халқ ҳаёти ва руҳига тобора яқинлашуви ва жонли сўзлашув нутқига кўпроқ мослашуви натижасида тилимиз янада соддароқ ва равонроқ бўлиб борганлиги ҳеч кимга сир эмас. Бу тарихий ҳақиқат

ганикли ёзувчимиз П.Қодировнинг яқинда нашр этилган «Тил ва эл» асарида ҳам анча кенг ёритилган.¹

Ўзбек тилининг софлиги ва халқчиллиги йўлида тинимсиз курашган атоқли сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор бундан қарийб ўттиз йиллар мукаддам турли йилларда яратилган асарлар тилидаги кескин тафовут мисолида тилимизда юз берган бундай жиддий ўзгаришларни зўр қониқиш билан қайд этган эди: «Ҳозирги адабиётимизнинг даражаси ва маҳорати кучини шу кунги ва яқин ўтмишдаги адабий тилимиз орасидаги тафовутдан ҳам қиёс қилса бўлади: «Фурқатнинг 1891 йилда ёзган мактубидан: ... хосса ул сиёдатпаноҳи карим таъбь Муҳиддин хўжа қозийким, ҳоло номлари қазо девонининг дебочасига туғродур, табиатлари фазилат аҳлига мойил эрмиш бир дўст воситаси бирла шиносалиғ муяссар бўлди...» («Ёшлар билан суҳбат», 84-бет)

Бугунги адабий тил ва услубимиздан тамоман фарқ қилувчи бундай жумлалар мураккаблигидан ташқари араб-форс тилларидан беҳабар бўлган ўқувчилар учун деярли тушунарсиздир.

Абдулла Қаҳҳор ва бошқа классикларимизнинг буюк бир хизматлари ҳам шунда бўлдики, улар ўзларининг етук бадиий асарлари билан ўзбек адабиётимизни янги бир поғонага кўтариш баробарида миллий тилимизнинг бойиши ва ривожига ҳам бекиёс ҳисса қўшдилар. Жумладан, Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётимизнинг олтин хазинасидан ўрин олган асарлари нафақат ҳаётий мазмуни ва ёрқин характерлари билан, балки ўзининг бетакрор тили ва услуби билан ҳам ўқувчилар меҳрини қозонди. Улар ўзбек тилимизнинг бутун нафосати ва бойлигини ўзида мужассамлаштирганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Адиб замондошлари томонидан яқдиллик билан эътироф этилганидек, А.Қаҳҳор асарларининг тили – чуқур тадқиқотларга муносиб бўлган нодир ҳодиса ва бу жиҳатдан Абдулла Қаҳҳор ўзига хос маҳорат мактаби яратган устоз бўлиб гавдаланади.

Абдулла Қаҳҳорнинг тилимиз жонкуяри сифатидаги серқирра фаолияти, айниқса, бугунги кунларда – ўзбек тили мустақил жумҳуриятимизнинг Давлат тили бўлган ва миллий тилимизнинг равнақи йўлида жонбозлик қилиш ҳар бир зиёли ва ижодкорнинг юксак ватанпарварлик бурчига айланган пайтда алоҳида аҳамият касб этади.

Донишмандлар томонидан тез-тез айтиладиган кўҳна бир ҳақиқат бор: тоғ чўққиларининг юксаклиги уларга олисдан қаралганда, янада яққолроқ кўзга ташланади. Бу ташбеҳни ўзбек тилимизга Давлат тили мақоми берилганлиги тўғрисидаги қонунга нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Зероки, бу қонуннинг халқимиз маданияти ва ёш авлоднинг маънавий

¹ Михли Сафаров. Тил-миллат тарихи кўзгуси. «Халқ сўзи», 2006, 29 март

камолоти учун нечоғлиқ катта ижтимоий-сиёсий ва тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги йиллар ўтган сайин тобора равшанроқ кўриниб боради.

Бу конуннинг амалга оширилиши натижасида ўзбек тилининг миллий ўзига хослиги ва унинг тарихий илдизлари чуқур эканлиги янада яққол намоён бўлмоқда. Лекин бу борада бир қатор муаммоларга ҳам дуч келинмоқда. Шулардан бирига диққатингизни жалб этмоқчимиз. Бу муаммо шундаки, кейинги пайтда айрим зиёлиларимиз ўртасида тилимизни бой киламиз, деган мақсадда барча учун тушунарли бўлган қатор байналмилал сўз-ибораларни ҳам ўзбекчалаштиришга ортиқча уриниш ҳоллари кучайди. Масалан, «самолёт» деган сўзнинг ўрнига «тайёра», «аэропорт» ўринга «тайёрагоҳ», «институт» ўрнига «олийгоҳ» деган сўзни қўллаш каби ҳодисалар кенг тус олмоқда. Ҳолбуки «самолёт», «аэропорт», «институт» ва «факультет» каби сўзларни бу тарзда ўзбекчалаштиришга зарурат йўқ эди.

Модомики, ўзгартириш зарур экан, албатта араб-форс сўзларини киритиш шартмикин?

Бу ўринда беихтиёр, Абдулла Қаҳҳорнинг бир ўғитини ёдга олгимиз келади: гугурт тургани ҳолда чакмоқ тош билан ўт ёқишга уринишга не ҳожат? Менимча, бундай сунъий «ихтиролар» яратишга уринмасдан, тилимизнинг асл бойликларини кўпроқ қидиришимиз, қадрлашимиз ва уларни ўз ўрнида оқилона қўллашга интилишимиз фойдалироқ бўлади. Айниқса А.Навоий, З.М.Бобур, Машраб каби улуг мутафаккирларимизнинг, А.Қодирий, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор ва Миртемир сингари машҳур адибларимизнинг тилини пухта ўрганишимиз ва улардан кўпроқ сабоқ олишимиз маънавиятимизни бойитади, ҳолос. Ҳайратланарли бир жойи шундаки, улар на ўз асарлари ва нутқларида, на ёзишмаларида бўлсин, тилнинг конун-қоидалари ва услуб меъёрларини ҳеч қачон бузмаганлар.

Биргина мисол келтираман. А.Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романида бир ўринда Кумушнинг вафоти билан боғлиқ тарзда «мактўла» деган арабча сўз қўлланилади. Бу бежиз эмас. Чунки Кумуш ўз ажали билан эмас, балки кундоши Зайнаб томонидан заҳарланиб ўлдирилди. Шу сабабли бу сўзнинг танланиши ҳар жиҳатдан мақбулдир.

Ёки Чўлпоннинг «Ўзбегим» (1919 й.) шеърида шундай сатрлар учрайди.:

*Қишлоқда фақирлар кутади
кечада, кундузда, саҳарда...¹*

Тилимизда «сахар» сўзининг маъноси билан боғлиқ тарзди «сахарлик», «тонг сахарлаб» ва «сахарда» шакллари ҳам кенг қўлланилиб келинади. Лекин Чўлпоннинг ўзбек тилимизнинг фасоҳат ва табиатини ва

¹ Чўлпон. Яна олдим созимни. Т., 1991, 380-бет

унинг ички бойиш имкониятларини чуқур билганлиги ва юксак бадиий маҳорати туфайли «кечада», «кундўзда» сўзлари ҳам худди аввалдан ишлатилиб келинган туб сўз ва иборалар сингари табиий ва эркин қабул қилинади.

Чўлпон ва бошқа адибларимиз ижодидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин ва улар А.Қахҳор фахр билан таъкидлаганидек, тилимизнинг олмос янглиғ сержилолигини, унда энг мураккаб, энг нозик фикр ва туйғуларни ҳам якқол ифодалаш имконияти кенг эканлигини кўрсатиб туради.

Характер яратишнинг муҳим омили (Адабий қаҳрамонларнинг исмлари ҳақида)

Исмларнинг тарихи ўзоқ,
Исмларда асрлик қисмат.
Э.Воҳидов

Тўлақонли бадиий образнинг юзага келишида қаҳрамоннинг ички ва ташқи портрети (сийрат-киёфаси) нутқи, монолог ва диалоглари билан бир қаторда, унинг исми ҳам муҳим бир восита бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун бўлса керак, жаҳон адабиётининг кўплаб машҳур сўз усталари асар қаҳрамонларининг исмига ҳам жиддий эътибор беришган ва қаҳрамонга ҳар жиҳатдан муносиб ном топишни ўзига хос бир санъаткорлик сифатида баҳолашган. Чунончи, ҳазрат Алишер Навоий «Ҳамса»сидаги асосий қаҳрамонларнинг бири Фарҳоднинг исмида қанчалар теранлик, инсоний комиллик ва шу билан бирга чуқур рамзийлик ва башорат белгилари ифодаланганлигини ёдга олайлик:

-Жамолидин кўрингач фарри шоҳи,
Бу фардин ёруди маҳ то бамоҳи,
Кўюб юз Ҳиммату иқболу давлат,
Ҳам ул фар соясидин топди зинат.
Бу жавҳарларга чун иснод топди...
Мураккаб айлагач Фарҳод топти...
Анга фарзона Фарҳод исм кўйди,
Хуруфи маъҳазин беш қисм кўйди.
Фироку рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирор харф ибтидоисидин айлабон фард¹.

Дарҳақиқат, навоийшунос олимларимиз тўғри таъкидлаганидек, бу исм ғоят чуқур маъно ва мазмунни ўзида мужассамлаштиргандир². Яъни

¹ Алишер Навоий. Ҳамса. Т., 1960, 174-бет

² Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1965, 507, Бегали Қосимов, Нусратулло Жумахўжа. Ўзбек адабиёти. Х-синф дарслиги, Т., 2000, 119-бет

Фарҳод сўзи «фарри шоҳи» («шоҳлик нури»)дан «фар», «ҳиммат», «икбол» ва «давлат» сўзларининг арабча имлосидаги биринчи ҳарфларнинг кўшилишидан ҳосил бўлганлиги эътиборга олинса, иккинчи жиҳатдан эса, Фарҳод сўзи «фироқ», «рашк», «ҳажр», «ох», «дард» сўзларининг биринчи ҳарфлари бирикувидан таркиб топганки, буларнинг барчаси шоирнинг юксак ғоявий-бадiiй нияти ва дostonнинг ҳаётбахш мазмунини ўзига хос тарзда ифодалашда муҳим аҳамият касб этади.

Бундай ёрқин мисоллар шуни кўрсатадики, кўп асрлик мумтоз адабиётимиз ва бутун халқ оғзаки бадiiй ижодиётида ҳам қаҳрамонлар исми тасодифий бўлмасдан, балки улар адабий асардаги мазмун ва шакл мутаносиблигини таъминлашда муайян қийматга эга бўлади.

Чунончи, улуғ рус адиби А.П.Чехов қаҳрамон исмининг бадiiй асар учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини шундай таъкидлайди: «Фақат асар қаҳрамонларининг нутқларидагина эмас, балки уларнинг исмлари ва фамилияларида чуқур соддалик ва ҳаётйлик бўлиши керак». Бинобарин, қаҳрамоннинг номи асарнинг ғоявий-бадiiй мазмунини чуқурлаштириб, унинг миллий руҳини, халқчиллигини кучайтиришда, асардаги образлар ва воқеаларни типиклаштиришда муайян роль ўйнайди. Бу жиҳатдан атоқли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳор асарларидаги қаҳрамонларнинг номлари алоҳида ўрганишга лойик.

Абдулла Қаҳҳор асарларининг мавзуси, мақсад-мазмун ва жанри каби қаҳрамонларининг исмлари ҳам характери, маъноси ва асардаги функциясига кўра хилма-хилдир. Бирок уларнинг деярли барчасига хос бўлган муштарак хусусиятлар ҳам бор. Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонларининг исмлари уларнинг характер мантиқига, ички (ботиний) оламига, шахс сифатидаги моҳиятига, яъни ҳаракат ва фаолиятига, кенгрок қилиб айтганда, асарнинг умумий руҳи ва мазмунига мувофик тарзда яратилгандир.

«Ёзувчининг, –деган эди Абдулла Қаҳҳор, –халққа айтадиган гапи нақадар муҳим, нақадар зарур бўлса, буни китобхоннинг ҳаётига олиб кирадиган образ шу қадар кучли бўлиши керак» Бу сўзларда адиб ижодига пойдевор бўлган етакчи эстетик принципларидан бири ифодаланган. Қаҳрамонга исм топишда ҳам у, дастлаб, ана шу ижодий принципга асосланади. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш мавзусига бағишланган «Ўғри», «Анор» ва «Бемор» номли ҳикояларининг асосий қаҳрамонлари - Қобил бобо, Туробжон ва Сотиболди деб номланган. «Ўғри» ҳикоясидаги Қобил бобо - ғоят содда, қобил ва оми одам. Унинг бошига оғир фожиа тушиб, амин ва элликбошилардан ёрдам умидвор бўлади. Лекин фикр ёди таъмагирлик бўлган амалдорлар бу мусибатдйда чолга ачиниш, унга кўмаклашиш у ёқда турсин, ҳатто уни инсон каторида ҳам кўрмайдилар,

бор-йўғини шилиб олиб, яна масҳаралаб, таҳкирлашади. Қобил бобо эса уларни тушуниб етмайди. Ёзувчи бу муштипар, фақир чолни Қобил бобо деб аташ билан унинг ана шундай ўта содда ва гўллигини таъкидлашга, бу оркали ўқувчининг мазкур образнинг ҳаётийлигига, асар воқеаларининг ҳаққонийлигига бўлган ишончини янада оширишга муваффақ бўлади.

Ёки Сотиболди исмини олинг. У ҳам асарда маълум ғоявий мақсадга бўйсиндирилган- у ўзбек халқининг фарзадларга исм қўйишдаги миллий одатлари ва диний эътиқоди билан боғлиқ. Сотиболди- бир вақтлар унга исм қўйган ота-оналари каби динга ишонувчи киши. Шунинг учун ҳам у бемор ётган хотинининг диний «муолажа»лардан соғайиб кетишига умид боғлайди. Докторхона тўғрисида эса «Сотиболдининг билгани шу: салкин, тинч паркда, дарахтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат; шиша қабзали кулранг эшигида кўнғироқ тугмаси бор...» (I, 58). Буларнинг барчаси Сотиболди образининг характериға зид эмас, балки унинг исми ва жисмиға тўла мувофиқ келади. Чунки ўтмишда Сотиболди деб ном олган кишиларнинг онги, фикрлаш даражаси бундан ортиқ бўлиши мумкин эмас эди. Қобил бобо ва Сотиболди исмларининг асар мазмуниға, ёзувчи мақсадиға қанчалик мос эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун уларнинг ўрниға бир зум бошқа номларни (масалан, Анвар амакимн ёки Зокир дебми) қўйиб кўрайлик. Бу ўзгартириш ҳикояларнинг мазмун руҳиға, воқеаларнинг табиийлигига салбий таъсир қилади, қаҳрамонлар характери билан уларнинг исмлари ўртасидаги аввалги мувофиқлик ва мутаносибликка путур етади, натижада асарларнинг таъсир кучи пасаяди.

Туробжон исми ҳам асарнинг ғоявий мазмуни билан ҳамбарчас боғлиқлиги ва яхлитлиги жиҳатидан характерлидир. Ҳикояда айтилишича, Туробжон йўкчилик туфайли жуда қашшоқ кун кечиради. Унинг камбағаллиги шу даражадаки, бошқоронғи бўлган севимли хотиниға иккитагина анор олиб беришға ҳам қурби етмайди. Чунки «сахари мардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёкиб бир ойда оладигани ўн саккиз танға» (I, 51). Ақаси бўлмаса, уқаси бўлмаса... Ёзувчи қаҳрамоннинг ана шундай ҳоксорлиги, меҳнатқашлиги ва фақирлигига нисбат бериб, уни Туробжон деб атайди (туроб-тупроқ деган маънони англатади). Бу исмнинг яна бир томони бор. Ҳикоядаги воқеалар Абдулла Қаҳҳор яшаган ва яхши билган Фарғона водийси одамларининг ҳаётидан олинган. Туробжон-водийда кенг тарқалган исмлардан. Бу мувофиқлик Туробжон исми фақат мазкур қаҳрамоннинггина эмас, айни пайтда, ҳикоядаги воқеаларнинг типиклигини таъминлашда ҳам муҳим бир омил бўлиб хизмат қилаётганини кўрсатади.

Юқорида тилға олинган исмлар мисолида ёзувчи яратган бошқа юзлаб қаҳрамонларнинг номларига ҳам хос бўлган яна бир характерли хусусиятни кўрсатиб ўтиш мумкин. Улар асар воқеалари замиридаги

мазмун ва ғояни тўлароқ ифодалашга ёрдам бериши билан бирга, унда тасвирланаётган давр ва замоннинг асосий хусусиятлари тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилиш имконини ҳам беради. Чунончи, Муллажон кози («Анор»), Миржаббор миршаб («Большевиклар»), Саидахрор эшон, Аскар понсот, Абдуваккос хожи («Қўшчинор чироқлари»), Нодирмоҳбегим («Даҳшат»), Ҳожимирсирож («Йиллар»), Тавҳидий («Миллатчилар»), Саид Жалолхон, мулла Шамсиддин («Башорат»), Тўпанисо («Сароб») кабилар тарихий ўтмишимизнинг мўъжаз, лекин маънодор нишонларидир. Ва аксинча, Эҳсон («Сароб»), Малоҳатхон («Жонфигон»), Латофатхон («Кўк конверт»), Дехқонбой, Ҳафиза, Омон («Шоҳи сўзана»), Акрамжон, Мастура («Минг бир жон»), Саида, Козимбек, Аъзамжон, Каримжон («Синчалак»), Анвар, Муаттар, Муҳайё («Муҳаббат»), Венера («Нурли чўккилар») каби замонавий исмлар эса ўз эгаларининг хислатлари билан бирга шу куннинг — ҳозирги давримизнинг ўзига хос бир шаҳодатномаси бўла олиши мумкин. Ёзувчи қаҳрамонларининг исмларидаги бундай ўзгариш ва ўзига хос тадрижийлик нафақат тафаккур ва дунёқарашимиздаги янгиланиш билан, айни вақтда, халқ ҳаёти ва жамият тараккиётининг муҳим воқеаларини рамзий бир формада акс эттириб туриши билан ҳам қимматлидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўз персонажлари исмларига қўядиган асосий талабларидан бири — улар ёзувчининг асар қаҳрамонларига бўлган муносабатини (яъни сипатияси ёки антипатиясини) ҳам равшан акс эттириб туришида намоён бўлади. Бунга эришишда ёзувчи ўзининг ижодий принциплари билан бир каторда, миллий урф-одатларга, халқ тили хусусиятлари ва тажрибаларига ҳам асосланади. Яъни яхши хулқ ва характерли кишиларни, кўпинча, илиқ, самимий ва ижобий маъноли исмлар билан атайди, аксарият ўринларда, адабий ва жонли халқ тилидаги эркалаш-кичрайтириш ҳамда яқинлик маъноларини англатувчи «жон», «хон» каби кўшимчалардан ҳам кенг фойдаланадики, улар ҳам қаҳрамонлар исмининг ҳаётийлиги ва миллийлигини бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади. Бунга ёзувчининг деярли ҳар бир асаридан қийналмай мисол топиш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор асарларидаги салбий характерли, феъл-атвори ва қилмиши ёмон одамларнинг образларини китобхон биринчи учрашувдаёқ билиб олади. Бизнингча, бунга асосий сабаб, ёзувчининг уларга бўлган нафратини пинҳон тутмай, очик изҳор этишида бўлса керак. Шу мақсадда адиб уларга атайлаб кесатик ва киноявий маъноларни ифодаловчи, ўқувчида аччиқ қўлги, нафрат уйғотувчи ёқимсиз совуқ ва фош этувчи исмлар беради. Бу ўринда ёзувчининг таланти ва ижодкорлиги билан боғлиқ бўлган муҳим бир жиҳатни қайд этиб ўтиш лозим.

Жаҳон классик адабиётининг Н.В.Гоголь, А.А.Островский, П.П.Чехов, Садриддин Айний каби машҳур намояндалари сингари

А. Қаххор ҳам ёмон одамлар учун кўп ҳолларда ўзи махсус исм ва лақаблар ўйлаб топадики, уларни шартли равишда «гапирувчи исмлар» деб аташ мумкин. Бундай исмлар асарда қахрамоннинг нодонлиги ва бемаънилигини, жирканч қиёфаси ва иллатли характери равшан акс эттириб турувчи ўзига хос бир кўзгу вазифасини бажаради. Бугунги кунда ҳар бир нарсадан фӣғони фалакка чикиб, жони дарров ҳалқумига келадиган, бирпасда жазаваси тутиб қоладиган нодон, жиззаки одамларни «Жонфӣғон» га қиёс қилиш, факат жонининг ҳузурини-ю, айш-фароғатини ўйловчи, айёр ва фирибгар одамларни «Ҳузуржонов» деб, котин-кизларга бой-феодалларча муносабатда бўладиган, сирти ялтироқ, ичи калтироқ, маънавий куруқ мансабпарастларни «Заргаров» ёки «Шляпали Худоёрхон» деб аташ ҳалқимиз орасида одат тусига кириб кетган. Аслида, бу номлар Абдулла Қаххорнинг кашфиётлари бўлиб, улар бамисоли «балиқнинг балиқ эканлигини билдириб турувчи ялтироқ тангалардек» (М.Горький) ўша қахрамонларга хос бўлган асосий иллатларни ўзида жуда аниқ ва тўла акс эттира олгани учун ҳам аллақачон «китоб саҳифаларидан» чикиб, ҳаётга сингиб кетди, турдош номларга айланди.

Бундай мисоллар шуни кўрсатадики, муайян қахрамон характериға тўла мувофиқ бўлган ва ёзувчининг чуқур ғоя-фикрлари билан йўғрилган ҳаётий исмлар ўзида умумлашма характер касб этиб, ўша қахрамон образининг ижтимоий тип даражасига кўтарилишида бамисоли бир кўприк бўлиб хизмат қилиш мумкин.

Ҳалқ орасида кенг тарқалган миллий исмлардан ижодкорона фойдаланиш ва уларга янгича мазмун бағишлаб, замон руҳини сингдириб юбориш жиҳатидан адибнинг «Йиллар» ҳикоясидаги Ўлмас ва «Ўжар» ҳикоясидаги Суяр исмлари алоҳида диққатга сазовордир.

Ҳалқимизда шундай бир одат бор: узок йиллар ўғил кўрмаган ёки бир неча фарзандидан эрта жудо бўлган ота-оналар кейинги болаларининг барҳаёт қолишларини орзу қилиб, уларга кўпинча Ўлмас деб ном қўйишади. Ҳикоядаги Ўлмас ҳам ана шундай удумга асосан ном олган: у ота-онасининг ёлғиз ўғли, бунинг устига оилада бирдан-бир набира ҳам. Бундай болалар ота-онасининг эътиборсизлиги ва бўш қўйишлари оқибатида кўпинча, эрка, тантик, баъзан жуда шўх бўлиб ўсиши одатий бир ҳолга айланиб кетган. Бироқ ҳикоядаги Ўлмас тез-тез учраб турадиган ва феъл-атвори оиладаги ёлғизлиги билан изоҳланадиган ва оқланадиган бебош ва инжиқ отдошларидан бутунлай фарқ қилади.

У - ғоят одоб-тавозели ва зийрак бола. Шунинг учун ҳам автобусда ўш болали аёлга жой бермаган кекса одам, яъни Ҳожимирсирожнинг ноҳақлигини дадил айта олади. Ўлмас кўп исмдошлари ва умуман, тенгкур болалардан яна шу жиҳати билан фарқ қиладики, у бировни оўқишга, ҳақорат қилишга ўрганган эмас. Ҳожимирсирож унга қаттиқ

азоб берганда (унинг кулогини узиб олгудек даражада қийнайди), оғрик аламиндан чолни «тарбиясиз» дейишга мажбур бўлади. Бу Ўлмаснинг «бисотидаги энг оғир, энг даҳшатли ҳақорат сўзи» эди...

Суяр ҳам ўз характери билан Ўлмасга ўхшаб кетади. Ўлмас беҳудадан Хожимирсирождан азоб тортганидай, Суярни ҳам отаси ноҳақ равишда ўжарликда айблаб, бекордан-бекорга уради. Лекин Суяр ўзининг яхши ўқиши, хулқи ва одоби билан айрим катталардан, хусусан, лақма отаси унинг улфати бўлган Қутбиддиновлардан устун туради. Бу хислатлари билан у китобхонларнинг илиқ меҳрини қозонади. Абдулла Қаҳҳор ўқишда ҳам, одоб ва интизомда ҳам тенгқурларига намуна бўла оладиган бу икки ўқувчини Ўлмас ва Суяр деган анъанавий номлар билан аташ бежиз эмас. Бу исмлар орқали ёзувчи чуқур бир ҳақиқатни, яъни Ўлмас ва Суяр исмли ёш болалар образида ифодаланаётган фазилатлар энг аввало давр билан, кишилар онги ва тафаккуридаги жиддий ўзгаришлар билан боғлиқ эканлигини таъкидлаётгандек гўё.

Адабий қаҳрамонларнинг исмлари асарда яна бир муҳим эстетик функцияни бажариши билан ҳам диққатни жалб этади. Қаҳрамон исми унга таъриф-тавсиф беришда, унинг фаолиятини баҳолашда муҳим бир асос, ўзига хос бир паспорт (агар шундай деб аташ ўринли бўлса) ролини ўтайди. Зероки, ёзувчи муайян қаҳрамоннинг ижтимоий келиб чиқиши, биографияси ҳақидаги дастлабки маълумотларни, кўпинча, унинг исми орқали ифода этади. Бу эса, ўз навбатида, мазкур қаҳрамоннинг кейинги фаолияти учун маълум даражада замин ҳозирлайди, ўқувчини шунга тайёрлайди.

Абдулла Қаҳҳорнинг бир қатор асарларида ўтмиш давр вакиллари зўраки, сохта шоир ва зиёлилар, халққа зулм ўтказиб, унинг меҳнати эвазига роҳат-фароғатда яшаган собиқ бой-амалдорлар ва айрим дин аҳллариининг ҳам образлари берилган. Ёзувчи бундай кимсаларни оғир дабдабали, лекин характерли, исмлар жумладан, Тавҳидий, Зуннунхўжа, Мирҳомидхўжа, Жавдот Наим, Саидаброр юзбоши, Олимбек додхо Саидахмадхон эшон каби номлар билан атар экан, бу орқали гўё уларнинг нафақат ҳаёти, мақсади ва феъл атвори билан, балки ўзларининг мураккаб маъноли ва болохонадор исмлари билан ҳам оддий меҳнаткаш халқ вакилларидан кескин фарқ қилиб туришини таъкидлагандек бўлади. Энг муҳими, бу исмлар асарда мазкур шахслар табиати ва психологияси, уларнинг совуқ инсоний қиёфаси ва бадниятли хатти-ҳаракатлари билан «қоришиб», уйғунлашиб кетганлигида ва асар мазмуни билан яхлитлигидадир.

Абдулла Қаҳҳор яратган адабий қаҳрамонлар галереясида Ҳикмат бува, уста Турдиали, Асрор бобо, Карим ота, Орзикул, Тўхта бува, Курбон ота ва Ҳадича ҳола каби исмли образлар ҳам катта ўрин тутаяди. Бу халқ исмларнинг вазифаси фақат мазкур қаҳрамонларнинг кексалиги

муронийлиги ва уларнинг катта ҳаёт тажрибаларидан дарак бериб турувчи илк нишонлар бўлишидангина иборат эмас. Айни пайтда, улар ўзининг соддалиги, ихчамлиги ва миллийлиги билан (гарчанд, айримлари арабча бўлса-да, ўзбек тилининг асл сўзлари сингари кенг қўлланилади) ёзувчи асарлари тилининг янада тежамли ва сиқик бўлишига хизмат қилади, нихоят, улар ўқувчи хотирасига тез ўрнашиб қолиши билан ҳам мақсадга мувофиқ исмлардир. Келтирилган мисоллар шундан далолат берадики, ёзувчи ўз қаҳрамонларига исм топишда ҳам бадиий ижоднинг энг асосий ва азалий қонуниятларидан бўлган шакл ва мазмун бирлиги принциpigа илтифат амал қилган.

Абдулла Қаҳҳор асарларида бир гуруҳ персонажлар борки, уларга махсус ном берилмаган. Бунинг муайян сабаблари бор. Таниқли адабиётшунос олим О.Шарафиддинов ўзининг «Ўзбек аёлининг тақдири» номли мақоласида адибнинг баъзи қаҳрамонларига ном берилмаганлигининг муҳим бир сабабини қайд этиб, «...ёзувчи «Бемор»да ҳам «Анор» да ҳам аёлларнинг номини атамайди. Уларнинг бири Сотиболдиннинг, иккинчиси – Туробжоннинг хотини, ҳолос. Ёзувчи гўёки бу билан уларнинг пассивлиги, ўша тузумнинг қурбони эканлигини, ўша дунёда ҳатто бирор номга муносиб қўрилмаганларини таъкидламоқчи бўлади», деган эди¹.

Бу фикрнинг тўғрилигини ёзувчининг кўпгина бошқа персонажлари, хусусан; «Кўшчинор чироқлари» романидаги асли исми Ҳанифа бўлган, бироқ ўтмишдаги аянчли қисмати туфайли Канизак, яъни «чўри», «кул» деб номланган қизнинг тақдири ҳам тўла тасдиқлайди.

А.Қаҳҳорнинг айрим қаҳрамонларига исм бермаслигини яна қуйидаги сабаблар билан ҳам изоҳлаш мумкин: чунончи, номланмаган образлар, кўпинча, асарнинг асосий етакчи ғоявий-бадиий мазмунига нисбатан иккинчи ёки учинчи даражали персонажлар бўлади (бундай шахсларнинг номи билан кўрсатиш шарт эмаслиги бадиий ижоднинг ўзига хос қонуниятларидан бири эканлиги адабиёт тарихидан маълум), шу боисдан, уларга ном бериб, ўқувчи хотирасини яна банд қилиш ортиқчадек туюлади ёзувчига. Бундан ташқари, ёзувчи баъзи бир фикрни ва ғоясини қаҳрамоннинг исмини атамасдан ҳам аниқ ва тўла ифода этиши мумкин бўлади. Бундай ҳолларда қаҳрамонларга исм бериш, бамисоли «шўрвасининг шўрваси» дейишдек, китобхон диққат-эътиборини сусайтириши, фикрни тарқоклаштириши мумкин.

Адабий қаҳрамон исмини атамаслиқнинг яна бир изоҳи – бу ёзувчининг мазкур қаҳрамонга ўхшаш одамларнинг ҳаётда кўплаб учрашига, уларнинг типиклигига ва ўқувчининг бу қаҳрамон ҳатти-ҳаракати ва сўзларига шубҳа қилмаслигига тўла ишонганлигида, шу

¹ Озод Шарафиддинов. Ўзбек аёлининг тақдири. – Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. Т., 1962, 211-бет.

туфайли бундай образларни махсус индивидуаллаштиришга эҳтиёс сезмаслигида кўринади. Адибнинг эзма ва нўнок лекторларни танқид қилувчи «Куюшкон» фельетонидан олинган қуйидаги мисол шу нуктага назардан жуда аҳамиятлидир: «Дунёда қалб ҳарорати билан жон киргизилмаган нутқ - ўлик нутқдан совуқроқ нарса бормикин!.. Кундалик ҳаётимизда шунақа ўлик нутқлардан озми эшитамиз! Одамларки бор, ҳалол меҳнат билан ўзини кўрсатгани эринади-ю, оламда борлигини маълум қилиб туриш учун кўпроқ гапиришга ҳаракат қилади: мажлис-пажлисда сўз тегиб қолса, фойдали бирон фикр айтиш учун эмас, гапириш, фақат гапириш учун гапиради.

Жамиятда ўзи кўринмай, фақат товуши чиқадиған бу хилдаги одамлар, текин кулок топилса, битта эски дўппи тўғрисида саккиз соат суҳбачмасдан гапиради. Одамлар эснайди, мудрайди, мажлис раисига хўмрайиб қарайди... Бу ўлик нутқнинг бир хили».

Дарҳақиқат, ёзувчи мазкур фельетондаги район марказидан келган нотикни конкрет бирор исм билан аташи ҳам мумкин эди. Лекин у ҳолда ҳаётимизда ҳали ҳам учраб турадиган – «гапни чайнаб, ўзига инсофи, эшитувчига раҳми келмаган нутқбозлар» (М.Шайхзода) олами асардагидан анча торроқ бўлиб кўринар эди. Ҳолбуки, ёзувчининг асосий мақсади «ўлик нутқ» эгаларидан бирортасини айнан кўрсатиш эмас, балки ундан кўра кенгроқ, яъни «Куюшкон» деб аталган бемаъни «касаллик»ни маънавий ҳаётимиздаги катта бир ижтимоий иллат сифатида қоралаш ва шу йўл билан китобхонларни бу иллатни тезроқ улоқтириб ташлашга чақириш эди. Бу жиҳатдан А.Қаҳҳорнинг ён дафтаридаги қуйидаги мухтасар қайди ҳам эътиборга молик: «Мен муттаҳамнинг номини айтмайман, чунки булар битта эмас, яна туғилиши мумкин. Мен мисол учун биттасини айтсам, ўнтаси эркин нафас олади» (V, 267).

Бироқ қаҳрамоннинг номланмаслиги – бу исмсиз образ мутлақо номаълум шахс, мавҳум персонаж деган маънони билдирмайди. Чунки ёзувчи асарда, албатта, шу персонажнинг бирор характерли хусусиятини, кўпинча касбини айтиб ўтадики, бу мазкур шахснинг ўқувчи хотирасида жонли образ сифатида аниқ сакланиб қолиши учун кифоя қилади. Фикримизнинг далили сифатида Абдулла Қаҳҳор асарларида «қоровул чол», «тракторист», «хизматкор», «ҳамшира», «номи чиққан ашулачи-санъаткор» каби изоҳловчи номлар билан таништирилган ўнлаб персонажларни эслаш мумкин.

Демак, Абдулла Қаҳҳор асарларидаги қаҳрамонларнинг номлари тасодифий бўлмасдан, улар ёзувчининг конкрет мақсади ва эстетик принципи асосида яратилиб, муайян асарнинг гоявий-бадий мазмуни ва руҳини, унинг халқчиллиги ва миллийлигини ифодаловчи муҳим воситалардан бири сифатида яшайди. Персонажлар исмининг канчалик сермаъно, оригинал ва қаҳрамон феъл-атвориға мувофиқ бўлиши ҳамда

асарда қанчалик ғоявий-эстетик «нагрузка» - вазифа бажариши, энг аввало, ёзувчининг қаҳрамон исмига қай даражада эътибор беришига ва ундан қанчалик санъаткорлик билан фойдалана олишига боғлиқ. Бунда ёзувчининг истеъдод характери, индивидуал услуби, ижодкор сифатидаги унга хослиги, қолаверса, муайян адабий традицияларга садоқати ва мойиллиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Жаҳон адабиётининг бу каби илҳомбахш анъаналари турли давр санъаткорлари томонидан муваффақиятли давом эттирилаётганлиги ҳам бадиий-эстетик тафаккур ривожининг ворисийлиги ва бардавомлигидан ёрқин далолат бериб туради. Мисол тариқасида асримиз бошларида ғоят фаол ва сермахсул ижодкорлар сифатида танилган Фитрат, Абдулла Қодирий ёки Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийларнинг кўплаб қаҳрамонларининг исмларини эслаш мумкин. Ёхуд ҳозирги давр ўзбек адабиётининг машҳур намояндалари бўлмиш – Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Неъмат Аминов, Эркин Аъзам ва Тоғай Мурод каби адибларимиз томонидан яратилган адабий қаҳрамонларнинг нафақат ўзига хос инсоний характери билан, балки бетакрор ва маънодор исмлари билан ҳам ажралиб туришини алоҳида таъкидлаш ўринли бўлади, деб ўйлаймиз.

ЁЗУВЧИ ЁН ДАФТАРЛАРИ

Бадиий ижод жараёнини ўрганишда ёзувчининг ён дафтарлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, ёзувчининг ижод жараёнини кўзатиш, илҳом асарларининг яратилиш тарихини ўрганишда ён дафтар асл манбалардан бири бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шу нуқтаи назардан қаралганда, Абдулла Қаҳҳорнинг кўйин дафтарлари алоҳида диққатга сазовордир.

Кўпгина ёзувчилар каби А.Қаҳҳор ҳам ижодининг дастлабки пайтларидан бошлаб ён дафтар тутган. Унинг ён дафтар тутиш ва ундан фойдаланиш усуллари кўп жиҳатдан А.П.Чехов иш услубини эслатади. Баҳарҳол, А.Қаҳҳорнинг ўзи ҳам ён дафтар ҳақида сўз борганда, кўпинча «А.П.Чехов кўйин дафтар тутган. Мен ҳам кўйин дафтар тутаман», деб қамтарлик билан гап бошлар эди.

Ёзувчи ижодий биографиясига тааллуқли бир неча нуқталар борки, улар А.Қаҳҳорнинг А.П.Чехов ижоди билан чуқур танишмасдан олдинроқ, яъни 1936 йилдан аввал ҳам бундай дафтар тутганлигидан дарак беради. Мана, шундай далиллардан биттаси: «Мен «Анор» деган ҳикояни ёзганимда бошқоронғи хотиннинг ҳолатини шу кунларда мушоҳада қилганим йўқ. Бошқоронғи хотиннинг ҳолати менинг хотира дафтаримда бор эди. Буни мен бир вақтлар дафтарга шундай қайд қилиб қўйган эканман: «Эр хотинига жаннатнинг таърифини қилади. Хотиннинг кўзига

ҳавзи кавсар ва унда сўзиб юрган баликдан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Хотин баликқа бошқоронғи» (У1, 365-бет).

Маълумки, «Анор» 1936 йили ёзилган. Келтирилган қайднинг ёзувчи ён дафтарига анча илгари туширилганлиги юқоридаги фикримизни асослайди.

Ён дафтарни, одатда хотира дафтар деб ҳам юритишади. Чунки хотира дафтар дейиш орқали, менимча, ён дафтарнинг характерли бир хусусияти — унинг ёзувчи меҳнати ва ижодий лабораториясининг ўзвий бир қисми эканлиги таъкидланади. Бу жиҳатдан А.Қаҳҳор 1944 йили ёшлар семинарида сўзлаган нутқида муҳим бир фикр айтган эди.

«Одатда мушоҳада фақат керак бўлганда, бирон асар ёзиш учун зарур бўлиб қолгандагина қилинмайди. Масалан, бировнинг оёғини трамвай босди. Эҳтимол, менинг қаҳрамонларимдан, персонажларимдан ҳеч кимнинг оёғини трамвай босмас. Лекин оёғини трамвай босган одамнинг ўша дамдаги ҳолати, ҳаракати, киёфаси эсимда қолиши керак» (VI, 364-бет)

Хўш, бундай мураккаб ва оний ҳолатларни ёзувчи қандай қилиб эсда сақлай олади? Табиийки, инсон ҳофизаси канчалик кучли ва мустаҳкам бўлмасин, у турмушда учрайдиган барча муҳим ва номуҳим воқеа-ҳодисаларни, кўплаб факт ва рақамларни ўзида айнан сақлаб қолиши мумкин эмас. Шундай бўлгач, ёзувчи хотирасидан ташқари яна қандайдир ёрдамчи бир воситага эҳтиёж сезади.

Ижодкор учун ён дафтар тутиш заруратини келтириб чиқарувчи яна бир муҳим сабаб бор. Одатда, ёзувчи атрофидаги воқеа-ҳодисаларга ҳеч қачон бефарқ қарамайди, аксинча, у кўп ҳолларда ҳаётга алоҳида бир қизиқиш ва синчковлик билан, яъни ёзмокчи бўлиб юрган конкрет асари нуктаи назаридан ҳам муносабатда бўлади. Ҳаётга мана шундай манфаатдорлик билан қараш натижасида ёзувчи мўлжаллаб юрган асари учун керак бўладиган кўпгина «ашъёлар»га дуч келиши мумкинки, бундай кезларда ҳам аксарият адиблар у ёки бу тарзда уларни ён дафтарларига туширишади. Чунончи, А.Қаҳҳорнинг ён дафтарлари ҳақидаги мана бу сўзлари ҳам бизни ана шундай ҳулосага олиб келади: «Мен иккита ён дафтар тутаман: бири умумий дафтар — бунга айрим сўзлар, иборалар, тасвирлар, сюжетлар, фактлар, турли-туман воқеа ва ҳодисаларни ёзиб бораман, асар ёзган вақтимда шулардан фойдаланаман... Иккинчи дафтар — айрим асарга доир бўлиб, бунга шу асарга тегишли нима нарса эсга келса, шунини ёзиб бораман: деталлар, қаҳрамон ва персонажларнинг сўзлари, характерларга оид гаплар...»¹

¹ Абдулла Қаҳҳор билан учрашув. — «Ўзбекистон», 1961, №4, 21-бет

Шу тарика ёзувчининг хотира дафтари, Абдулла Қахҳор таъбири билан айтганда, мушоҳадалар хазинаси – ўзига хос турмуш қомуси вужудга келади.

Ҳақиқатан ҳам, А.Қахҳорнинг ён дафтарлари билан танишар эканмиз, биз энг аввало уларнинг ранг-баранг ҳаётий мушоҳадаларга, ажойиб фикр ва лавҳаларга, ихчам ибора ҳамда қайдларга бой эканлигига шохид бўламиз.

А.Қахҳор ён дафтарнинг ана шу жихатини кўзда тутиб, бир суҳбатда уни ёзувчининг «давлат йиғар» қутичаси деб атайти. У яна шуни ҳам уқтирадики, йиғилган «давлат»ни тезроқ ишлатишга шошилиш керак эмас. Бу бойликни ишлатиш учун асар ёзишдан кўра, ўрни келиб қолганда ишлатиш яхшироқ. Бунда ғоят кичкина бир нарсадан ўйлаш билан топиб бўлмайдиган деталь, кичкина бир деталдан ёрқин образ пайдо бўлиши мумкин.

Кўп йиллик ижодий меҳнат ва тажрибанинг натижаси бўлган бу ҳулоса оддий бир маслаҳат тариқасида айтилаётган бўлса-да, унинг замирида катта бир ҳақиқат – ёзувчининг чуқур адабий-эстетик принципи ҳам ётади. А.Қахҳор шундай ёзувчилардан эдики, у касбдошларидан нимани талаб қилса, энг аввало ўзи ўшанга амал қилар, нимани тарғиб этса, энг аввало ўзи ўша нарсага эришар эди. Ён дафтардаги бойликлардан фойдаланишда ҳам А.Қахҳор ана шу муҳим ақидасига амал қилади.

Мана, ёзувчининг машҳур «Ўғри» номли ҳикоясидаги бир иборанинг ижодий тақдири: «Қунлардан бир куни ён дафтаримга халқнинг ҳазил-мутуйибаларидан «Йўқолмасдан илгари бормиди?» деган иборани ёзиб қўйган эдим. Беғараз ҳазил тарзида айтиладиган бу иборани амин ҳўкизи йўқолиб, арзга келган мўйсафид деҳқонга айтганда, ҳеч қутилмаган даражада ўткир ва чуқур маъно касб этди, менинг ихтиёримдан ташқари ижтимоий кучга эга бўлди, аини чокда, шахс характери ни очиб юборди», - деб хотирлайди А.Қахҳор (VI, 326-бет)

Бу фактни, албатта, тўғри тушуниш керак. Шубҳасиз, ҳеч қандай сўз ёки ибора – у ҳар қандай гўзал ёки қимматли бўлмасин – ўз-ўзидан янги маъно касб этмайди. Шундай экан, бу ерда энг аввало ёзувчининг маҳорати, ҳар бир сўзни ўз ўрнида ишлата олиш қобилияти ҳамда мазкур жумла ишлатилган ҳолат мазмуни ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам шунчаки беғараз ҳазил-мутуйиба тарзида айтилган оддий ибора асарда салмоқли кучга эга бўлган. Бунинг «сири» яна шундаки, А.Қахҳор халқдан олган ҳар бир ибора ва сўзни ҳамиша бадиий асарнинг ғоявий мазмуни, ундаги қаҳрамон характери ва ниҳоят, тилнинг нозик талабларига мувофиқ ишлатади. Шу сабабли ҳам улар асарда шунчаки чиройли бир қурокка ўхшаб қолмай, асар мазмуни ва руҳига бутунлай сингиб кетади. А.Қахҳорнинг бундай санъаткорлигини уста боғбоннинг пайванд қилиш усулига ўхшатса бўлади.

Иккинчи бир мисол. 1936 йили А.Қаххорнинг ён дафтарига гайритабиий равишда юз берган бир тобут воқеаси ёзиб қўйилган. Орадан кўп йиллар ўтгач, бу воқеа ёзувчининг «Минг бир жон» ҳикоясига киритилиб, ундаги энг ёрқин ва таъсирли лавҳалардан бирига, асар қаҳрамонининг ички дунёсини очувчи бадиий бир кашфиётга айланганини кўрамиз.

А.Қаххорнинг ён дафтарлари ҳақида фикр юритилар экан, албатта, унинг «Дахшат» номли ҳикоясининг ижодий тарихига тўхталиб ўтиш зарур.

Ҳикоянинг, агар шундай деб айтиш мумкин бўлса, дастлабки «уруғи» ёзувчининг хотира дафтарига қадалган эди. Бу ҳақда О.Шарафиддинов шундай гувоҳлик беради: «Ҳикоя ҳақида Абдулла Қаххор биринчи марта ён дафтарига 1952 йилда қайд қилган. Ўша йили Абдулла Қаххор Фарғонага саёҳат қилади ва ҳар хил суҳбатларда турли ҳикоялар эшитади... У ривоятлардан бирида «Хоннинг эрмаги» деган сарлавҳа остига шундай қайд қилган: «Шамол. Гўристон. Маймун. Арвоҳ. (Шамол. Кечаси колхоз меҳмонхонасида 102 яшар чол билан суҳбат. Чолнинг ўғли Совет Иттифоқи Қаҳрамони) – бўлган довюрак-чолнинг акаси...» Афтидан, чол бу ривоятни бўлган воқеа тариқасида айтиб берган. Унинг ривоят ёки бўлган воқеалигидан қатъий назар, - деб давом эттиради тадқиқотчи – эшитган одам қизиклигига бир ажабланиш-ю, хотирасида сақланаётган юзлаб бошқа ривоятлар ёнига тиркаб қўяди. Абдулла Қаххор эса ана шу анчайин ривоят ёхуд ҳаёт ҳодисасидан ҳақиқат нуқрасини чиқариш учун, уни йиллар давомида ўйлайди, пиштади...» (1, 30-бет) Ниҳоят, орадан ўн йил ўтгач, ёзувчининг «Дахшат» номли ҳикояси – ҳамма танқидчилар томонидан ўтмиш ҳақидаги асарларнинг гултожи, деб яқдиллик билан тан олинган етук бир асари вужудга келади.

Кўринадики, ён дафтарга ёзилган дастлабки бир неча жумла бутун бир бадиий асарнинг яратилишида муҳим асослардан бири бўлиб хизмат қилган ва маълум даражада ҳикоя учун туртки, балки эскиз ролини ўйнаган. Фақат шугина эмас. Ён дафтардаги қайд қанчалик қисқа бўлмасин (у фақат сарлавҳа ва тўрт сўздангина иборат), биз уни асарнинг дастлабки куртаги, дея оламиз. Чунки унда ёзувчининг асосий мақсади – ҳикояда кучли мазмун ва фожиона рух ифодаланишига ишора борлиги аниқ сезилиб турибди. Бу факт ҳам юқоридаги мисоллар билан биргаликда бир томондан ён дафтарнинг бадиий ижодда муҳим восита бўлиб хизмат қилишини кўрсатса, иккинчидан эса, А.Қаххорнинг ён дафтардан фойдаланиш маҳоратини, унинг бамисоли оддий бир учкундан аланга пайдо қила олишдек сеҳрли кудратини ҳам намойиш этади.

А.Қаххорнинг ён дафтарларига хос жиҳатлардан яна бири шундаки, улардаги қайд ва ёзувлар кўпинча асарга у ёки бу даражада ўзгартирилган ҳолда киритилади. Яна ёзувчининг «Анор» ҳикоясига қайтайлик. Гарчанд,

нокорида кўрганимиздек, адибнинг ён дафтарига аёлнинг баликка бўлган табиий эҳтиёжи билан боғлиқ ҳолат қайд этилган бўлса-да, ҳикояда мазкур деталь анор билан алмаштирилади. Бу ўзгариш шу билан изоҳланадики, анорнинг бошқа мевалар ичида танқис эканлиги ва қимматлиги асарнинг ғоявий мазмунига жуда мос келар эди. Кейин эса, анор орқали ҳикоянинг миллий руҳи, ундаги воқеа ва вазиятнинг истисно маслиги ҳам янада чуқурлаштирилган. Санъаткор ижодида юз берувчи бундай ҳолатлар ён дафтарнинг ёзувчи меҳнатига дастлабки босқич-қиллапоё бўла олишини ёққол кўрсатиб туради.

Абдулла Қаҳҳор ён дафтарларининг яна бир қимматли томони бор: улар ёзувчининг адабий-танқидий мақолалари билан биргаликда адабиётшунос-лигимиз ривожига ҳам салмоқли ўрин тутати. Адибнинг ён дафтарларини варақлар эканмиз, улардаги бевосита адабиёт ва санъат, бадиий ижод ва адабий танқидга доир фикрларнинг ғоят чуқур ва оригиналликка таҳсин ўқимай иложимиз йўқ. Мана, шулардан бир-икки намуна: «Кишининг бир ғояга садоқати танлаган касб-хунари билан шу ғояга қай даражада яхши ва кўпроқ хизмат килгани, қилаётгани билан улчанади» (VI, 473-бет) «Танқид борки, томоғингдан иликдай ўтади, танқид борки, бир боғ янтоқ ютгандай бўласан»...

А.Қаҳҳорнинг адабий-эстетик дастурини белгилайдиган – «Адабиёт томондан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас», деган машҳур сўзларини кўпчилик китобхон ёд билади. Аслида, жаҳон адабий-эстетик тафаккурида ҳам муносиб ўрин тутувчи бундай қимматли фикрлар учун ҳам биз, аввало, ёзувчининг ёндафтаридан миннатдор бўлишимиз керак. Шунингдек, ён дафтарларда А.Қаҳҳорнинг бадиий асардаги зиддият, тил ва арўз вазни каби катор муҳим масалаларга муносабати ҳам маълум даражада ўз ифодасини топганки, бу ён дафтарларни маълум маънода умумий адабий жараённинг ҳам таркибий бир қисми, деб қарашга имкон беради.

Ўзининг бетакрор кундаликлари билан жаҳон адабиёти тарихида янги бир саҳифа очган таниқли рус адиби Михаил Пришвин уларнинг ғоявий-бадиий мазмуни ва услуби ҳақида фикр юритиб, жумладан, бир ўринда шундай дейди: «Кундаликларимдаги ёзувларнинг яхши ва мазмундор бўлишига эришиш – менинг учун муқаддас бир бурч эди»¹. А.Қаҳҳор ҳам ён дафтарларидаги қайдларга ана шундай юксак талабчанлик билан ёндашган, дея оламиз.

А.Қаҳҳорнинг ён дафтарларидаги қайд ва фикрлар мавзуи ва мазмуни жиҳатидан ғоят ранг-баранг. Лекин уларнинг деярли барчаси учун умумий бўлган бир хусусият ҳам бор. Бу хусусият шуки, улар ёзувчининг бадиий асарлари каби ниҳоятда қисқа, содда ва тағдор. Шу билан бирга уларда

Қаҳҳорнинг ҳазилга мойил услуби, унинг ўзига хос ҳажвий оҳанги ҳам мана мен, деб туради. Мисол учун мана бу сатрларни ўқийлик: «Қизин ўшанга бергандан кўра, келига солиб туйган яхшироқ!» (VI, 472-бет). Ёки «Адабиёт-хунар, уни касбга айлантириб олган ёзувчи олмага тушган куртдан фарк қилмайди». (VI, 473-бет).

А.Қаҳҳорнинг бу фикри буюк рус ёзувчиси Л.Н.Толстойнинг ҳаммамизга таниш бўлган: «Ёзувчиликни касб қилиб олиш керак эмас. Бунинг ўрнига деҳқончилик ёки этикдўзлик қилиш, ёки бўлмаса бошқа бирор меҳнат биланми кун кўриш лозим, лекин асарни фақат ёзмаса чидаб туролмайдиган пайтдагина ёзиш керак», деган қалб сўзларини эслатади.¹

Одатда, халқ донишмандлиги билан йўғрилган қувноқ латифа ва ҳазил-мутойибаларни кўпинча "«митти ҳақиқатлар» деб ҳам юритишади. Бизнингча, Абдулла Қаҳҳорнинг ён дафтарларидаги ихчам ва маънодор қайдларга нисбатан ана шу таърифни қўллаш ўринли бўлса керак.

Ён дафтарда булар билан бир қаторда бошқа ажойиб қайдлар ҳам бор, чунончи: «Деразадан тўшаётган ойдин қизнинг сочини, яланғоч елкасини ёритиб турар, ой бу окшом фақат шунинг учун чиққанга ўхшар эди». Ёзувчининг кўзатувчанлигидан гўзал бир нишона бўлган бу манзарани истеъдодли рассомнинг яхши бир лавҳаси билан ёнма-ён қўйиш мумкин.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, А.Қаҳҳор фақат бадиий асарларидагина эмас, балки ён дафтарларидаги фикрларнинг ҳам ихчам ва образли бўлишига жиддий эътибор берган.

Биргина мисол: 1967 йили «Гулистон» журнали саҳифасида А.Қаҳҳорнинг ён дафтарида куйидаги бир парча эълон килинган эди: «Ёзувчининг раққосадан фарқи шуки, раққоса қариган сари суяклари шиқиллаб рақсга ярамай қолади, ёзувчи эса қариган сайин маҳорати тўлишади». Парчадаги «раққоса» ва «қариган сайин» сўзларининг такрорланиб келишидан қатъий назар, ҳеч кимда эътироз уйғотмайдиган бу қайд нима учундир А.Қаҳҳорни қониктирмайди. Ёзувчи бу фикрни давом эттиради ва натижада, янада умумлашган ва образлашган намунаси бунёдга келади: «кўпгина хунарымандлар қариганда суйган хунаридан маҳрум бўлади: улоқчи от чополмайди, сурнайчи яхши пуфқолмайди, ўйинчи оёғини кўтаролмай қолади. Ёзувчи дутор ёки винога ўхшайди – эскирган сайин очилади, қуввати ошади» (VI том, 461-бет).

Бундай мисоллар шуни кўрсатадики, ён дафтар ёзувчига бамисоли рассомнинг эскиз варақларидек "машқ қилиш" имкониятини ҳам яратиб беради. Шу билан бирга бутун ижоди давомида юритилган ён дафтарлар ёзувчи фикри ва қарашларининг тадрижий ўсувини ҳам маълум даражада ўзида акс эттира олиши мумкин экан.

¹ Л.Н.Толстой. О литературе. М., 1925, с.21

Ижодкор учун ён дафтарнинг моҳияти шулар билангина чегараланмайди. Шубҳасиз, ён дафтар ёзувчининг кузатувчанлик фаолиятини оширади, кизиқиш оламини кенгайтиради, энг муҳими, унинг ижодкор сифатида шаклланишида ёрдам беради.

А.Қаҳҳорнинг ён дафтарлари ўзининг такрорланмас жиҳатлари га кўра ёшлар учун ажойиб намуна бўлиб хизмат қилиш билан бирга, улар яқиннинг мумтоз ёзувчилар анъаналарини муваффақиятли давом эттирганлигига ҳам ёрқин далилдир. Бинобарин, адабиёт тарихига назар ташласак, жуда кўп буюк ёзувчиларнинг, жумладан, Н.В.Гоголь, Ф.М.Достоевский, О.Бальзак, Л.Н.Толстой, А.Блок ва В.Маяковский каби машҳур сўз санъаткорларининг ҳам ён дафтар тутганлигига гувоҳ бўламиз. Ёки М.Горькийнинг А.М.Макаренкога “Ён дафтар тутиб, унга доимий равишда характерли фикр ва фактларни, сўз ўйини, афоризм ва кизик жумла-сўзларни ёзиб бориш”ни маслаҳат берганлиги ҳам ён дафтарнинг ёзувчи учун, унинг адабий-эстетик тафаккури ривожига учун ҳам зарур ва фойдали эканлигини тасдиқловчи бир фактдир.

Бироқ айрим ижодкорлар, чунончи, таникли ёзувчи К.Паустовский ён дафтар ҳақида бошқача фикрда эди. “Ён дафтарлар деярли фойда бермайди... Мен қачон ён дафтардан бирон кизикарлироқ нарсани олиб, повесть ёки ҳикоямга киритсам, албатта, ўша парча хира, нурсиз бўлиб чиқарди.”¹ - деб ёзган эди.

Албатта, бу факт асосан К.Паустовскийнинг иш услуби, шахсий ҳаёт тажрибаси ва ижодий услуби билан изоҳланиши лозим.

Буларга қўшимча қилиб, ён дафтарларнинг ижодкор учун кўп жиҳатдан фойдали ва зарур эканлигини кўрсатувчи яна бир далил келтириш мумкин. Яъни ён дафтар юритиш факат ўтмишдаги бир гуруҳ устоз санъаткорларгагина хос бўлиб қолмасдан, балки ҳозирги давримизнинг кўплаб таникли ёзувчилари учун ҳам бадиий ижод жараёнининг синалган шакл ва йўллари билан ҳисобланади. Жумладан, Расул Ҳамзатов, Сергей Залигин, Федор Абрамов каби атоқли шоир ва ёзувчиларнинг, шунингдек, адабиётимизнинг Асқад Мухтор, Примкул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Ўткир Ҳошимов сингари таникли намоёндаларининг ҳам ён дафтарлари ва улардаги ранг-баранг фикр-мушоҳадалар минглаб ўқувчиларга манзур бўлганлигини таъкидлаш мумкин. Хусусан, таникли адибларимизнинг теран фикр-мулоҳазалар ва нозик кузатишларга бой бўлган ён дафтарлари ҳозирги адабий-тарихий жараённинг ажралмас бир қисми бўлиши билан бирга, уларда А.Қаҳҳор каби йирик сўз санъаткорларининг анъаналари ҳам ижодий давом эттириляётганлигини эътироф этсак, ҳақиқатдан йироклашмаган бўламиз.

¹ К.Паустовский. Рассказы. Очерки, Статьи. М., «Худож. лит.», 1972. Стр.388

Кўринадик, ён дафтар ижодий жараёнда муносиб ўрин тутадик. Ёзувчининг мураккаб ижодий лабораториясини, унинг айрим асарларининг яратилиш тарихини ён дафтарларсиз мукамал ўрганиш мумкин эмас. Чунки ён дафтар ёзувчи ўй ва мушоҳадаларининг ўзига хос бир хазинаси, бадиий ижоднинг муҳим бир бўғинидир.

Ёзувчи шахси

Мустақиллик шарофати билан жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида бошланган қайта қуриш ва ошқоралик адабиёт ва санъат учун ҳам маъқул ижодий муҳитни юзага келтирмоқдаки, бу ҳол танқидчилик ва адабиётшуносликда ҳам дастлабки самараларини бера бошлади. Чунончи, адабий рўзнома ва журналларимиз саҳифаларида эълон қилинаётган ҳаётий ва тарихий ҳақиқатга асосланганлиги билан ўқувчиларга манзур бўлаётган кўплаб адабий-танқидий мақолалар, нуфузли нашриётларда чоп этилаётган танқид ва адабиётшуносликка доир қатор асарлар фикримизга далил бўла олади.

Ана шундай асарлар орасида «Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида» номли тўплам мазмундорлиги, ижод ва санъаткорнинг шахси ҳақидаги теран кузатишларга бойлиги билан ажралиб туради.

Бу тўплам ҳақида мулоҳаза юритишдан олдин шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, бутун жумҳуриятимизда-Ёзувчилар уюшмаси, санъат ва маданият муассасалари, олий ўқув юртлари ва барча билим даргоҳларида севимли адибимиз таваллудининг 80 йиллиги маънавиятимизнинг катта бир шодиёнаси сифатида нишонланди.

Шу муносабат билан санъаткорнинг кўп жилдлик асарлар тўплами нашр этилди ва турли сабабларга кўра ханузгача чоп этилмай келинган «Қотилнинг туғилиши», «Зилзила» қиссалари, «Тил ҳақида нутқ» каби асарлари ҳам дунё юзини кўрди. Айни чоғда қаҳҳоршунослигимизнинг жиддий бир ютуғи сифатида яна шуни қайд этиш лозимки, нафақат ёзувчи ижодида, балки янги давр адабиётимиз тараққиётида муҳим ўрин тутган, лекин ўз даврида қораланиб, ноҳақ танқидга учраган «Сароб», «Кўшчинор» ва «Кўшчинор чироклари» романлари ҳамда «Сўнгги нусхалар» («Тобутдан товуш») комедияси ўзининг ҳолисона баҳосини олди: шу тариқа адиб ижоди ва шахси ғубордан тозаланиб, асл қадрини топпоқда.

Ана шундай эзгу ният ва ҳаракат натижаси ўларок, яратилган «Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида» тўпламидан жой олган самимият тўла хотиралар ҳам танқид ва адабиётшунослигимизда муҳим аҳамият касб этади.

Хотиралар-А.Қаҳҳорнинг кўп киррали ижоди ва ёрқин сиймоси ҳақидаги ранг-баранг мушоҳадалар ва шахсий таассуротлар бўлиши билан бирга, улар бир қатор муштарак жиҳатларга ҳам эга. Бу ҳол, аввало, шунда кўринади: хотиралар-адибнинг таникли замондошлари, қаламкаш дўстлари томонидан ёзилган ва миннатдор шогирдларнинг «муҳаббат рамзи» (Иброҳим Ғафуров) бўлиб, уларнинг деярли барчасида чуқур бир ҳақиқат, яъни А.Қаҳҳорнинг адабиётимиз ривожига хизматлари бекиёс эканлиги, «ижодда қанчалар улуг бўлган адибнинг ҳаётда ҳам шунчалар маънавий юксакликка кўтарилганлиги» теран акс этиб туради.

«Ёзувчининг қулоғи ҳамиша халқнинг кўксига бўлиши, унинг қалбидаги ҳаяжонни дарҳол сезиши, илғаб олиши, шундан илҳомланиши, насрини мана шу илҳом, кучли эҳтирос билан ёзиши керак, - деган эди. А.Қаҳҳор. Ўшанда ёзувчи халқнинг тили учида турган гапни айтади, халқ дилининг таржимони бўлади» (V., 162). Бу қаламкаш дўстлар ёки умидли ёш истеъдодларга қарата бегараз айтилган қимматли маслаҳат, олийжаноб бир тилакки эмас, балки А.Қаҳҳорнинг ўзига ва ижодига нисбатан ҳам айтилган муносиб бир таъриф ҳамдир.

Нафсиламрини айтганда, ҳаётда ҳам, ижодда ҳам эзгулик ва ҳақиқат учун мардона курашиш А.Қаҳҳорнинг буюк маслак-этикоди эди. Бу ҳақда атоқли рус адиби К.Симонов “Абдулла Қаҳҳор ҳақида сўз” деган хотира-мақоласида шундай ёзади: “У одамларни севарди, бироқ табиатида ёзувчилик ҳаётини чигаллаштириб юборган бир жиҳат ҳам бор эди: У яхшилик сари бораркан, йўлида ёмонни сезмасдан, уни даф этмасдан, масҳара қилмасдан, унга ҳажвнинг ўткир тигини санчмасдан қолмасди. У Ёвузлик, жаҳолат, разиллик ёнидан хотиржам ўтиб кетадиган одам эмасди, афтидан бу ҳол уни қайғуга соларди, худди мана шу қайғу унинг ақлли кўзларида ҳамиша сезилиб турарди. Бироқ, ҳаёт номукамал экан, бундан ўзгача муносабатда бўлишга интилмасди ҳам!”¹.

Аслида, “ҳақ”гўйлик ҳамма даврларда ҳам чинакам истеъдоднинг энг юксак мезони (Г.Бакланов) бўлиб келган. Бироқ ҳақиқатни ифодалашда қаҳҳорона собитлик, ҳақиқатга онгли садоқат камдан-кам ёзувчиларнинг ижодий тақдирига айланади. “Оловнинг асосий хусусияти ёруғлик ва иссиқлик бўлганидек”, ҳақгўйлик А.Қаҳҳор таланти ва шахси билан қанчалик уйғун эканлигини чуқурроқ англаш учун рус мутафаккири Н.Г.Чернышевскийнинг Н.В.Гоголь ҳақида айтган ушбу сўзларини эслаш ўринлидир: “Ҳаммани ва ҳамма нарсани силаб-сийпалайдиган одам ўзидан бошқа ҳеч кимни ва ҳеч нарсани яхши кўрмайди, - деган эди у. Ҳаммага яхши кўринаман деган одам ҳеч қандай эзгу иш қила олмайди, чунки ёмонликни ҳақорат қилмасдан, унга қарши курашмасдан туриб,

¹ Константин Симонов Абдулла Қаҳҳор ҳақида сўз. - Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 й., 48-бет. Бундан кейинги ўринларда ушбу манбадан олинган кўчирмалар матн ичида кўрсатилади.

яхшилик ва эзгуликни юзага чиқариш мумкин эмас. Ҳимояга муҳтож бўлганлар Гоголь олдида бурчлидир, у тубанлик ва иллатларга қарши курашганларга раҳнамолик қилди, шунинг учун ҳам у кўпларда ўзини нисбатан ғазаб ва нафрат уйғотишга мушарраф бўлди”¹.

Бу сўзлар ўтган асрнинг ўрталарида айtilган, бироқ уларни турли даврларда яшаб ижод қилган (А.Қаҳҳор ибораси билан айтганда “гражданлик шижоати талант кучидан кам бўлмаган”) барча ҳақиқатқўй адибларга нисбатан айтиш мумкин. Бинобарин, таниқли адабиётшунос М.Қўшжонов таъкидлаганидек, А.Қаҳҳор ана шундай буюк сўз санъаткорларидан бири эди. Унинг ҳақгўйлиги бутун умри давомида адолат ва ҳақиқат учун курашган ва ана шу эътиқоди йўлида “Вазирлик либосини ечиб ташлаб, “қора халқ” кучоғига отилган” улуғ Навоий, “бошига қилич келганда ҳам рост сўзлаган” Машраб, “ёлғончилар уяси бўлмиш бойларнинг юзига “туф” деб шеър ёзган Фурқат, “ҳаққониятсизликка қарши норозилик юзасидан академик унвонидан воқеачечган” Чехов ва Короленко, шахсга сиғиниш даврининг энг даҳшатли кунларида халқ душмани унвони тақилган кишиларни ҳимоя қилган, уларни қутқариш учун аждаҳонинг домига қўл урган Шолохов каби машҳур адиблар билан ёнма-ён туради.

Тўпламдаги хотираларда А.Қаҳҳорнинг бу хислати маънавий ҳаётимизда нечоғлик катта ижтимоий-эстетик салмоқ касб этганлиги адабиётимизнинг турли намояндалари, ҳатто оддий касб эгалари томонидан ҳам яқдиллик билан эътироф этилади. Чунончи, адиб ижоди ва шахсини яхши билган О.Ёкубов “ёзувчиларимиз орасида алдамчилик, таниш-билишчилик ва порахўрлик устидан ҳеч ким А.Қаҳҳорчалик қула олмаганини, нафрат қила билмаганини ва шу каби иллатларни фош этар экан, унинг тили ҳеч бир муболағасиз захарга айланишини” таъкидласа, (5-бет), устоз адибнинг “ҳар бир асари, ҳар бир мақоласи дунёда лоф айтиб умр кўраётганлар учун кескин зарба бўлар эди, -дея ёзади А.Орипов. Биргина “Тобутдан товуш” пьесасини эсланг. Порахўрликни каттиқ қоралаган бу асар ўз вақтида айрим одамлар томонидан сал бўлмаса жамиятга тухматдай қабул қилинди. Орадан йиллар ўтиб, А.Қаҳҳорнинг мутлақ ҳақлиги аён бўлди. Демокриманки, А.Қаҳҳор доимо ҳақиқатга, ҳаётга таянар, бошқалардан ҳам шуни талаб қилар эди” (200-бет).

Дарҳақиқат, А.Қаҳҳор буюклигининг асосий “сири” ҳам, адибнинг “қаҳрига учраган, даққисини еган истеъдодсиз одамлар унинг “душманларига айланиши”нинг асл сабаблари ҳам мана шунда; бу ҳол Шухратнинг “Устознинг сўнгги кунлари”, “С.Аҳмаднинг “Устоз чироғи”, О.Шарафиддиновнинг “Устоз ўғитлари” ва Ш.Холмирзаевнинг

¹ Чернишевский Н.Г. Избранные эстетические произведения. Москва, 1978, 428-стр.

"А.Қахҳорни эслаб" каби эзгу хотираларида яхши очиб берилган. Жумладан, Ш.Холмирзаевнинг оғир жудолик кунларидаги ўйлари—устоздан айри тушган шогирднинг дардли кечинмаларигина эмас, балки инсон умрининг мазмуни ҳақидаги ибратомуз мулоҳазалардир: "Чигатой" кибристонидан қайтишда ҳар ким ўз йўли билан кетди. Мен бир таксига ўтирдим. Ёшгина, мурти бор бола: "Абдулла Қахҳор жуда... честний ёзувчи эди-я?" деб қолди. Мен унга ялт этиб қарадим. Юрагим увишиб кетди: "Честний ёзувчи... Ана бериладиган баҳо!" деб ўйладим" (257-бет).

Тўпламдаги бундай таъсирчан хотиралар—бутун ижоди давомида ҳақиқатни муқаддас деб билган ва уни ўзининг яшаш тарзига айлантирган улуг адибимизга нисбатан эл-юрт меҳрининг нечоғлик юксак бўлганлигидан чуқур далолат бериши билан бирга, адабиёт ва санъатнинг моҳияти ҳамда ижодкор тақдири ҳақида яна бир муҳим хулоса чиқаришга асос беради: дарҳақиқат, ёзувчи сўзининг қадри, ижодининг қиммати, энг аввало, унинг "халқ дилидаги, тилининг учудаги гап"ларини чуқур ва ҳаққоний ифода эта олиши билан белгиланар экан. Шу маънода А.Қахҳор ҳаёти ва ижоди кўплаб замондошларимизга ҳам, ёш ижодкорларга ҳам ҳақўйлик ва жасоратнинг, ҳақиқатга садоқатнинг буюк бир намунаси бўлиб хизмат қила олади.

Биз юқорида тўпламдаги хотиралар А.Қахҳорнинг адабиётимиз ривожига хизматлари бекиёс эканлигидан ёрқин гувоҳлик бериб туришини қайд этган эдик. Бу ҳақиқатнинг кўламини бир қадар кенгрок тасаввур этиш учун А.Қахҳорнинг адабиётимиз тараққиёти билан боғлиқ кўплаб долзарб масалаларга муносабатини ва уларни ҳал этишда намоён бўлган бениҳоя чуқур билимини, заковати ва журъатини ҳам кўз олдимизга келтирайлик. Хотираларга суянган ҳолда ишонч билан айтиш мумкинки, адабиёт ва маънавий ҳаётимизнинг бирорта долзарб муаммоси йўқ эдики, у ҳақда А.Қахҳор ўз сўзини айтмаган бўлсин. Чунончи, адабиётимиз келажаги ва уни яратувчи талантли ёшлар ҳақида ғамхўрлик, адабиётимиз тараққиётининг муҳим омили бўлган мумтоз ёзувчиларнинг асарларини меҳр билан ўрганиш ва уларнинг гўзаллик "сир"ларини кашф этиш, миллийлик ва байналмилаллик, бадиий тил муаммолари, ижод жараёни, ижодкор шахси ва маънавий қиёфаси, танқид ва адабиётшунослигимизда маҳорат масалалари... Кўринадики, адабий-тарихий жараённинг асосий йўналишларини белгиловчи ва Қахҳор учун гоят аҳамиятли бўлган муаммоларини лоақал санаб кўрсатиш учун ҳам бутун бир саҳифа етмайди. Шунинг учун биз бу ўринда ана шу муҳим мавзулардан биттаси ҳақида — тўпламдаги хотираларда ҳам анча кенг ёритилган муаммо — А.Қахҳорнинг ижодкор ёшларга муносабати хусусида имкон қадар фикр юритишни лозим топамиз.

А.Қахҳор ижоди ва шахсини озми-кўпми ўрганган ва хусусан, адиб шогирдлари ва замондошларининг ёрқин хотиралари билан яқиндан

танишган киши шундай бир хулосага келиши табиий: ҳозирги замон ўзбек адабиётимизда истеъдодли ёшлар тарбиясига А.Қаҳҳорчалик меҳнати кўп сингган, ёшлар ижоди ва маънавий-интеллектуал даражасини А.Қаҳҳорчалик чуқур билган ва уларга бу қадар кучли таъсир ўтказа олган йирик санъаткор ўтмаган десак муболага бўлмайди. Адабиёт майдонига кириб келаётган ва “қаламни шуҳрат ёки бошқа нарса таъма қилиб эмас, қалбидаги муҳаббат ва нафрат оловини оламга сочиш” учун олган ҳеч бир ёш ижодкор А.Қаҳҳорнинг ўткир нигоҳидан четда қолмас эди. Дастлабки асарлари биланоқ А.Қаҳҳорнинг назарига тушган, ундан рухий мадад олган ва эндиликда ўзлари ижодий камолот даражасига кўтарилиб, адабиётимизнинг залворли юкини ўз зиммаларига олган таниқли ижодкорларимиз озмунча эмас. А.Қаҳҳорнинг устоз сифатидаги ибратли фаолияти адабиётимиз ривожини учун нақадар катта аҳамиятга эга бўлганлиги ва адиб ўзининг бутун ижодию мазмунли умри билан ёшларга қандай муносабатда бўлиш сабоғини қолдирганлиги, айниқса, Э.Воҳидовнинг “Қарздорлик” номли хотирасида ажиб бир теранлик билан ифодаланган.

“Абдулла Қаҳҳор биз энди адабиётга қадам қўйган давр муҳитининг марказида турган шахс эди... ёшларга алоҳида эътиборли, истеъдодни илғаш қобилияти бениҳоя кучли устоз эди. С.Аҳмад, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, О.Ёкубов, П.Қодиров, Ў.Умарбеков, А.Орипов, Ў.Ҳошимов, Ш.Ҳолмирзаев, У.Назаров сингари ёзувчиларнинг ижодий тақдирида А.Қаҳҳорнинг устозлик ўрни бор... Устознинг менга, сўнгра А.Ориповга кўрсатган хайрихоҳлиги биз учун ўзига хос яшин қайтаргичдай бўлгани сир эмас” (114-117-бетлар). Ҳам меҳрибон, ҳам талабчан устозга нисбатан чуқур эҳтиром ва миннатдорлик туйғулари акс этган бундай самимий эътирофни А.Қаҳҳор билан бир неча бор мулоқотда бўлган Ҳ.Назир, А.Абдураззоқ, Л.Файзиев, У.Норматов, С.Мамажонов, Н.Худойберганов, Г.Нуриллаева, М.Мансуров каби ўнлаб ижодкорларимизнинг хотираларидан ҳам келтириш мумкин...

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ёшларга нисбатан доимий эътибор ва ғамхўрлик А.Қаҳҳорнинг табиатида хос бўлган фазилатлардан эди. Бу ҳақда адибнинг ўзи ён дафтарида шундай дейди: “Ёзувчи адабиётга икки хил қиради: биринчи асари билан тутаб, биринчи асари билан яшнаб қиради... Мен адабиёт муҳибиман, шунинг учун адабиётга яшнаб кирган ёшларни кўриб қувониб кетаман, қувончлигини ўша ёшнинг ўзига изҳор қилиб айтаман. Бу яшнаган чўғни елпиш демакдир”¹.

“Адабиёт муҳиби”-қаҳҳорона камтаринлик билан айтилган оддийгина ибора. Лекин шу оддий сўзлар замирида қанчалар масъулият ва жўмардлик (Т.Адашбоев) ётади. А.Қаҳҳорнинг истеъдодли ёшларга

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик. V жилд. 265-бет

кўрсатган эъзоз-эътибори ҳақида ўйлаганда, беихтиёр улуг адиб М.Горький ёдга келади. К.Фединнинг гувоҳлик беришича, ҳар бир ёш истеъдоднинг адабиёт майдонига кириб келиши М.Горькийни шу қадар қувонтирар эканки, у ўша “ёш ижодкорнинг йўлига бамисоли поёндоз бўлиб тўшалгиси келар, токи у ортиқча машаққат ва тўсиқларга беҳуда куч сарф қилмай ижоднинг юксак чўққилари томон тезроқ кўтарила оلسин”, деган эди¹. Дарҳақиқат, Қаҳҳорнинг истеъдодли ёшларга ғамхўрлик ва ҳомийлиги ҳайратингиз эди.

Зотан, унинг бутун бир адабий авлодга мураббийлиги энг аввало бу улкан ижодкор қалбининг олийҳимматлилиги ва олийжаноблиги билан, адабиётимиз ва маънавиятимиз равнақи йўлидаги чексиз ғамхўрлиги ва масъулияти билан изоҳланади.

А.Қаҳҳорнинг ёшларга муносабати, унинг ҳақиқий мураббийларга хос юксак ҳислати ҳақида ёзувчи ижоди ва шахсини чуқур ўрганган М.Қўшжонов шундай ёзади: “А.Қаҳҳор адабиётимизнинг жонкуяри сифатида тасодифан кўлига тушиб қолган асарларнигина олиб ўқиб, баъзан-баъзангина улар ҳақида фикр айтиб юрадиган ёзувчилардан эмас. У адабиётни кузатади, яхши асар билан ярк этиб кўринган ёш авторнинг манманликка берилиб, тўғри издан чиқиб кетмаслиги тўғрисида қайгуради. Мабодо бирор ёш автор ўзининг меҳнати билан тўғри йўлни топиб олган бўлса, чин юракдан қувонади, катта санъаткор сифатида уни тақдирлайди”.

Дарҳақиқат адабиёт майдонига кириб келган деярли ҳар бир ёш ижодкор А.Қаҳҳорнинг диққат-назаридан четда қолмас эди. Чунки у истеъдодни халқимизнинг мулки, бебаҳо маънавий бойлиги деб билар ва ёшларни адабиётимизнинг нурли келажаги деб ҳисоблар эди. А.Қаҳҳор ёш ёзувчилар ижодини кўзатиш билангина чекланмасди, уларнинг кўлёзмаларини эринмай ўқиб чиқарди, асарларини кунт билан таҳрир қиларди, ғамхўр ва талабчан бир устоз сифатида ёшларга қимматли маслаҳатлар бериб, уларни ҳамиша ижодий муваффақиятлар сари етакларди.

Адабиётимизда бевосита А.Қаҳҳор сабокларидан баҳраманд бўлган ва индиликда ўзлари ҳам камолот даражасига кўтарилган ёзувчиларимиз талдайгина.

А.Қаҳҳорнинг ёшлар ҳақидаги мақола ва нутклари даставвал шуниси билан диққатни жалб этадики, уларда кўплаб ёш шоир ва ёзувчилар ижодига хос бўлган энг муҳим фазилатлар топқирлик билан айтилгани қолда асарларидаги нуқсонлар ва уларнинг ўсишига халақит бераётган муаммолар ҳам аниқ кўрсатиб берилади. Шу жиҳати билан улар танқид ва

¹ Қаранг. Овчаренко А. Новые герои-новые пути. М., 1977, №113-стр.

адабиётшунослигимизда ёш истеъдодлар ижоди ҳақида яратилажани тадқиқотларнинг ёрқин саҳифалари бўлиб қолиши шубҳасиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ёшларга нисбатан доимий эътибор ва ғамхўрлик кўрсатишни А.Қахҳор ўзининг асосий бурч-вазифаларидан деб билар эди. Унинг қуйидаги сўзлари ҳам буни тасдиқлайди: «Ҳозирги адабий ёшларимиз, шубҳасиз ўзига ҳам, адабиётга ҳам ғубор кўндирмайдиган ҳақиқий замон ёшларидир. Биз бир-биримизга катта меҳр қўйишимиз, бир-биримизни ҳар томонлама бойитишимиз, бир-биримизни бало-қазодан, ёмон кўздан саклашимиз зарур, эртаги буюк адабиёт биносининг ҳақиқий меъморлари бўлишимиз керак» (VI, 424).

Ёзувчиликнинг таркибий бир қисми бўлган бу хайрли ишга А.Қахҳор катта масъулият билан қарар эди. Бу масъулият ҳақида озгина бўлсада, тасаввур ҳосил қилиш учун А.Қахҳорнинг ёш ёзувчиларга йўллаган мактубларидан бир-иккитасинигина кўздан кечирайлик. Мана адибнинг Ў.Ҳошимовнинг илк қиссаси муносабати билан айтган сўзлари: «Ўтқир!» «Чўл ҳавоси»ни ўқиб суюниб кетдим. Бирдан лов этиб аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлок бўлади, қисса жуда соф, самимий, илиқ табиий, роҳат қилиб ўқилади.

Қиссанинг хат шаклида бўлиши кўп жойларда ритмни бўзади, сизни чеклаб қўяди. Ҳикоя биринчи шахс тилидан олиб борилса ҳам шундан бўлар эди. Буни ўйланг, ҳисобга олинг. Бу аланга ҳеч қачон пасаймасин, ижодингиз ҳеч қачон тутамасин!»¹.

Ёки ёш қаламкаш А.Муқимов «Ўзбекистон маданияти» саҳифасида бир ҳикояси эълон қилинган, орадан бир ҳафта ҳам ўтмай, Абдулла Қахҳордан қуйидаги мактубни олганлигини хайрат билан эслайди. «Бизнинг ташаббус»ни ўқиб қувониб кетдим. Сизда сатирик ёзувчининг ўтқир кўзи, қувлиги бор. Бу соҳада муваффақият қозонишингизга аминман...»² Улкан ёзувчининг бундай илиқ ва самимий сўзлари ёш қаламкашнинг ўзига бўлган ишончини мустаҳкамлаши ва унга маънавий руҳ-далда бағишлаши шубҳасиздир. Муҳими яна шундаки, бу ёш ижодкорларнинг кейинги асарлари ҳам Абдулла Қахҳорнинг ҳолисона нигоҳидан ўтади, улар ҳақида ҳам устоз ёш муаллифга яна бир неча хат йўллайди. Шулардан бирида унинг уринишларидаги муваффақиятсизликларнинг асосий сабабларини кўрсатиб, жумладан, шундай ёзади: «Ҳеч қачон бир нарса ёзиш учун ёзманг. Айтадиган гапингиз жуда зарур бўлганда, мени айт, деб тиш оғриғидай азоб берганидагина ёзинг. Ёмон кўрган одамнингизга муҳаббат изҳор қилиб хат ёзолмайсиз-ку, нима учун йўк туйғудан адабий асар тўқиш мумкин, деб ўйлайсиз!».

¹ А.Қахҳор. Ёшлар билан суҳбат. 5-бет.

² «Гулистон» журнали, 1972 йил, № 9, 13-бет.

Келтирилган хатлардан кўриниб турибдики, Абдулла Қаҳҳор чинакам адабиёт муҳиби сифатида ёшлар ижодига ҳамиша жиддий масъулият ва талабчанлик билан муносабатда бўларди, уларнинг ютугидан фахрланар, камчиликларидан ташвишга тушарди. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг мактубларини ёш талантларни тарбиялаш ва уларга нисбатан ҳақиқий ғамхўрликнинг ажойиб намунаси деб аташ мумкин.

Абдулла Қаҳҳор адабий ёшларнинг асарларини ўзига хос ғамхўрлик ва талабчанлик билан муттасил кўзатиб ва таҳлил этиб борар экан, уларнинг ижодий имкониятлари ва интеллектуал салоҳиятларини ҳамиша юксак кадрлар эди. Айниқса, талантли ёшларнинг ана шундай фазилатлари билан келажакда адабиётимиз янада юксалишига астойдил ишонар эди. Хусусан, устоз адибимизнинг 1965 йили ёш ижодкорлар билан ўтказган суҳбати адабиётимиз ва танқидчилигимиз тарихида ҳам унутилмас учрашувлардан бири бўлиб қолишини ўшанда ҳамма ҳам тасаввур этолган бўлмаса керак. «Ҳозирги адабиётимиз, – деган эди Абдулла Қаҳҳор ўша суҳбатида, – нақадар яхши, нақадар катта бўлмасин, келажакда яратиладиган буюк ўзбек адабиётининг пойдевори, фақат пойдевори бўлиб қолади. Мен нима учун эртага буюк адабиёт яратилишига, бу адабиётни ҳозирги ёшлар яратишига аминман? Мен ҳозирги ёшларни ўзимнинг ёшлигимга, буларнинг дастлабки асарларини ўзимнинг дастлабки асарларимга қиёс қилиб, шундай ишонч пайдо қилдим» (VI, 414).

Ҳаёт Абдулла Қаҳҳорнинг башоратини рўёбга чиқарди–бугунги кунда энг аввало Истиклол шарофати билан ўзбек адабиёти ва танқидчилиги ҳам ғоявий, ҳам бадиий-эстетик савияси жиҳатидан янги бир камолот босқичига кўтарилди.

Шу муносабат билан Абдулла Қаҳҳорнинг уй-музейида ўтказилган анъанавий хотирлаш кечаларидан бирида севимли шоиримиз Эркин Воҳидов томонидан билдирилган ажойиб бир фикрни эслашни лозим топамиз. Дарҳақиқат, ўша кечада Эркин Воҳидов мамнуният билан таъкидлаганидек, Истиклол даврида адабиётга муносабат тубдан ўзгарди, санъат аҳлига ишонч-эътибор ҳар қачонгидан ортди. Бунинг ёрқин бир далили ўларок, бир неча йирик ижодкорларимиз мустақил Ватанимизнинг юксак мукофоти – Ўзбекистон Қаҳрамони унвони билан шарафланди. Ана шундай юксак унвон билан тақдирланган атоқли ижодкорларимиз – Абдулла Орипов ҳам, Саид Аҳмад ҳам, Озод Шарафиддинов ва мен ҳам улуғ адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг меҳр-шафоатидан ва унутилмас сабокларидан баҳраманд бўлганмиз. Шу боисдан ҳам биз бугун устозимиз Абдулла Қаҳҳорни тўртинчи марта адабиётимиз Қаҳрамони бўлди, дея эъзозлагимиз келади.

Нақадар самимий ва адолатли эътироф!

А.Қахҳорнинг устоз сифатидаги ёркин фаолияти шу қадар самарали ва истикболлики, бу баҳрамандлик таникли ёзувчимиз П.Қодиров таъкидлаганидек, «кейинги авлодлар қалбида ва ижодида янада раванг топомда» (346-бет). Зотан, А.Қахҳор замондошларининг нурли хотиралари мазмунидан келиб чикувчи асосий бир хулоса ҳам, адибнинг энг улуғ васияти ҳам — шу.

Хотираларнинг яна бир аҳамиятли томони бор: уларда А.Қахҳорнинг ҳаётимиздаги муҳим маънавий-ахлоқий муаммолар ҳақидаги қарашлари билан бирга, А.Қодирий, Ғ.Ғулом, Ойбек, М.Шайхзода, Миртемир каби атоқли адиблар, шунингдек, ижод йўли бир қадар мураккаб бўлган Чўлпон, Фитрат ва Боту каби йирик сўз санъаткорлари ҳақида айтган қимматли фикрлари ҳам баён этилганки, улар хотирамизда абадий ўрнашиб қолади ва бу санъаткорлар ҳақида жиддийроқ ўйлашга, улар ижодига янгича бир назар билан қарашга даъват этади: «Ғ.Ғулом мислсиз истеъдод эгаси эди. Афсуски, ўзидаги шу улкан истеъдоднинг ҳаммасини тўла ишга соломмай, тўқсон фойизини ўзи билан олиб кетди. Аммо шу ишга солинган истеъдод маҳсули билан ҳам у адабиётимизда классик бўлиб қолаверади...» (180-бет)

«Мақсуднинг шоирлиги-ю драматурглигини бир ёққа қўйиб турганда ҳам адабиётшунос-танкидчи сифатида ўзбек адабиётшунослигининг ярмини ташкил этади» (180 бет).

Албатта, тўпламга киритилган хотираларнинг қиммати шулар билангина чекланмайди. Улар А.Қахҳор ижодий биографиясини янада кенгроқ ёритишда, айрим асарларнинг яратилиши тарихини атрофлича ўрганишда, қолаверса, адибнинг етук мунаққид ва адабиётшунос сифатидаги ўзига хослиги ва эстетик қарашларини равшанроқ англаб олишимизда ҳам ишончли бир манба бўлиб хизмат қилади.

Ниҳоят, тўпламнинг Қахҳор ижоди ва такрорланмас сиймосини ёркинроқ тасаввур этишимизда муҳим аҳамиятга эга эканлигини ва уни адабиёт мутахассисларидан тортиб, оддий китобхонларгача мароқ билан ўқишига умид боғлаган ҳолда, мазкур асарни янада мукамал ва бенуксон кўриш орзусида баъзи истак ва мулоҳазаларни айтиш зарур. Энг аввало шуки, тўпламга Қахҳор билан узоқ йиллар давомида бир сафда ижод қилиб келган Ҳамид Олимжон, Зулфия ва Асқад Мухтор каби таникли замондошларимизнинг ҳам адиб ҳақидаги хотира ва таассуротларини киритиш билан (баъзи умумий фикр ва мақолаларни қисқартириш эвазига бўлса-да) асар мазмунининг салмоғини яна ҳам ошириш мумкин эди. Шунингдек, қахҳорнинг талантли издошлари бўлган ва бугунги прозамиз тараққиётига муносиб ҳисса қўшган Неъмат Аминов ва Хайринддин Султон каби ўзига хос ёзувчиларимизнинг ҳам устоз ҳақидаги нуқтадонлик билан бойитилган таассуротлари тўпламдан жой олганда,

улар ҳам, шубҳасиз, Қахҳор сиймоси ва унинг юксак бадиий маҳоратини ғритишга кўпроқ хизмат қилган бўлар эди.

Тўпламда баъзи баҳсли фикрлар ва ноаниқликлар ҳам учрайди. Масалан, «Минбар» (О.Мухтор) номли мақолада бир қатор марокли кузатишлар билан бирга бир ўринда шундай ғалати бир жумлани ўқиймиз. «А.Қахҳор портлаган мушакнинг гўзаллиги совуқ, юлдузнинг гўзаллиги илик бўлади» деган нозикликкача етиб борди...» (165) Бизнингча, Қахҳордек нозиктаъб санъаткорнинг фикрларини бу тарзда ўзгартираверишга эҳтиёж йўқ эди. Қолаверса, бу жумладаги маъно бир қадар дудмалроқ кўринади. Ёхуд Н.Худойберганов томонидан ёзилган «Ўрнатилган ўз ўрнида» номли мақолада ҳам шунга ўхшаш мунозарали фикрга дуч келамиз: «А.Қахҳор ўз салобатига кўра ғурурланиш туйғусини... бутун танасига сингдирганини укканман» (268-бет). Очигини айтганда, дафъатан бу сўзларнинг маъносига тушунишга ҳам қийналасан киши. Лекин бу жумлага алоҳида тўхталаётганимизнинг боиси ундаги маънонинг мавҳум эканлигидагина эмас, агар шундай бўлганда, бу каби жуъзий нуқсонни муаллиф ё муҳаррирнинг таҳрир савияси бир оз бўш эканлигига йўйиб қўя қолган бўларди. Бизнинг эътироз билдираётганимизнинг жиддийроқ сабаблари бор.

Агар янглишмасак, бу ўринда Н.Худойберганов А.Қахҳор ўз салобати, яъни ўз таланти ва ижоди билан ғурурланиш ва фахрланишни жойига қўярди, деган маънони ифодалаётган бўлса, бу фикр тўпламдаги деярли барча хотираларнинг асосий мазмунига ва умуман, А.Қахҳор шахси ҳақидаги реал ҳақиқатга мутлақо зид келади.

Ҳолбуки, Қахҳорни яқиндан билган замондошлари адибнинг ғоят камтаринлигини ва ўз таланти ёки машҳур асарлари билан заррача бўлсин мағрурланиш ёки кибрланиш ҳисси унинг табиатига бутунлай ёт эканлигини қайта-қайта ҳавас ва ҳайрат билан эътироф этишган. «Мен адабиётимиздаги улкан ижодкорлар орасида А.Қахҳордек камтар ва камсуқум ижодкорни билмайман», – дейди кардош халқлар адабиётининг таниқли вакилларида бири Ғабит Мусрепов. Бу ҳақиқатни адибнинг К.Симонов, К.Қахҳорова, П.Қодиров, М.Қўшжонов, Ш.Холмирзаев, У.Норматов каби юзлаб замондошларининг утутилмас таассуротлари ҳам тўла тасдиқлайди. Чунончи, атоқли адабиётшунос Озод Шарафиддиновнинг куйидаги гувоҳлиги ҳам фикримизга далил бўла олади: «У умуман шахратпарастлик касалидан ҳоли эди. Шунча йил ҳамсуҳбат бўлиб, мен бирон марта у кишидан «менинг хизматларим ундок, мен фалончилардан юқори тураман, Абдулла Қодирийдан кейин ўзимман, Гоголга етиб олдим»га ўхшаш бачкана гапларни, майда мақтанишларни эшитган эмасман. (303-бет)

Кези келиб қолди, шахсий бир мулоҳазамни ҳам айтайин. Камина ҳам А.Қахҳорнинг барҳаёт сиймосини кўрган, пурмаъно сўзларини тинглаш

бахтига муяссар бўлган ва адиб асарларини анча йиллардан буён баҳоли кудрат мутолаа қилиб келаётганларданман. Номзодлик диссертациям учун мавзуни ҳам устозим Озод аканинг маслаҳатлари ва рағбати билан Абдулла Қахҳор ижодидан танлагандик.

70-йилларда А.Қахҳорга нисбатан юқори ташкилотларнинг, айниқса комфирқанинг расмий идоралари муносабати асосан салбий эди. Шу боисми қолаверса, мени аябми, профессор Лазиз Қаюмов каби олимлар менга «Бу мавзуни қўйинг, қийналиб кетасиз», деб маслаҳат беришганди. Лекин талабалик йилларимдан Қахҳорга бўлган меҳр-этикодим туфайли, айниқса Озод акадек зукко устозимнинг ҳар жихатдан қўллаб-қувватлаши билан «Қахҳорнинг адабий-танқидий меросини ўрганишни асосий мақсад қилиб олгандим. Ўша кунлари бахтли бир тасодиф туфайли машҳур адиб Чингиз Айтматов билан Москвада суҳбатлашиш имкони туғилганди. У киши ҳам «Диссертациянг учун улкан ёзувчини танлабсан, энди жақсилаб жаз», деган сўзлари билан рухий мадад берганлигини ҳамиша миннатдорлик билан эслайман.

Юқоридаги баҳсга қайтиб, шуни айтишим керакки, Қахҳорнинг на бирор нутки, на бирор мақола ёки суҳбатида ўзи ҳақида озгина бўлсин ошириброк гапириш у ёқда турсин, хатто бирон марта нокамтаринлик ёки носамимийлик билан фикр юритганини, лоақал шунга яқин оҳанг ёхуд бирор ишорани сезган эмасман.

Бир жихатдан Абдулла Қахҳорнинг қуйидаги самимий эътирофи ҳам ибратлидир. «Ёзувчи, —деган эди. А.Қахҳор, —ўз ижодий ишидан ҳеч қачон қаноат ҳосил қилмайди, қаноат ҳосил қилган қуни, менимча, ёмон қариган лакма чолга айланади» (6.308). Дарҳақиқат, ўз ижодидан қониқиш ёки ёзувчилик шуҳрати билан ғурурланиш эмас, балки ўз ёзганларидан қаноатланмаслик унинг бутун онги ва шуурини нурлантириб турган мукаддас туйғу эди. Атоқли шоирларимиз Р.Ҳамзатов ва Қ.Қулиевлар ўзларининг А.Фадеев, А.Твардовский каби XX аср адабиётининг буюк намояндалари ҳақидаги хотираларида уларга хос юксак маданият, табиатан камтарлик ва ўзгалар ҳақида доимий қайғуриш каби тенгсиз фазилатларни алоҳида меҳр билан тилга олишади. Назаримда, А.Қахҳор ҳам ана шундай улуғ санъаткорлар сафида туради. Шунинг учун ҳам Н.Худойбергановнинг «А.Қахҳор ўз салобати билан ғурурланарди» тарзида айтган ғализ фикри ўқувчида ҳақли эътироз уйғотади.

Шунингдек, тўпламда таҳрир маданияти ва масъулиятининг етарли даражада бўлмаганлиги оқибатида айрим ноаниқликлар ва фикрий чалкашликларга ҳам йўл қийилган. Чунончи, А.Қахҳорнинг Э.Воҳидов хотирасида келтирилган қуйидаги характерли фикри ҳам негадир ўзгартириб юборилган: «Маълумки, амалдорни мактаган одам бориб уни қулоғига мақтамайди...» дейиш ўрнига «мактайди» сўзи қўлланилган

(115-бет). Ҳолбуки, фикр мантики бу сўзни инкор этади. Э.Воҳидовнинг «Шоиру шеъру шуур» асарида бу ибора тўғри берилган. (Қаранг: 63-бет).

Булардан ташқари, тўпламда А.Қаҳҳор ижоди ва биографиясига доир айрим фактлар ва ракамлар ёхуд ўқувчиларга адиб ҳақидаги асарлар орқали аввалдан маълум бўлган баъзи воқеа ва тафсилотлар ҳам (ёзувчининг хасталиги, боғ тасвири, Кибриё опанинг меҳмоннавозлиги ва ҳ.к.)бир неча бор қайтарилганки, бу ҳолни ҳам муҳаррирлар эътиборсизлиги билан изоҳлашга тўғри келади. Ёки айрим эсдаликларда «Тешик дастурхон» ва «Куюшкон» фелъетонларининг ҳам «ҳикоя» деб аталиши ўқувчини чалғитади. Бир ўринда А.Қаҳҳор 1953 йилда Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилар эди, дейилса, бошқа хотиради бу сана 50-йилларнинг 2-ярмида деб кўрсатилади, (335, 71-бетлар) шунингдек, асар тилида баъзи стилистик ғализликлар ҳам мавжуд. Шунини ҳам таассуф билан айтишга мажбурмизки, бу хил қайтариқ ва чалкашликлар фақатгина «Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида» тўпламида учраётгани йўқ. Балки улар Миртемир, М.Шайхзода ҳақидаги хотираларда ҳам кўплаб топилади. Масалан, «М.Шайхзода замондошлари хотирасида» тўпламида шоирнинг машҳур «Ўзларидан сўрасак» ибораси қарийиб ўн жойда такрорланган. Беихтиёр ўйлаб қоласан, ахир Шайхзодадек буюк санъаткорнинг топган-тутгани ёки мухлислари ёдида қолгани биргина шу ибора бўлмагандир. Бинобарин, А.Орипов: «А.Қаҳҳорнинг қоғозга тушмаган қанотли қочиримларини йиғса ҳам бир китоб бўлар,» –деганда жуда ҳақ. Зотан, бу каби хайрли ишлар ношир ва адабиётшуносларимизнинг муҳим вазифаларидан бири бўлиши керак.

Хулоса ўрнида шунини айтиш лозимки, юқорида кўрсатилган нуқсонлар тўпламнинг умумий қимматини пасайтирмайди. А.Қаҳҳорнинг ёрқин хотираси замондошлари қалбида ардоқли бўлиб яшар экан, унинг асарлари қайта-қайта ўқилад экан, севимли адибимиз ҳақида яна янги-янги асарлар ва салмоқли тадқиқотлар яратилаверади. Истеъдодли адабиётшунос Иброҳим Ҳақкуловнинг яқинда «Тафаккур» журналида чоп этилган бадиаси ҳам ана шундай асарлардан бири сифатида ўқувчиларда илиқ таассурот қолдирди.

Мукаммал нашр йўлида

Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг атоқли намояндаларидан бири Абдулла Қаҳҳор асарларининг беш жилдлик мажмуаси нашр этилиши машҳур адибимиз хотирасига чуқур эҳтирэм ифодаси бўлиши билан бирга, айни вақтда, бу жумҳуриятимиз маънавий ва адабий ҳаётидаги муҳим бир воқеа сифатида баҳоланиши лозим.

Абдулла Қаххор таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан нисбатан қисқа бир вақт ичида (1987-1989 йиллар) чоп этилган бу нашр адибнинг 1957-1958 йиллардаги уч жилдлик ва 1967-1971 йилларда чиқарилган олти жилдлик асарлар тўпламидан анча фарқ қилади ҳамда ўзининг қатор жиҳатлари билан китобхонларни хушнуд этади. Жумладан, ёзувчи асарларининг олдинги нашрларида бирмунча қискартириб босилган ёхуд бутунлай киритилмай қолган қатор асарлари ҳам бу тўпламни нашрга тайёрловчилар ва таҳририят ходимлари томонидан эътиборга олинган. Натижада адибнинг кўп йиллар давомида ўқувчиларга маълум бўлмай келган «Қизил конверт», «Сеп» сингари хикоялари ва ўндан ортик фелъетонларининг, чоп этилиши шунингдек, «Хаёт кўшиги» ва «Абдулла Қодирий» каби адабий-танқидий асарларининг сезиларли даражада тўлдирилганлиги ҳам, шубҳасиз, мазкур нашр мундарижасини бойитишга хизмат қилган.¹

Бироқ, асосий гап янги нашрда адиб асарларининг сон ва ҳажм жиҳатдан анъанавий суратда кенгайтирилганлигидагина эмас, балки турли даврларда яратилган ва ушбу тўпламда деярли тўла камраб олинган мазкур асарлар ёзувчи ижодий эволюциясини ва унинг гоъвий-бадий оламини янада тўлиқроқ тасаввур этиш имконини беришидан ташқари, улар ўзбек адабиёти ва танқидчилигининг мукамал тарихини яратишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши ўз-ўзидан равшан.

Шу ўринда Абдулла Қаххорнинг адабиётимиз тарихидаги мураккаб бир даврни ўрганиш борасида сўзлаган ва илк бор ушбу тўпламнинг бешинчи жилдида нисбатан тўла эълон қилинган нуткидан куйидаги бир парчани диққатингизга ҳавола этишни истардик: «Бизнинг 20-йиллар адабиётимиз тарихи ҳозирги туришида камбағал кўринади. Ўз вақтида фақат Абдулла Қодирийгина эмас, каттакон олиму ёзувчи Фитрат, зўр талант эгаси Чўлпон, жўшқин комсомол шоир Боту, сатира ва юморда тенги, тимсоли йўк ва ўзига хос шоир Сўфизода, 20-йиллар поэзиясини бегаган шоирлардан Рафик Мўмин, Ғулом Зафарий, уста сатирик шоир Абдухамид Мажидий сингари кўп арбобларимизнинг ҳам номи ўчган эди. Кейинги вақтларда адолат юз кўрсатиб, буларнинг ҳаммаси бош кўтараётибди, адабиётимиз тарихига қайтаётибди. Бунга ҳар бир виждонли киши, ҳар бир зиёли бениҳоя хурсанд бўлиши керак. Афсуски, орамизда бу мухтарам зотларнинг тирилиб, 20-йиллар адабиётимиз тарихини обод қилишига ғашлик қилаётган, ҳатто тўсқинлик қилмоқчи бўлган одамлар ҳам бор ... Ҳолбуки, айтилган адиб ва шоирлар сафига қайтса, ҳеч кимни ўрнидан турғизмайди, ўзининг бўш турган ўрнига ўтиради, чунки адабиётда ҳеч қачон биров бировнинг ўрнини ололмайди, ҳар ким қобилияти, қилган хизмати, қай даражада китобхоннинг

¹ Абдулла Қаххор. Асарлар. Беш жилдлик. Тошкент. Ғ. Ғулом номи Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987-1989 йй. Бундан кейин ушбу маъно саҳифалари матн ичида кўрсатилади.

кўнглини олганига қараб ўз муносиб ўрнини ишғол қилади. (У, 194-195 бетлар).

Бундан 45 йиллар муқаддам Абдулла Қодирий таваллудининг 70 йиллиги муносабати билан ЎзФА Тил ва Адабиёт институтида сўзланган бу нутқ, таассуфки, шу вақтгача жуда озчиликка маълум эди.¹ Муболағасиз айтиш мумкинки, хийла мураккаб бир вазиятда қаххорона шижоат ва қатъият билан ирод этилган бу нутқ адабий жараён ва миллий тафаккуримизда бошланаётган инқилобий янгиланишининг дастлабки намуналаридан бири сифатида тингловчиларда нечоғлик катта таассурот қолдирганлигини О.Ёкубов, П.Қодиров, О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов сингари таниқли ёзувчи ва адабиётшуносларимиз ханузгача тотли орзиқиш билан эслашади. Дарҳақиқат, Э.Воҳидов ибораси билан айтганда, 60-йиллар адабий муҳитининг марказида турган сиймолардан бири А.Қаххорнинг мантиқан бой, самимият тўла бу нутқи ноҳақ кораланган ва сталинча машъум сиёсатнинг қурбони бўлган қатор адибларимиз ҳаёти ва ижодиётини ўрганиш ва улар меросини халққа қайтаришдек долзарб ва хайрли ишга қўл уришга ўша кезлари ботинолмай, ҳадиксираб турган кўплаб диёнатли олим ва тадқиқотчиларимиз учун жиддий бир туртки, асосли маънавий бир далда бўлиб хизмат қилган бўлса ажаб эмас.²

Янги куллийтнинг яққол кўзга ташланадиган ана шундай фазилатларидан яна бири шундаки, унда А.Қаххорнинг қарийиб қирқ беш йиллик ижодий фаолияти давомида яратилган деярли барча асарлари тўпланиб, улар изчил хронологик принцип асосида ўқувчиларга тақдим этилади. Чунончи, ёзувчи ҳикоя ва очеркларининг ёхуд қисса ва комедияларнинг алоҳида жилдларга мутаносиб бир тарзда жам қилиниши ноширларнинг мазкур асарларнинг яратилган даври ва жанр хусусиятларини ҳам назарда тутганликларидан далолат берадики, бу ҳол китобхонлар учун ҳам, адиб ижодининг тадқиқотчилари учун ҳам қулайлик туғдириши аёндыр. Мажмуалар тартибидаги бундай изчилликнинг ўзига хос бир афзаллиги шундаки, улар Қаххор ижодининг шаклланиши ва ривожланиш жараёни ҳамда ғоявий-тематик қўламини кўз олдимизда яхлит тарзда намоён этиши билан бирга, айни вақтда, янги давр ўзбек адабиёти ва унинг муайян жанрлари тадрижий тараққиёт йўлларини ҳам акс эттириб туриши билан эътиборга лойиқдыр. Хусусан, таниқли адабиётшунос Умарали Норматов тўғри таъкидлаганидек, Қаххорнинг биргина ҳикоячиликдаги ижодий эволюциясига назар ташлаш орқали ўзбек ҳикоячилиги ривожига муваффақиятларни ҳам, қусурларни ҳам, ҳикоячилик ривожининг турли этапларига хос асосий тенденцияларни ҳам яққол кўриш мумкин.³

Шу маънода мазкур тўпламни ҳеч иккиланмай XX аср ўзбек адабиёти тарихининг ҳам ёркин саҳифалари сирасига киритишимиз мумкин.

¹ Қаранг. Шерали Турдиев. Абдулла Қодирий кечасида сўзланган нутқ. ЎзАС. 2004. 15. X.

² Эркин Воҳидов. Қарздорлик. А.Қаххор замондошлари хотирасида. Т., 1987, 114-бет.

³ Умарали Норматов. - Маҳорат сирлари. 5-б.

Нихоят, бу тўпламда А.Қаххорнинг ханузгача кенг ўқувчилар оммасига яхши маълум бўлмаган ва вақтли матбуот саҳифаларида ҳам эълон қилинмаган «Гап арузда эмас», «Радио ходимлари билан суҳбат» ва «Они тилимиз» сингари ғоят долзарб муаммоларга бағишланган адабий-танқидий ва публицистик асарлари билан бирга, адибнинг ҳаёт ва бадиий ижод соҳасидаги кўплаб теран мулоҳаза ва қайдлари билан ҳам илк бор тўлиқ танишишга муяссар бўламиз. Чунончи, «Ён дафтардан қайдлар» сарлавҳаси остида берилган кўплаб фикр-мулоҳазалар ҳам ёзувчининг изтиробли ўй-мушоҳадаларининг самараси, ижодий-эстетик тафаккурининг мўъжаз бир намуналари дейиш мумкин. Зероки, қаххорона образлилик, чуқур ҳаётийлик, тагдорлик ва хиёл кескин оҳанг-уларнинг ҳам хос хусусиятлари. Далил тариқасида улардан айримларини келтириб ўтайлик:

1. «Юк кўтар десанг, «кушман» дейди, «уч» десанг, «туяман» дейди.
2. «Мен муттаҳамнинг исмини айтмайман, чунки булар битта эмас, яна туғилиши мумкин. Мен мисол учун биттасини айтсам, ўнтаси эркин нафас олади».
3. «Агар сен ҳақиқатни айтгани амалингдан кўрқсанг, ёш жоним бор, десанг, кўй мен гапирай, менинг амалим йўқ, ёшим ҳам бир жойга бориб қолган! Сен тескари қараб тур, мен айтай...» (У жилд, 262-267-бетлар).

Асосан, таниқли таржимон ва зукко адабиётшунос Кибриё Қаххорованинг саъй-ҳаракати натижасида тўпланган ва юксак дид билан сараланган бундай фикрлар ҳақида нима дея оламиз? Аввало шуки, бу мулоҳаза ва қайдлар ёзувчининг муайян ўткинчи бир кайфияти остида туғилган шунчаки тор шахсий таассуротлари ёхуд бирор салмоқли ғоя-фикрнинг дастлабки қораламаси эмас. Балки улар адиб асарлари сингари чуқур ижтимоий дард ва мушоҳада ифодаси уларок, қаламга олинган ва ўзининг ҳаққонийлиги, замиридаги маънонинг кенглиги, шунингдек, шаклан ихчамлиги билан ҳам мақол ва ҳикматли сўзлар қаторида тура олади. Шу каби фазилатлари билан улар талабчан адабиётшуносларни ҳам, касб-кори турли хил бўлган оддий ўқувчиларни ҳам баб-баравар ўйга толдиради, атрофга, ҳаётга хушёрроқ назар солишга ундайди. Санъаткор сўзининг қадри ҳам аввало ана шунда-китобхонни бефарқ қолдирмаслигида, унинг қалби ва тафаккурини жунбушга келтиришида эмасми?!

Афсуски, Абдулла Қаххорнинг кўплаб бадиий асарлари каби унинг маънавий-эстетик тафаккуримиз ва ижтимоий ҳаётимизда ҳам муҳим воқеа бўлган бундай ўзига хос нутқ ва фикрларининг ҳам қадрига етолганимиз йўқ. Аксинча, Қаххорнинг халқ ҳаёти ва адабиётимиз келажаги ҳақидаги чуқур донишмандлик ва изтироб билан йўғрилган теран фикрлари ҳам кўпинча адиб ижоди ва шахсини камситиш ва уни ноҳақ қоралаш учун «дастак» бўлиб хизмат қилиб келди. Чунончи, 1968 йили чоп этилган, адабиётимиз ва танқидчилигимиз ривожига, айниқса, ёш ижодкорлар тарбиясида бекиёс аҳамият касб этган. «Ёшлар билан суҳбат» номли асари адиб вафотидан сал ўтмасданок бутунлай тақиқланди. Сабаби асосан, битта-

«Ёзувчи ён дафтаридан» рукнида берилган қаҳҳорона кескин ифодаланган бир фикр эди: «Мен партиянинг солдати эмас, балки онгли фуқаросиман». Бу ўринда ортиқча изохга ҳожат бўлмаса керак. Факат шуни таъкидлаш лозимки, ҳаёт ҳам, олий ҳакам бўлган вақт ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг ҳақлигини кўрсатди.¹

Тўғри, Истиқлол шарофати билан сўз ва ижод эркинлиги берилган ва ҳақиқатни баралла айтиш имкони туғилган ҳозирги кунларимизда айрим зиёлилар, хусусан, ижодкор ёшлар учун бу воқеа фавкуллода бир ҳодиса бўлиб туюлмаслиги мумкин. Лекин бундан салкам 40 йиллар муқаддам юксак бир минбардан туриб айтилган бу сўзлар мустабид тузум ва унинг ҳукмрон коммунистик мафкураси илдизларига урилган нечоғлик кескин зарба бўлганлигини тасаввур этиш учун энг аввало ўша даврни кўз олдимизга келтиришимиз керак бўлади.

Энг муҳими, атоқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов тўғри таъкидлаганидек, Қаҳҳор сингари жасоратли адибларимизнинг бундай ёрқин нутқ ва мақолаларининг аҳамияти нафақат бадиий-эстетик тафаккуримиз ривожига, балки бутун ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётимиз тараккиётида ҳам муҳим бир омил бўла олганлигидадир.²

Кези келганда, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, Абдулла Қаҳҳор сингари адибларимизнинг ибратимиз ҳақгўйлиги адабиётимизнинг кейинги авлоди вакиллари бўлмиш- Асқад Мухтор, Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Ўткир Ҳошимов каби йирик санъаткорларимиз томонидан ҳаётбахш бир тамойил сифатида муваффақиятли давом эттирилаётганлигини мамнуният билан тилга олишимиз мумкин. Биз бу ўринда мазкур адибларимизнинг жаҳон адабиёти дурдоналари билан беллаша оладиган гўзал бадиий асарларинигина эмас, балки уларнинг кундалик ва тундаликларини ҳам, фикрлари ва дафтар хошиясидаги битикларини ҳам, бир сўз билан айтганда, уларнинг ҳаёт, адабиёт ва бадиий ижод муаммолари ҳақидаги теран ўй-мушоҳадлари ва мухтасар кайдларини ҳам назарда тутяпмиз. Бинобарин, бу ижодий анъана ҳам адибларимизнинг кундаликлари ва ён дафтарларидаги қайд ва фикрларнинг ҳаётӣ зарурати ва ижтимоий-эстетик аҳамиятидан ёрқин гувоҳлик бериб туради.

Абдулла Қаҳҳорнинг кўп йиллик ҳаётӣ кузатишлари асосида вужудга келган ва маънодор ифода ва кочиришларга бой бўлган бундай фикр ва кайдларни мароқ билан ўқир эканмиз, беихтиёр А.П.Чехов ва Л.Толстой, М.Горький ва Ф.Кафка каби машҳур адибларнинг тўла асарлари мажмуаси ёдимизга келади. Дарҳақиқат, бу тўпламларга улугг адибларнинг етук бадиий асарлари билан бир қаторда кундаликлари ва ён дафтарларидаги характерли фикр-мулоҳазалар ҳам алоҳида китоб ёки боб сифатида киритилиши анъанавий тус олган ва боз устига, улар адабиётшуносликда

¹ Одил Ёкубов. Адабиётимиз фаҳри. А.Қаҳҳор замондошлари хотирасида. Т., 1987, 5-бет.

² Озод Шарафиддинов. Ижодии англаш бахти. Т. 2004, 411-бет

ҳам махсус ўрганилган. Бинобарин, бу қонуний ва ибратли бир ҳодиса-қундалиқ ва ён дафтарлар ҳам улуғ адиблар ижодий лабораториясининг ўзига хос нозик бир соҳаси, таъбир жоиз бўлса, санъаткор ўй-кечинмаларининг ва адабий-эстетик тафаккурининг ҳам инжа бир гўшаси дейиш мумкин. Қолаверса, ёзувчининг маънавий-эстетик қарашларининг узвий бир қисми бўлган шаклан ихчам, мазмунан теран бу қайд ва фикрлар мураккаб адабий-танқидий жараённинг маълум нуқталарини ёритишга ёрдам бериши билан ҳам диққатни жалб этади.

Тўпламлардаги хилма-хил асарлар билан яқиндан танишган китобхонларнинг Қахҳор шахси ва ижоди ҳақидаги тушунча-тасаввур бехад бойиши шубҳасиздир. Бутун таланти ва қалам ёлқинини халққа бахшида этган ҳассос адиб асарлари замондошларимиз маънавий ҳаётида нақадар салмоқли ўрин тутишини ҳақли бир ифтихор билан эътироф этган ҳолда, мазкур тўпламнинг мундарижаси ва матни билан боғлиқ баъзи мулоҳазаларимизни ҳам айтиб ўтишга ўзимизда эҳтиёж сезамиз.

Дастлаб шуни таъкидлаш жоизки, Қахҳор ижодида ҳам, адабий ҳаётимизда ҳам муҳим из қолдирган «Ҳамқишлоқлар», «Ҳуснбузар» ёки «Замона ва адабиёт» сингари асарлар ноширлар эътиборидан четда қолган кўринади. Албатта, битта-иккита ҳикоя ёки мақоланинг киритилиш-киритилмаслиги муайян тўпламнинг мазмуни ва ғоявий йўналишини тубдан ўзгартириб юбормайди. Бирок бу асарларнинг ижодий тарихи ва тақдири кўп жиҳатдан характерлидир. Чунончи, ёзувчининг бундан 50 йиллар илгари ёзилган, лекин ханузгача бирор тўпламига киритилмаган ва адабиётшуносларимиз томонидан ҳам ўрганилмаган «Ҳамқишлоқлар» ҳикоясида ўз даврининг муҳри, аниқроғи, нуқси аниқ сезилиб туради. Яъни урушдан кейинги даврда ҳукм сурган «конфликтсизлик назарияси» ва мадҳиябозлик каби иллатлар адабиётимиз ривожига, жумладан, Қахҳор асарларига қанчалар салбий таъсир ўтказганлигини мана шу биргина ҳикоя мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

Ҳикояда «Социализм» колхозининг урушдан кейинги оғир йиллардаги ҳаёти акс эттирилади. Лекин ҳикояни ўқиган ўқувчи кўз олдида эллингинчи йиллардаги оғир қишлоқ ҳаёти эмас, балки қандайдир замонавий бир шаҳар манзаралари гавдаланиши турган гап. Масалан, колхоз ҳаётининг кечкурунги манзараси бир ўринда шундай тасвирланади: «Биз бокка кирганда ҳиёбонларда одам кезар, кизил чойхона ва қироатхона гавжум, гулзорда икки одам бўйи отилиб, ранг-баранг чироқлар ёғдусида юз товланиб тўшаётган фонтан атрофида болалар у ёқдан-бу ёққа югуришар эди». (Ҳикоя ва очерклар. Тош. Ўздавнашр, 1955, 10-бет).

Ҳаёт ҳақиқатидан узок бўлган бундай «гўзал лавҳа» ларни ўқир эканмиз, беихтиёр бошқа адиблар ижоди учун ҳам муштарақ бўлган ноҳуш бир ҳолат ҳаёлимиздан ўтади. Яъни Қахҳордек ҳақгўй ёзувчининг ҳам баъзи асарларида санъатнинг муқаддас реалистик принципларидан бир қадар чекинишга мажбур бўлганлигига асосий сабаб ўша даврдаги ҳукмрон

мафкуранинг ҳамда унинг дастёрига айланган танқидчиликнинг асоссиз талабларига ноилож ён берганлигида ва оқибатда шундай бўяб-бежашлар кўпайиб кетганлигини сезиш қийин эмас.¹ Шунингдек, бу ҳикояда машҳур «Синчалак» қиссасидаги кўплаб воқеа ва характерларнинг дастлабки чизгиларини ҳам учратиш мумкинки, булар ҳам мазкур асарнинг ўқувчилар учун ва айниқса, тадқиқотчи-адабиётшунослар учун муайян адабий-тарихий қимматга эга эканлигидан гувоҳлик беради.

Бу каби асарлар ҳақида сўз борар экан, истак тариқасида яна бир мулоҳазани айтиб қтиш ортиқчалик қилмас. Яъни А.Қаҳҳорнинг илгари нашр қилинган олти жилдлик асарлари сўнгида адибнинг деярли барча ҳикоя, қисса ва мақолаларига оид зарур изоҳлар ҳам берилганди. Янги нашрда ҳам шу анъана давом эттирилса, нур устига нур бўлар эди.

Шу муносабат билан тўпламдаги баъзи асарларнинг муайян жанрга мансублиги борасида ҳам бироз аниқлик киритилиши лозим. Чунончи, адибнинг «Нутқ» номли асари хусусида йирик адабиётшунос М.Кўшжонов, жумладан, шундай ёзади: «Абдулла Қаҳҳор тўпламларида «Нутқ» ни фелъетон рубрикаси остида нашр қилган. Биз эса бу асарга ҳикоя деб қарашга мойилмиз. Чунки асарда тасвирланган материал конкретликдан кўра бадиий умумлашмага яқин».² Бизнингча ҳам, бу хулосага қўшилиш керак, чунки асардаги характерларнинг бадиийлиги ва ҳаётийлиги, шунингдек, тилининг тасвирий воситалари ҳам уни ҳикоя жанрига киритишга етарли асос бўлади.

Мулоҳазаларимиз сўнгида тўпламдаги асарларнинг матнида баъзи нуқсонлар мавжудлигини ҳам қайд этишга тўғри келади. Яъни техник эътиборсизлик натижасида бўлса керак, айрим саҳифалар матни ва сўз-ибораларда кўпол чалкашликларга йўл қўйилган. Жумладан, «аруз» (вазн)-орзу деб, «бутун» –бугун деб, «сўз чўкиб» ўрнига «сўз чақиб», ёки «обод қилиши» ўрнига «одоб қилиши» тарзида босилган. Оқибатда, жумлалар ғализ, маъно чалкаш ёки бутунлай ўзгариб кетган. Ҳолбуки, Қаҳҳордек сўз заргарининг ҳар бир жумла ва ибораси алоҳида масъулият билан ёндашишни тақозо этади.

Ниҳоят, олдинги нашрларда бўлгани сингари бу нашрда ҳам такрорланган яна бир ноаниқликка эътиборингизни қаратмоқчиман. Маълумки, адибнинг «Ўтмишдан эртақлар» қиссасининг дастлабки бир боби «Туракул вофуруш» деб аталади. Унда Абдулланинг отаси уста Абдуқаҳҳорга ҳам, унинг таниши Додархўжага ҳам кўп ситамлар ўтказган, «ўликнинг ёғинию тирикнинг тирноғини» ҳам ейишдан тап тортмайдиган Туракул вофуруш деган ўта ноинсоф ва мунофиқ бир кимсанинг қилмишлари ҳақида ҳикоя қилинади. (3-жилд, 221-228-бетлар). Бирок, таажжубланарли жойи шундаки, бу персонажнинг исми асар сўнгида Розик

¹ Раҳмон Кўчқоров. Истеъдод кадри. Т., 1989, 66-67-бетлар.

² Матёкуб Кўшжонов. Абдулла Қаҳҳор маҳорати. Т., 1988, 160-бет.

вофуруш деб бутунлай ўзгариб кетган. (280-бет) Албатта, бу ҳол ўқувчиларни ҳам, тадқиқотчиларни ҳам чалғитиши табиий.

Умид қиламизки, бу хил жузъий нуқсонлар Қаххор асарларининг кейинги тўплам-жилдликларида бартараф этилади ва улар адиб асарларининг ҳар жиҳатдан мукамал нашри бўлиб майдонга келади.

ТОНАН МҮРӨД (1948 - 2003)

III. ЭРТА СҮНГАН ЮЛДУЗЛАР

ТОҒАЙ МУРОД (1948 -2003)

(портретга чизгилар)

Тоғай Мурод адабиётга тутаб эмас, ёниб кирди. Қиссалари-соф миллий ўзбек қиссалари. Бундай асарлар яратиш учун адиб рассомдек рангларни бир-биридан фарк қиладиган, бастакордек товушларни тиник эшитадиган бўлиши керак... Назаримда, Тоғай Мурод қисса битмайди, назаримда, бор овози билан кўшиқ айтади. Бу кўшиқда авж пардалар бор, нолишлар бор, савт бор.

Саид Аҳмад

70-йиллар адабиётимиз майдонига Мурод Муҳаммад Дўст, Хайриддин Султон, Шавкат Раҳмон, Эркин Аъзам, Азим Суюн, Усмон Азим, Хуршид Даврон каби бир гуруҳ таланти ёшлар кириб келди. Улар адабиётимизда катта бир маънавий-рухий тўлкин яратиб, эндиликда ўз ўрни ва овозига эга бўлган ижодкорларга айланди. Истиклол шарофати билан янги бир босқичга кўтарилаётган бугунги адабиётимиз ва маънавиятимиз ривожига ҳам, шубҳасиз, уларнинг муносиб ҳиссаси бор. Ана шундай истеъдодли ёзувчиларимиздан бири Тоғай Муроддир.

Илк ижодини ҳикоялардан бошлаган Тоғай Муроднинг 1976-йили ёзилган ва кўп жихатдан ёзувчининг шахсий ҳаётий кечинмалари ва болалик таассуротларига асосланган «Юлдузлар мангу ёнади» номли дастлабки қиссаси ўзининг қизиқарли мавзуси, миллий характерлари ва ширали тили билан ўқувчилар эътиборини тортди. Дастлаб «Давра» номи билан нашр этилган бу асар Ўзбекистон ёзувчилари уюшмаси томонидан йилнинг энг яхши қиссаси деб топилди.

Қиссада халқимизнинг қадимий мусобақаларидан бўлган «олиш» - миллий кураш орқали Сурхон воҳасидаги кўплаб полвонларнинг мард ва ўқтамлиги таъсирчан лавҳаларда акс эттирилади, уларнинг асл ўзбекона табиатига хос беғубор соддалик, тўғрилиқ ва бағрикенглик сингари безавол инсоний фазилатлар улуғланади.

Ота-боболаримизнинг удумларини эъзозлаб, эл-юрт ташвиши билан яшаб келаётган Бўри полвонлар учун меҳр-окибат, номус ва диёнат ҳамма нарсадан устун. Ҳаётда ҳам, маърака-давраларда ҳам мудом ҳалол ва субутли, имон-этиқодли бўлиш – Бўри полвоннинг юксак аъмоли, яшаш тарзига айланган. У баковуллик қилган давралардаги беллашувларда

заррача бўлсин хиёнат ёки пасткашликка йўл қўйилмайди — хамиша адолат ва ҳалоллик, мардлик ва маҳорат қолиб келади.

Бўри полвоннинг ёлғиз ўғли Тиловберди ҳам аслига тортади — ёшлигидан пирларни ёд этиб, ерни тавоф қилишни ўрганади ва отаси сингари полвонликни санъат даражасига кўтариб, эл олқишига сазовор бўлади. Унинг орқасидан ҳадемай неваралари эргашади, Бўри полвоннинг кўкдаги юлдузи ҳеч қачон сўнмайди — мангу ёнади. Кўхна юртимиздаги полвонлар сулоласининг пойидорлигидан, авлодлар бардавомлигидан, халқ ва миллатимизнинг мангу барҳаётлигидан ёрқин бир далолат бу! Истиклол шарофати билан бекиёс даражада ривожланаётган миллий кураш халқимизни жаҳонга танитмоқда.

Биобарин, кўпни кўрган Бўри полвон куйиниб айтганидек, халқ энг аввало ўзининг ана шундай миллий удумлари ва азалий урф-одатлари билан халқ! Ота-боболаримиздан бизга маънавий мерос бўлиб қолган ва юртимиз шаънини улуғлайдиган қутлуғ анъаналари билан халқ! Турли хил тазйик ва чеклашларга қарамасдан, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бу хайрли анъаналаримиз — кўнглидарё халқимизнинг бебаҳо бир бойлиги: бугун ҳам улар инсонийлик, чин эътиқод ва эл-юртга меҳр-садокатнинг ўзига хос бир ифодаси, теран бир маънавий-руҳий илдизи бўлиб хизмат қила олади. Қиссанинг ўқувчилар онги ва қалбини жунбушга келтириб, уларни ҳам ўзлигимизни англашга ва маънавиятимиз, миллий ғурур ва қадриятларимиз ҳақида жиддий ўйлашга ундовчи ҳаётий бир сабоғи, умуминсоний бир ғояси ҳам ана шу.

Тоғай Муроднинг илк қиссасидаёқ бўртиб кўринган ва унинг ижодий такомилида қудратли бир қанот бўлиб хизмат қилган бу миллийлик ва ҳаётийлик ёш адибнинг кейинги асарларида янада чуқурлаша боради. Ёзувчининг 80-йилларда нашр этилган «Ойдинда юрган одамлар» ва «Момо ер қўшиғи» («Қўшиқ») қиссалари ҳам бугунги насримизни ва маънавиятимизни бойитган асарлар қаторида баҳоланишга арзийди. Хусусан, адабий танқидчиликнинг хайрихоҳлик билан билдирган фикрлари асосида жиддий қайта ишланган «Ойдинда юрган одамлар» қиссасидаги Қоплон ва Оймомодек бокира ва тамизли инсонларнинг саҳий қалби, покиза туйғулари, фарзанд илинжида умр бўйи қилган орзу-илтижолари, айнаи чокда, уларнинг дард-ҳасратли ва изтиробли ўй-кечинмалари етук санъаткорларга хос маҳорат билан тасвирланади. Ёзувчининг меҳр ва самимият тўла тиник тасвири туфайли юртимизнинг олис кишлоғидаги бу мушфиқ, кўнгли ярим ва бахти кемтик инсонлар ўқувчиларнинг ҳам азиз бобоси ва табаррук момосига айланади. Уларнинг ўзаро иболи меҳр-муҳаббати, шикаста сўзлари ва сокин дарёмисол вазмин «туриш-турмуши ҳам ойнинг қумуш нурларига йўғрилиб кетгандек» унутилмас таассурот қолдиради.

Қисса тили табиий ва равон, оҳангдор ва таъсирчан. Уни ўқиётганда ўзингизни гўё нурли бир олам оғушида сезасиз. Қаҳрамонлар тақдирини сизни бутунлай чулғаб олади, қалбингизда ёруғ бир ҳамдардлик ҳисларини уйғониб, уларнинг ўксик дилларига малҳам бўлгингиз келади; гўё юракларни ўртовчи латиф ва ҳазин бир куй тинглагандек бўласиз. Кўнглингиз аллақандай губордан фориғ бўлгандек равшан тортади. Чунончи, қиссадаги ҳаётини лавҳалардан бири – куёв-қайлиқлар тонгини тавсифини ёдга олайлик. Ортиқча ҳиссиёт ва чучмал сентименталликдан ҳоли бўлган бу тасвир энг аввало ўзининг шарқона назокати ва бетакрор фасоҳати билан, хусусан, аёл зотини илоҳий бир маъбуда даражасида эъзозлай олган Қоплоннинг қалб нигоҳи қанчалар тийрак ва неқбиин эканлигини чуқур акс эттирганлиги билан қиссага алоҳида бир жозиба бағишлаган: «Куёв кўнгли тонгдай ёришди... куёв кўзларига жамики олам оппоқ бўлиб кўринди. Пойидаги йўл оппоқ, чойшабдай оппоқ. Уйлар, деворлар, дарахтлар-да оппоқ, кушлар-да оппоқ. Кўча ёқалаб окмиш сув-да оппоқ. Сув жилдираши-да оппоқ, чойшабдайин оппоқ. Тонг етилди. Юлдузлар сўнди-сўнди. Зухра юлдуз ёлғиз қолди.

Куёв кучоқ очди-тонгни бағрига босди. Тонг бепоён осмони, қорғи беланмиш тоғлари билан, паришон адирлари, сарвқомат тераклари билан куёв кўйнига кирди.

Рўпарасидан одам келди. Куёв одамзотни илк бор кўрмишдай тикилди. Бу одам итидан-да ёмон кўрмиш Исмат овчи бўлди. Ушбу дамда Исмат овчи-да бинойидай одам бўлди.

Оламда ёмон йўқ, барча-барча яхши бўлди»...

Бизнингча, шу биргина саҳифа ҳам ижодкорнинг хаёлот уфқи кенглигидан ва унинг таланти мусаввирларга хос ёрқин тасвирлаш маҳоратидан гувоҳлик бера олади. Бу – икки беғубор қалбнинг кўпдан бери интиқлик билан кута-кута етишган энг бахтли ва масъуд дамларидаги ҳаё ва ифбат пардасига чулганган ҳаяжонли бир ҳолатнинг ўзига хос нафис тасвири. Бу – ўз суюқлиси Оймомо висолдан чексиз масрур бўлган ва риндона кўнгли ёник орзу-хаёллар билан тўлиб-тошган Қоплоннинг оппоқ тонг мисол тоза нигоҳи ва юксак инсоний ҳис-туйғуларининг шоирона бир ифодасидир, дейиш мумкин.

Ўқувчиларнинг руҳий-эстетик оламини бойитувчи, уларни илоҳий бир поклик ва маънавий баркамоллик сари бошловчи бундай поэтик кўтаринкилик, кўшиқ каби жозибадор тасвир ва хуш талқинлар Тоғай Мурод тафаккури, тили ва услубининг, ёзувчи бадииятининг асосий хусусиятларини ташкил этади. Ёзувчи услуби ва ижодий мушоҳадасининг бундай ўзига хос жиҳатлари унинг бошқа асарларида, айниқса, улардаги қаҳрамонлар киёфаси ва руҳияти тасвирида кўзга яққол ташланиб туради. Чунончи, адибнинг «Момо ер кўшиғи» қиссаси ҳам ўзининг ҳаётини мазмуни ва айниқса, сержант Орзикулов ва Паҳлавон Даҳо сингарини

образларининг бадиий пухталиги ва чуқур индивидуаллашганлиги билан адабиётимизда сезиларли из қолдирди. Асарда, бир томондан, халқимизнинг асрлар давомида шаклланган камтарин ва оқилона турмуш тарзи, кишлоқ табиати, кенгфёъл одамларининг ўзаро самимий муносабатлари ҳам ички бир ғурур, ҳам тотли бир орзиқиш билан қаламга олинади. Иккинчи томондан эса, аجدодларимизнинг муқаддас ақида ва удумларига, ҳатто она тилимиз ва шарқона одоб-маданиятимизга ҳам беписандлик билан қараган, ўз қишлоғи ва миллий заминидан ўзилиб қолган Паҳлавон Даҳо сингари ҳою ҳавасга муккасидан кетган айрим ношуд ва такаббур ёшларнинг маънавий-руҳий таназзули ишонарли тарзда кўрсатиб берилади.

Ўз муштипар онасининг оддийлигидан ва андишали отасининг қадок қўлларини одми кийимларидан ҳам ижирғанадиган ва ҳатто ор қиладиган Паҳлавон Даҳо ва унинг гумашталари учун кишлоқ аҳли ҳам, халқ ва миллат ҳам – бу бир оломон, пода ва қўйлар тўдаси, ҳолос. Ота-онаси ва донишманд кексалар яхши ният билан қўйган Турсун исмидан ҳам тонган Паҳлавон Даҳоларнинг бутун ақл-ҳуши, ишонч-эътиқоди ғарб санъати ва унга мутеларча тақлиддан иборат. Ўзларини гоҳ асл адабиёт яратувчисини, гоҳ фазога интилган ва номи тарихда қоладиган инсонлар деб юрган, аслида маънавияти қашшоқ бу шуҳратпараст ва мўрт кимсалар ўзлари мансуб бўлган ўзбек халқ кўшиқлари ёхуд Фуркатдек улуғ шоиримизнинг эл орасида машҳур бўлиб кетган ўлмас ғазалларини лоақал кишлоқ болалари даражасида қадрлаш уёқда турсин, ҳатто уларни тўзук-курук билмасликларидан ҳам заррача хижолат тортмайди.

Бугина эмас, ҳар қадамда «жайдари халқ»дан ажралиб туришни истаган Паҳлавон Даҳоларнинг тубанлик ва густохлиги шу даражадаки, улар бутун кишлоқ аҳли эъзозлаб, қишин-ёзин сув ичадиган ва минглаб зиёратчилар учун муқаддас бир қадамжо саналмиш шифобахш булоқ сувларига тупуриб, уни ҳайвонларча булғашдан ҳам ўзларини тиёлмайдилар ва бу куфрона қилмишлари гуноҳи азим эканлигини ҳатто ҳаёлларига ҳам келтирмайдилар. Мана ўзларини зўр бериб «табиат куйчиси ва табиат посбони, оташин граждан ва халқ манфаатини кўзловчи фидойи-ватанпарвар шоир», деб кўрсатишга уринган Даҳоларнинг она-табиатга «онгли» муносабати-ю, уларнинг бор-йўқ маънавий қиёфаси! (Майли, буларни адабий асар қахрамонлари деб билайлик-да, ўзимизни бир зум хотиржам қилайлик ҳам. Лекин ҳаётимизда, ён атрофимизда ҳам табиатимизни ўзининг тубан мақсадлари йўлида суиистеъмол қилувчи шундай жоҳил ва муртад кимсалар йўқ эканлигига ким қафолат бера олади? Бу жиҳатлари билан ҳам асар ўқувчини лоқайд қолдирмайдисанъаткор сўзининг қадри ҳам аввало мана шунда.)

Таъкидлаш лозимки, маънодор истехзо ва ўткир киноявий оҳанг билан битилган асар сюжетининг бу йўналиши орқали Тоғай Муроднинг

адабиёт ва санъатнинг ижтимоий-эстетик моҳияти ва миллий хусусиятлари тўғрисидаги салмоқли мушоҳадалари, адабий муҳит ва ижодкор истеъдоди ҳамда шахси ҳақидаги муайян ўй-қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, киссада Даҳога ўхшаш таклидгўй, худбин қаламкашлар фожиаи ва маънавий мажрухлигининг асл сабаларидан бири энг аввало уларнинг «баданида, кўнглида табиий истеъдоднинг йўқ» эканлиги аччиқ бир ҳақиқат тарзида нозик талқин этилганки, булар ҳам асар ғоявий мундарижасининг серкатламлигидан ва образлар замиридаги ижтимоий-эстетик маънонинг кенг эканлигидан далолат беради.

Ҳар бир йирик адиб ижодида шундай асарлар яратиладики, уларда ўша санъаткор истеъдодининг энг ёрқин қирралари бутун жамоли билан намоён бўлади. Тоғай Муроднинг 1979 йили яратилган «От кишнаган окшом» киссаси, назаримизда, адиб учун ҳам, адабиётимиз учун ҳам ана шундай омадли асарлар сирасига киради. Қисса ўзининг чуқур ғоявий-бадий муаммолари ва жозибали образлари билан адибнинг бошқа асарларидан жиддий фарқ қилади. Бу киссанинг асосий қаҳрамонлари – от ва чавандозлар.

Асарда худди жонли бир одамдек изчил ва муфассал тасвир этилган бўз отнинг шоиртабиат Зиёдулла чавандознинг чексиз меҳр ва кечаю кундўз қилган парваришу тарбияси билан сара отга айланиши ва учқур Тарлон бўлиб етилиши бамисоли норасида гўдакнинг ота-она ардоғида дуркун фарзанд бўлиб улғайишидек ўқувчида катта қизиқиш ва ҳавас уйғотади. Ҳайвонлар ҳаёти ва уларнинг ранго-ранг ички дунёсини ғоят қизиқарли ва ишонарли тарзда акс эттирувчи «Ёввойи йўрға»дек ажойиб асарлари билан шуҳрат қозонган буюк канадалик ёзувчи Эрнест Сетон-Томпсон сингари Тоғай Мурод ҳам табиатнинг кўркам жонзоти бўлмиш отларни улар аслида қандай бўлса – шундайлигича, ҳаққоний тасвир эта олган. Бу тасодифий эмас.

Тоғай Мурод отларнинг девкор табиатини ва уларнинг турфа оламини шунчаки бир қизиқиш – ҳавасга бўла четдан кўзатиб ёхуд илмий адабиётлар орқали ўрганган хонанишин олим ва ижодкорлар тоифасидан эмас. Балки «болалигидан боболаридек давраларда курашиб катта бўлган Тоғай Мурод учун полвонлик ҳунари қанчалар ардоқли ва шуқухли бўлса, унинг мураккаб ҳаёт йўли ва ижодий тақдирида от ва кўпқарининг ҳам шу қадар бекиёс ўрни ва аҳамияти бор. Зотан, Тоғай Мурод шахси ва ижодидаги мана шу жиҳатлар ҳам уни кўпгина бошқа тенгқур адиблардан ажратиб турса, эҳтимол.

Табиийки, бундай ўзига ҳосликлар осонликча, яъни ижодкор биографиясини бойитиш ёки уни ранг-баранг қилиш истаги билангина юзага келавермайди. Бунинг учун Тоғай Мурод ёшлигидан ҳаёт ва ижоднинг кўпдан-кўп тўсик ва қийинчиликларини қатъият билан енгиб ўтишига тўғри келди. Ҳаётнинг оғир синовлари ва тирикчилик

машаққатларидан ташқари зимдан қилинган шахсий адовату хусуматлар ҳам Тоғай Мурод деб аталмиш истеъдодли адиб ва йирик шахс эрки ва иродасини буколмайди, унинг ҳақиқат ва эзгулик йўлидаги юксак маслак-этиқодини ўзгартириб юборолмайди. Лекин бахиллик ва маҳдудликни ўзларига касб қилиб олган ғанимлар ғанимлигини қилишади, оқибат, умидли бир ёш ёзувчи ва салоҳиятли журналист Тошкентдай шаҳри азимда ишсиз, бошпанасиз қолади.

Ўша давр мафкураси раҳнамолик қилган адабий муҳитдаги ноҳақлик ва моддий муҳтожлик Тоғай Муродни Тошкентдан тагин ўз она қишлоғига қайтишга мажбур қилади. «Билгилким, ҳаётинг, томиринг, ўзбегим, камбағал қишлоқда...», деб бежиз айтилмаганидек, Тоғай Мурод ҳам яна ўша олис Сурхондаги қишлоқдан, халқдан ҳимоят ва тасалли топади, энг муҳими, ижоди учун туганмас маънавий-руҳий озиқ олади. Хусусан, от ва чавандозлар унинг учун ҳали кашф этилмаган янги бир дунё, халқ ҳаёти ва миллий руҳиятини чуқурроқ англаш йўлидаги мафтункор бир тилсим бўлиб туюлади. Бу ҳақда Тоғай Мурод ўз таржимаи ҳолида шундай гувоҳлик беради: «Кеч кўзда юртимизга йўл олдим. Саттор чавандоз дегич билан топишдим. У менга бир от топиб берди. Мен отландим!

Кундузлари турли юртлардан келмиш чавандозлар билан кўпқари чопдим. Неча бор отлардан йиқилдим. Кечалари тўйхоналарда чавандозлар билан гурунг қилдим. Чавандозлар дўмбира чалиб, кўпқарилардан сўйлади, отлардан сўйлади, чавандозлардан сўйлади.

Узун қиш кўпқарихона – иш жойим бўлди, чавандозлар – ҳамхонам бўлди, отлар – биродарларим бўлди...»

Бинобарин, Тоғай Муроднинг турмуш такозоси билан кўп йиллар суворий бўлганлиги ва улоқчи-чавандозликнинг ҳам бутун ташвиш-қувончларини ўз бошидан кечирганлиги қиссанинг нақадар ҳаётий бўлиб чиқишида қўл келган. Ёзувчининг қалам кучи ва бадиий тафаккури сеҳри билан бизнинг кўз олдимизда сир-синоатга тўла ажиб бир олам – Тарлон намоён бўлади.

Тарлон – кўҳна табиатнинг юзлаб турдош жониворларига ўхшаган, тўрт оёқли шунчаки оддий бир аргумок эмас, балки у Зиёдулла чавандознинг ақл-заковатидан, қалб кўридан бино бўлган, кўнгли аёл кўнглидай нозик, беозор ва фидойи бир жонзот. Тарлон, асар тили билан айтганда, Зиёдулла чавандознинг дилдан жўшиб айтган, «Алпомиш» ва «Кунтуғмуш»дай гўзал достони, минг ҳафсалаю бор иштиёқи билан чизган ардоқли сурати. Тарлон – бу Зиёдулла чавандознинг гўё илҳом билан битган ва сайқал топган мукамал шеърый бир китоби! Қиссанинг бутун ҳаётий мазмуни ва бахшиёна руҳига сингдириб юборилган бу етакчи ғоя ва эҳтиросли фикрлар асардаги бетакрор тимсоллар ёлқини билан биргаликда бизнинг онг-шууримизни ёритиб, тафаккур-

идрокимизни бойитибгина қолмай, табиат билан кондошлик туйғуларимизни ҳам кучайтиради.

Асар бошида от билан кўпкарига астойдил ишқибоз оддий бир қишлоқ йигити бўлиб гавдаланган Зиёдулла табиатан содда, очиккўнгил, ўта ориятчан ва меҳр-оқибатли инсон эканлиги, инсофу адолат борасида бениҳоя собитлиги билан бизнинг меҳримизни қозонади. Зиёдулла каби чапдаст чавандозлар ва Тарлондек тулпорлар ўртасида бўлган улоқ пойғаси тасвирланган лавҳаларни ҳаяжон билан ўқир эканмиз, кўпкари дегани, баъзилар ўйлаганидек, қандайдир ёввойилар тўдаси ҳам ёки фақат антика экзотик ўйинлару хатарли тортишувлардангина иборат шунчаки кўнгилочар бир томошагоҳ ҳам эмаслигига яна бир қарра амин бўламиз. Аксинча, бу энг аввало халқимизнинг азалий ҳислатларидан бўлган ҳалоллик ва танглик, ҳиммат ва жўмардлик намоёиш этиладиган, хусусан, асл отларнинг нечоғлик учқур-диловарлиги, инсонга фидойилиги ва зийраклиги синаладиган бир марди майдон эканлиги аён бўлади.

Фикримизнинг исботи тариқасида кўпкарининг асосий шартлари замиридаги инсоний маъно ва ахлокий мезонларга разм солайлик: «Баковул... қамчи сопини боши ўзра кўтарди. Жарангдор овозда айтди: «Чавандозлар-ов? Гапимни ўнг қулоғинг билан-да, чап қулоғинг билан-да эшитиб ол! Чилвир солмайсан-бир! Бир-бировингни ёмон гап билан сўкма –икки! Қамчи солма – уч! Йиқилган чавандоз устига от солма – тўрт! От қочганда ушлашга ёрдам бер – беш!...»

Кўпкарининг ўзига хос ёзилмаган қонунларидай қатъий ва оқилона бўлган бу шарт-қоидалар ҳам отларни ўзининг қаноти деб билган ва ҳамиша эл-юрт номуси учун курашиб келган довурак чавандозларнинг ҳаётий тажрибалари билан, синчи ота-боболаримизнинг ҳикматли ўғитлари ҳамда инсоний оқибатга бошловчи юксак ахлокий таомиллари билан ўзвий боғлиқлиги қанчалар юксак тақдирланиши ва аксинча, кўпкарида ноҳақлик қилган пасткаш баковул ва китмир улоқчиларнинг эл қарғиш-нафратига дучор бўлиши китобхон қалбидаги пок инсоний туйғуларни ҳам жўш урдириб, унинг ҳақиқат ва эзгуликка бўлган умидишончини орттириши табиийдир.

Шу муносабат билан қиссадаги яна бир лавҳага алоҳида тўхталиш лозим. Асар ғоявий мазмуни ва сюжет-таркибида ҳам муҳим ўрин тутувчи бу лавҳа бир неча жиҳатдан эътиборга лойик. Энг аввало, Зиёдулла чавандоз характери, айниқса, унинг табиатан ҳақгўй ва адолатпеша бир инсон эканлиги ана шу лавҳада янада тўлароқ намоён бўлади. Иккинчидан эса, гарчанд бу лавҳада кўпроқ улоқ пойғаси ва кўпкари воқеалари акс эттирилган бўлса-да, лекин улар билан боғлиқ тарзда ифодаланган фикр-мушоҳадалар бевосита ҳар биримизнинг ўй-қарашларимиз ва руҳиятимизга, қолаверса, жамиятимиз маънавий ҳаётининг истикболига ҳам даҳлдорлиги билан киши диққатини ўзига жалб этади. Зеро, қиссада

ифодаланган кенг маънодаги ижтимоий адолат учун кураш муаммоси ва унинг қаҳрамонлар фаолияти орқали мантиқан далилланган, таъсирчан бадиий талқинлари ҳам чуқур ҳаётий ва фалсафий асосга эга. Аслида, бу мукаддас ғоя кўплаб етук санъаткорлар каби Тоғай Мурод ижоди ва дунёқарашининг ҳам ботиний бир максад йўналиши – бошқача айтганда, адиб асарларини ичдан бирлаштириб турувчи таянч нуқта бўлиб саналади.

Чунончи, қиссада тасвирланишича, кўпқарилардан бирида бўлаётган ноҳақлик ва бахилликлардан азият чеккан кўп катта чавандозлар бир тўда пасткашларга зарда қилиб, тўйни ҳам, улоқни ҳам ташлаб кетишади. Зиёдулла чавандоз эса бундай осон йўлни танламайди – ёлғиз ўзи ўша кўпқаридаги ноҳақлик ва адолатсизликка қарши курашади. Зиёдулла чавандоздаги инсоф ва диёнат, атрофидаги одамларга меҳр-оқибат ва кўз ўнгида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетаъма ва бегараз муносабат уни ҳамиша эзгулик ва адолатни ҳимоя қилишга ундайди.

Табиийки, бундай оғир, лекин ҳақ ва диёнат йўли барчага ҳам қисмат бўлавермайди. Ҳаётда мудом «Ўзингни бил, ўзгани кўй» қабiliда фикр юритадиган ва фақат ўзининггина тинчини кўзлаб, бир умр фароғатда яшаб юрадиган «юмуккўз» одамлар оз эмас. Афсуски, сиртдан қаралганда, беозордек бўлиб туюладиган бу номақбул ақида жамиятимизнинг соғлом маънавий илдизларига болта урувчи хавфли бир иллатга айланиши мумкинлигини ҳамиша ҳам пайқайвермаймиз. «Нима ишим бор!» ёки «Нима ишинг бор? қонуни билан яшаш, -деб ёзади изтироб билан севимли шоиримиз Эркин Воҳидов, - жамиятимизнинг офати... Адолатли жамият эса инсоннинг инсонга бўлган меҳру оқибати асосига қурилади».

Қисса қаҳрамони Зиёдулла чавандоз учун бундай лоқайдлик ва худбинлик фалсафаси мутлақо ёт. Аксинча, ўзгаларга ҳамдардлик ва одамийлик, ҳатто ҳаётини хавф остига солиб бўлса-да, ҳақиқат ва эзгулик учун курашиш китобхон кўз олдида Зиёдуллани ИНСОН деб аталмиш улуг номга муносиб етук бир ШАХС даражасига кўтаради. Шу жиҳатлари билан Зиёдулла атоқли адибимиз Чингиз Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» ва «Қиёмат» асарларидаги Танабой ва Бўстон ҳамда Валентин Распутиннинг «Ёнғин» қиссасидаги Иван Петрович Егоров каби оддий, лекин имон-этикодли ва қатъиятли – иродали қаҳрамонларга маслакдош биродар бўлиб гавдаланади. Зотан, Тоғай Мурод яратган асар қаҳрамонларининг маънавий ҳаётимиздаги ижтимоий-эстетик мавқеи ҳам энг аввало улардаги ана шундай умуминсоний қадриятлар ва эзгу ақидалар билан боғлиқ.

Чунончи, Зиёдулла чавандоз қалбидаги қудратли ишонч-этикоднинг ғоявий-руҳий бир ифодаси бўлган қуйидаги сўзлар орқали ёзувчи гўё бизни ҳам ўзимизга ва ҳаётимизга ҳушёрроқ назар солишга, эл-юрт ва виждон олдидаги бурч-масъулиятимизни унутмасликка давъат

этаётгандек, назаримизда: «Биродарлар, биз ҳамиша адолат, адолат деймиз. Тилдан қўймаймиз. Адолатсизликни кўриб, жиғибийрон бўламиз. Ҳаётдан, тақдирдан нолиймиз. Адолат йўқ, адолат осмонда деймиз. Йўқ биродарлар, адолат ерда! Оёқларимиз остида! Адолат тупрокка қоришиб ётибди! Адолатни ким бундай хор қилаяпти? Биз ўзимиз!.. Адолат жафо чекаётганда қочамиз! Адолатдан юз ўгирамиз! Кўриб кўрмасликка оламиз!

Бир имонсиз адолатни бўғса, йўлимизни чап соламиз. Ёмондан қочда кутул ё тон-да кутул, деймиз. Ёмон билан тенг бўлмайин деймиз. Ўзимизни билмаганга олиб ўтирамиз. Тилимизни тишлаймиз. Обрўйимиз кетиб қолишдан ё амалимиздан айрилиб қолишдан кўрқамиз. Ўзимизга ғаним орттиришдан кўрқамиз. Қўй-қўя бер, тўғри гап тукқанингга ёкмайди, дея қўл силтаймиз...»

Булар – халқнинг дилидаги айни ҳақиқатни ифодаловчи ва кўнгил кўзи очик бўлган ўқувчиларни сергаклантирувчи оғрикли сўзлар. Шу тарика ёзувчи бугунги ҳаётимиздаги жиддий бир муаммодан, яъни таникли адибимиз Асқад Мухтор ибораси билан айтганда, «нокомил ё чаларок» бўлган маънавиятимиз ва руҳиятимиздаги катта бир ижтимоий, дард-иллатдан бизни огоҳ этади ва инсонийлик, эзгуликнинг равшан бир йўлини кўрсатади. Лекин бу аччиқ ҳаётӣй ҳақиқатни қай даражада тан олиш ва уни рўёбга чиқариш учун қанчалик шижоат кўрсатиш эса, албатта, ҳар бир китобхоннинг маънавиятига, унинг инсоф-диёнатига ва маслак-эътиқодига боғлиқ

Одатда етук санъат асарларини халқ ҳаёти ва руҳиятининг кўзгуси деб аташади. Бинобарин, танқид ва адабиётшуносликда урф бўлган бу анъанавий таърифни мазкур асарга нисбатан ҳам бемалол қўллаш мумкин.

Қиссани ўқувчилар қалбига бу қадар яқин қилган ва уни завқ билан ўкилишини таъминлаган ўзига хос фазилатлардан яна бири унинг халқ оғзаки бадиий ижодиёти сарчашмаларидан тўйинган мазмундор ва оҳорли тилидир. Мумтоз адабиётмизнинг етук намуналарида учрайдиган табиийлик ва баркамол соддалик, асар мазмун-руҳига уйғун оҳангдорлик, қаҳрамонлар руҳияти, сийрат ва ҳолатига монанд сўз-ифода топа билиш, шунингдек, жонли сўзлашув нутқи ҳамда шева унсурларидан меъёрида ва ижодкорона фойдалана билиш – булар Тоғай Мурод услубининг ёркин жиҳатларидир.

Қисса тили қанчалик чуқур миллий рух билан йўғрилган бўлса, халқ ҳикматлари ва пурмаъно ҳазил-мутойибалари ҳамда нозик қочириклари билан ҳам шу даражада омукта бўлиб кетган. Тоғай Муроднинг бошқа асарлари сингари мазкур қисса тилида ҳам кўплаб сўз – ифодалар бахшиёна бир маҳорат билан такрор ва жуфт ҳолда қўлланадики, булар адибнинг қатор янги сўз – иборалари билан биргаликда ҳозирги насримиз ва умуман, адабий тилимизни бойитувчи ва жилолантирувчи қимматли

бир манба – ўзига хос халқчил бир услуб намунаси сифатида алоҳида ўрганишни тақозо этади.

Қаҳрамон руҳияти ва феъл атворини чизишда муҳим восита бўлган ва бошқа адиблар тилида деярли учрамайдиган бу сержило такрорлар (фақат бир-икки ўриндаги жўзъий номувофикликни истисно қилганда) ёзувчи ғоявий-бадий ниятини чуқурроқ англатиши ва воқеалар замиридаги асосий маъно-мақсадни кучайтириши билан бирга, рўй бераётган муайян ҳаракат-ҳолат тарзи ёхуд давомийлигини бевосита акс эттира олиши билан ҳам диққатни жалб этади. Айни вақтда, улар асардаги баён ва тасвирларнинг ифодалилигини, тилнинг муסיкийлиги ва таъсирчанлигини оширувчи самарали бадий эстетик бир омил бўлиб хизмат қилади. Қисса тилидаги моҳирона ишлатилган бундай ихчам миллий тасвирий воситалар туфайли баъзан биргина сўз-ибора орқали ҳам чуқур ҳаётийлик ва теран образлиликка эришилган. Шу билан бирга асарда ҳикоя қилинаётган воқелик, инсон ёхуд предметга нисбатан муаллифнинг муайян муносабати ҳам равшан акс эттирилганки, буларнинг барчаси, шубҳасиз, тасвир-ифодаларнинг ҳаққонийлиги ва эмоционалливини кучайтиради. Далил тариқасида битта мисол келтирайлик

Қиссанинг бир бобида ҳикоя этилишича, айрим таъмагир ва нопок мансабпарастлар қишлоқдаги кўплаб яхши отларни эгаларидан зўравонлик билан тортиб олиб, уларни мажбуран гўштга топширтириб юборишади. Бу бедодлик суюкли отларидан айрилиб, кўнгли чўкиб қолган чавандозлар учун қанчалар оғир кўргулик бўлганлигини ёзувчи халқ оғзаки ижодиётининг юксак намуналарига хос образли йўсинда, мухтасар ва миллий бир шаклда таъсирчан қилиб акс эттиришга муваффақ бўлади: «Катталар уйма-уй юриб от олди. Эл бермайин деса-катталар! Эл ёқалашайин деса-ёнида шапкалар! Эл остонагача отларига эргашиб борди. Эл кон-кора қалшади. Эл дарди ичида бўлди.

Неча-неча қорабайирлар кетига қараб-қараб кетди. Неча-неча жийронлар қишнаб-қишнаб кетди. Неча-неча саманлар гўшт бўлиб кетди. Чавандозлар эмчакдоши урушдан қайтмаган бўзбола мисол мунғайиб қолди».

Келтирилган парчадаги бирор жумла, ҳатто бирор сўзни тушириб қолдириш ёхуд уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин эмас; акс ҳолда, тасвирдаги ички ритмик мутаносиблик бўзилади ва маъно яхлитлигига путур етади. Чунки матндаги жуфт ва такрор ишлатилган ва ўзаро ўзвий боғланган ҳар бир сўз-иборанинг ўзига яраша ғоявий-бадий салмоғи ва муайян эстетик қиммати бор. Бинобарин, ногаҳоний ноҳақлик олдида ожиз қолиб, ҳар дарди ичида бўлган эл чавандозларининг унсиз-чорасизлиги ва сўнгги дамларигача қадрдон эгаларидан нажот – имдод кутиб, чор-ночор ёт қимсалар амрига бўйсуниб кетаётган ва ҳадемай

бошларига тушажак мудҳиш қисматни сезган зийрак отларнинг умидвор-мунгли кўз қарашларини айна шу сўзлар асар руҳи ва ёзувчи бадиий ниятига мос бир тарзда чуқур ифодалай олган. Бундай мисолларни осонлик билан кўпайтириш мумкин.

Тоғай Муроднинг адабиётимизга бамисоли янги бир эпкини олиб кирган ва кўп жиҳатдан халқ дoston-термалари, мақол ва нақлларини эслатувчи, шаклан ихчам, мазмунан теран, тагдор сўз-ибораларга бой бўлган оҳангдор тили ва туркона услуби адабий жамоатчиликнинг диққатини ўзига ром этганлиги эндиликда исбот талаб қилмайдиган бир ҳақиқатдир. Жумладан, адабиётшунослигимизда Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддинов, Ўткир Ҳошимов, Умарали Норматов, Иброҳим Ғофуров, Раҳмон Қўчқоров ва Йўлдош Солижонов каби таниқли адиб ва ҳассос мунаққидларимиз ёзувчининг ёрқин миллий қаҳрамонлари ва бахшиёна тасвирлаш маҳорати хусусида илиқ фикрлар билдиришган. «Тоғай Мурод тасвири, -деб ёзган эди Иброҳим Ғофуров бундан йигирма йиллар муқаддам, - халқ оғзаки санъатининг энг яхши анъаналарига уланиб кетади, уларни янгича йўлдан ривожлантиради. Сал эркинроқ фикрлаб, уни прозанинг бахшиси десак, хато бўлмайди. Бу адиб халқнинг қадимдан шаклланган урф-одатлари, расм-русумлари поэзиясини чизишга уста. У асосий эътиборини, кучи ва эҳтиросини шунга қаратади ва шунда маҳорат кўрсатади».

Самимият ва нуқтадонлик билан айtilган бу фикрларни давом эттириб, бугун яна шуни таъкидлаш жоизки, Тоғай Мурод нафакат муқаддас миллий урф-одатларимиз ва унутилаёзган расм-русумларимизни шоирона бир илҳом ва маҳорат билан куйлай олди. Балки у она - табиатимиз, саҳоватли далаларимиз ва ана шу улугвор табиатимизнинг ноёб бисоти бўлмиш гавҳардек бебаҳо отларимиз тасвирининг ҳам етук, халқчил намуналарини яратиб бердики, улар беистисно тарзда адабиётимиз тарихига янги бир саҳифа бўлиб қўшилди.

Тоғай Муроднинг ҳаёт каби жонли ва миллий бўёқларга бой тасвирларини ўқиб, биз биргина номининг ўзиёқ кўнгилларда аллақандай шавқ ва ғалаён кўзғатувчи бу эркин жонзотнинг оддий кўзлар илғаш кийин бўлган улугвор сир-салтанати, ғаройиб табиати ва зарофатли кечинмалари билан яқиндан ошно бўламиз. Одамзотга бир умр йўлдош ва қиёматли биродар бўлган бу тил-забонсиз, лекин нақадар зийрак ва вафодор жониворнинг инсон бошига мусибат тушган қайғули дамларда мадад излаб, тоғларга қараб зорланиб-зорланиб кишнашида, кишлоққа қараб ёлвориб-ёлвориб, зор-зор кишнашида канчалар инсоний жонкуярлик ва дарддошлик туйғулари борлигидан ҳайратга тўшамиз. Одам боласининг унсиз чеккан оҳ-фарёдини эслатувчи ва коп-қора тун «окшомидан-да мунгли ва аянчли бўлган бу кишнаш инсон кўнглини ўйиб

юбора олишини» ҳам кўпчилик китобхонлар, эҳтимолки, илк бора мана шу қиссадан туйган бўлса ажабмас.

«Ёзувчининг ёзувчилигини, - деган эди Абдулла Қаҳҳор, - у яратган янги образларига, адабиёт «домовойи»га ёздирган янги одамларига қараб баҳолаш керак». Бинобарин, ўзининг ҳаққонийлиги ва бетакрор жозибаси билан минглаб нозиктаъб китобхонларнинг ардокли қаҳрамонларига айланиб қолган Тарлон билан Зиёдулла чавандозларни кўп асрлик ёзма ва оғзаки адабиётимизнинг ўлмас анъаналари заминида моҳирона яратилган ва адабиётимиз хазинасидан мустаҳкам ўрин олган янги тимсоллар деб таърифласак, кенг ўқувчилар оммасининг ҳам яқдил фикрини ифодалаган бўламиз. Ёзувчи истеъдодининг кучи ҳам, асарларининг умрбоқийлиги ҳам аввало мана шунда бўлса керак.

Дарҳақиқат, Тоғай Мурод қиссалари халқимизнинг маънавий бир мулкига айланди. Бу қиссалари учун ёзувчимиз Ойбек номидаги юксак мукофот совриндори бўлди. Миллий академик драма театримиз ва жумҳурият телевидениеси адибнинг «От кишнаган оқшом» ва «Ойдинда юрган одамлар» қиссалари асосида янги бир сахна асари тайёрлаб, миллионлаб томошабинлар ҳукмига ҳавола этди. Бундай маънавий-руҳий баҳрамандлик адиб асарларининг умрбоқийлигидан далолат беради.

Тоғай Муроднинг адабиётимиз ва маданиятимиз равнаки йўлидаги хизматлари булар билан чекланмайди. Ёзувчининг чуқур миллий тафаккури бизни табаррук заминимиз ва қадимий далаларимизнинг сулув келинчакдек кўхли жамолидан баҳра олишга ва уларни ардоқлашга, шу билан бирга уларнинг бамисоли тўлғоқ дардини кечирган мунис онадек оғрикли ингранишларини ҳам сергак ва ғамхўр бир фарзанддек хис этишга даъват этади. Шунини алоҳида таъкидлаш ўринлики, она заминимиз, дала ва пахтазорларимизнинг бундай жонли ва рангин манзараларида — бир сўз билан айтганда, уларнинг инсонийлашган тасвирларида заковатли адиб маҳорати билан етук табиатшунос мутафаккир ва юксак дидли рассомнинг меҳрли нигоҳи ажиб бир тарзда бирлашиб ва уйғунлашиб кетиши адабиёт ва санъатда камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Бунга чуқурроқ ишонч ҳосил қилиш мақсадида ёзувчининг 1994 йилда нашр этилган «Отамдан қолган далалар» номли романига мурожаат қилайлик.

Мустақиллик туфайли БМТ га аъзо бўлган озод Ўзбекистонимизга бағишланган бу роман бугунги кун адабиётимизда бир воқеа бўлди, десак муболаға бўлмайди. Бинобарин, Истиклол маънавияти ва мафкурасини яратишдек эзгу ишимизга салмоқли улуш бўлиб қўшилган бу роман республикаимиз Президентининг таниқли адибларимиз билан бўлган ижодий учрашувида ҳам алоҳида тилга олинганлиги бежиз эмас. Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов тўғри таъкидлаганидек, адибнинг бу асарида Туркистон ўлкаси чор Россияси томонидан ваҳшийларча босиб олингандан кейинги мустамлака йилларида халқимиз бошидан кечган

қонли фожиалар ва айникса, бутун умри «дўзахмакон пахтазор»да ўтиб пешонаси ёруғ кун кўрмаган заҳматкаш ва хоксор ўзбек деҳқонининг нурсиз ва аянчли қисмати кенг ва теран тасвир этилади.

Комил ишонч билан айтиш мумкинки, романда халқимиз ҳаёти ва тарихий ўтмишининг «ҳасрат-ла аламга тўлган» (Чўлпон) ва ноҳақ унутилиб, хира тортган саҳифалари мазмуни ёзувчининг бадиий-эстетик тафаккури нури билан санъаткорона ёритиб берилганлиги нафақат муаллифнинг, балки Истиклолга эш бўлган ҳозирги адабиётимизнинг ҳам жиддий бир ижодий ютуғидир. Чунончи, имон-эътиқодли аجدодларимиз учун мудом муқаддас саждагоҳ саналган масжидларимиз ҳам кунпаякун бўлиши ёхуд ҳалол ва беминнат меҳнати билан умргўзаронлик қилиб келган Жамолиддин кетмон каби диёнатли бободехқонларимизнинг ўз қишлоғи ва фойзли далаларидан бадарға қилиниши воқеалари асарда бугунги маънавиятимиз ва миллий тафаккуримиз юксаклигидан туриб ҳаққоний акс эттирилганки, шуларнинг ўзиёқ рус босқинчиларининг халқимиз ва юртимиз бошига солган асрий зулм-ситамларини бутун фожиалари билан яққол тасаввур этишга имкон беради. Асардаги бундай даҳшатли манзаралар ва қонли тўқнашувлар, жумладан, неча минглаб юртдошларимизнинг ваҳшийларча қатл қилиниши ва ҳатто Ибодин соқовдек бегуноҳ, ёш болаларнинг ҳам Ёзузларча отиб ўлдирилиши орқали ёрқин бадиий ифодаланган тарихий ҳақиқат лавҳалари ўзининг фожиавий мазмундорлиги ва таъсирчанлиги билан ўқувчилар хотирасида муҳрланиб қолади ва уларни халқимиз ўтмишини тийрак бир назар билан чуқурроқ идрок этишга ундайди. Ёзувчининг асосий гоёвий мақсадларидан бири ҳам, бизнингча, ана шундан иборат дейиш мумкин.

Дарҳақиқат, романнинг мавзу ва мазмун кўлами кенг, характер ва образлар олами ранг-баранг. Лекин унинг марказида энг аввало қишлоқ ҳаёти ва ўзбек деҳқонининг турмуш-тақдири туради.

Адабиётимизда қишлоқ ҳаётига бағишланган ва пахтакор-деҳқонларимизнинг фидокорона меҳнати ва ночор турмушини у ёки бу даражада ҳаққоний акс эттирган бақувват бадиий ва публицистик асарлар бундан илгари ҳам кўплаб яратилган. Бирок, афсуски, ҳукмрон коммунистик мафкура тазйиқи остида битилган бу асарларимизда кўпинча «партиянинг қишлоқ хўжалигидаги хато сиёсати фаол ҳимоя қилинди, деҳқоннинг қашшоқ ҳаёти яшириб келинди, қишлоқ фожиаси тўғрисидаги бор гапни айтиш» (Салоҳиддин Мамажонов) имкони бўлмади. Шу боисдан ҳам уларнинг аксариятида Тоғай Муроднинг мазкур романидаги Деҳқонкул типигаги пахтакорларимизнинг тўлақонли ва ёрқин миллий характерини деярли учратмаймиз. Худди шунингдек, ушбу мавзуда ёзилган юзлаб шеърӣ ва насрий асарларимиздан фарқли ўларок, бу роман сабр-бардоши тоғдай ўзбек деҳқонининг машаққатли меҳнати, мураккаб пинҳоний кечинмалари ва айникса, унинг қалбидаги кадрдон

даласи ва муқаддас она заминига бўлган ҳамдардлик туйғулари бағоят чуқур ва изчил акс эттирилганлиги билан ҳам ажралиб туради.

Асар бош қаҳрамони Дехқонкул – дала билан меҳнатни гўё азалий тақдир деб билган мунис ва заҳматкаш халқимизнинг умумлашган ва ўзига хос рамзий бир тимсоли. Неча-неча авлодлар ризқу насибаси манбаи бўлган она заминга ва пахта далаларимизга нисбатан оқилона эғалик ва масъулият ҳисси ҳамда фарзандларга хос сидқидил муносабат Дехқонкул юрагидан мустаҳкам имон-этикод сингари унинг қон-қонида, қалбида ва бутун вужудида яшайди. Шу муқаддас ва сўнмас туйғу Дехқонкулнинг кундалик табиий бир юмуши ва руҳий эҳтиёжига айланиб, унинг қашшоқ ва беҳаловат турмушига сийрат ва мазмун беради, маҳзун кўнглига осуда бир нур ва таскин бағишлайди. Баликнинг тириклиги сув билан бўлганидек, Дехқонкул ҳам бобоси Жамолiddин кетмон ва отаси Ақраблар каби ўз ҳаёти ва тақдирини она-юртимизсиз ва қадрдон далаларисиз тасаввур этолмайди. Далалар – унинг учун бамисоли бир суянч тоғи, садоқатли ҳамроҳи. Бошига синокли кунлар тушиб, даҳшатли тухмат ва оғир қийноқлар азобини тортиб келган жабрдийда Дехқонкулнинг сўник кўнгли тубидаги куюк дардларини ҳам энг аввало ана шу бардошли далалари кўтаради.

Шу ўринда ҳар биримиз ўз-ўзимизга ҳолисанлилло бир савол бериб кўрайлик: мана шундай ҳосияти улуг далаларимиз бағрига жо бўлган ҳаётий маъно ва ҳикматларни бир юрт фарзандидек тушунишга ва уларни баҳоли қудрат эъзозлашга ҳаммамиз ҳам кодирмизми? Афсуски, аксарият ёшларимиз ва ўқимишли тенгқурларимиз у ёқда турсин, ҳатто кўша-кўша диплом эгаси бўлиб, яна зиёли деган ном олиб юрган тажрибали олиму мутахассисларимиз ҳам ерга ота-боболаримиздек кучли меҳр қўйганлиги ва ернинг дардини тушуна олганлиги билан ифтихор қила олмаймиз. Шу боис ҳам биз «еру замин, дала» дейилганда, кўпинча бошдан-оёқ чанг-тўзон босиб, зилдай сукунат коплаб ётган ўйдим-қирлардан иборат қандайдир фэйзсиз бир ялангликни тушунишга ёхуд жуғрофия ҳаритасидаги шартли нуқта-чизиклар билан хошияланган жонсиз, хира ранг-тасвирларнигина кўз олдимизга келтиришга одатланиб қолганмиз. Аслида, қалб ва тафаккуримиздаги бу қарахтликни фақатгина еру замин ёхуд дашту далаларимизга нисбатан шунчаки оддий бир бепарволик натижаси деб эмас, балки она-юртимиз ва ватанимиз тупроғига нисбатан ҳам кечириб бўлмас бегоналик ва бемеҳрлик деб қараш керак. Ҳолбуки, кўп асрлик мумтоз адабиётимиз намояндалари ижодини ёхуд замондошларимизнинг етук асарларини кўздан кечирсак, муҳим бир ҳақиқатнинг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Яъни уларда табиат ва инсон мавзуси ҳамиша асосий муаммолардан бири бўлиб келганлигига чуқур ишонч ҳосил қиламиз. Чунончи, ҳазрат Алишер Навоий ёхуд Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг машҳур асарларини эслайлик – уларда қаҳрамон

ҳаёти, руҳияти ва қалб кечинмалари ҳамиша табиат тасвири билан уйғун ва яхлит ҳолда акс эттирилади. Бошқача айтганда, асар қаҳрамонларининг шодлик-қувончлари ҳам, дард — изтироблари ҳам ҳамиша табиат манзаралари билан ўзаро мутаносиб бир тарзда акс эттириладики, булар мазкур асарларнинг жозибадорлиги ва таъсир кучини бениҳоя оширади.

Ёхуд асар қаҳрамонлари ҳаётининг турли давлари тасвирига эътибор қаратайлик. Аксарият ҳолларда қаҳрамон ёшлиги табиатнинг жўшқин баҳор фасли билан муқояса қилинган ҳолда ифода этилса, унинг умри ниҳояси кўпинча ҳазонрезги кўз фасли манзаралари билан уйғун бир ҳолда акс эттирилишида ҳам ажиб бир ҳикмат борлиги шубҳасиздир. Худди шунингдек қаҳрамонлар ҳаётидаги ўзгаришлар, яъни унинг тақдиридаги кескин бурилиш ёхуд бахт-фожиалар ҳам энг аввало табиат билан ўзвий боғлиқ тарзда ифодаланиши жаҳон адабиётининг устувор бир йўналишига айланганлигини эътироф этиш лозим. Аслида, улуғ мутафаккир Аристотелнинг адабиёт ва санъатнинг вужудга келишини бевосита табиатга тақлид билан боғлаб тушунтириши замирида ҳам ана шу ҳақиқат ётади, бизнингча.

Бадиий ижоднинг муқаддас қонуниятига айланган бу анъана замондош адибларимиз, жумладан, Тоғай Мурод ижодида ҳам муваффақиятли давом эттирилмоқда.

Тўғри, бизлар учун ҳам Ватан ва табиат муқаддас эканлигини бот-бот такрорлаймиз. Бироқ таниқли адиб Саъдулла Сиёев эътироф этганидек, биз атрофимиздаги сеҳрли «хилқатга ўрганиб қолганмиз, унга одатий, табиий нарса деб лоқайд қараймиз. Оёғимиз остидаги тупроқ, тепамиздаги зангори осмон, шовуллаган дов-дарахтлар, шарқираган ариқлар, одамлар, тоғу тошлар, ҳайвоноту наботот — бари бизлар учун яратилгандек, ўзимизники, гўё уларнинг кизиги йўқ, асли шундоқ бўлиши керакдек. Ана шунинг учун ҳам, очигини айтсак, баъзан биз эл-юрт кадрига ҳам етавермаймиз. Негаки, биз мусофирлик азобини тортмаганмиз».

Дехқонкул учун эса бу замин ва далалар энг аввало халқимиз ва юртимиз тарихининг ажралмас бир бўлаги, ота-боболаримиз ва аجدодларимиз бошидан кечган қонли ва шонли кунларнинг мангу йўлдоши, дардкаш сирдоши ва тонмас гувоҳи бўлганлиги билан ҳам азиз ва муқаррам: «Далаларим боболарим аччиқ кўз ёшларидан дала бўлди. Далаларим оталарим шўрпешона терларидан дала бўлди. Далаларим аёлларим гулдай ҳазон умридан дала бўлди...»

Дехқонкулнинг дард-армон тўла бу сўзларида муаллифнинг асосий ғоявий-бадиий нияти ва асар мазмунининг ҳаётий пафоси ўзининг чуқур фалсафий бир хотимасини топган, десак янглишмаган бўламиз. Бинобарин, Дехқонкулнинг шаҳид кетган ота-боболаримиз қони томган табаррук заминга ва кадрдон далаларга бўлган бекиёс меҳри ва чексиз

фидоийлиги асарда халкимизга хос чинакам ватанпарварлик ва миллатпарварлик ва юртпарварликнинг юксак бир тимсоли даражасида бадиий инкишоф этилганки, бу ҳеч муболағасиз бугунги Истиклол адабиётимиз ва миллий тафаккуримиз ривожига қўшилган муносиб бир маънавий-руҳий бойлик сифатида таҳсинга лойикдир.

Роман ғоявий мазмунининг ана шундай ички мантикий яхлитлиги ва ижтимоий- тарихий салмоғи ҳамда ундаги асосий образларнинг ёрқин миллий ўзига хослиги ва муҳим бадиий-эстетик қиммати туфайли бўлса керак, асар сюжетидаги бир оз ишонарсиз чиққан баъзи нуқталар ҳам ўқувчилар наздида айтарли нуксон бўлиб туюлмайди. (Жумладан, отаси Акраб босмачиликда айбланиб, отиб ташланган 20-йилларда бармоқлари билан кун санашни ўрганган уч-тўрт ёшли Дехконкулнинг 60-йиллар бошига келиб ҳам бешинчи синф ўқувчиси бўлиши, шунингдек, кизилларнинг бошлиғи Чанишевнинг Акрабга қарата: «Ҳали каллаи саҳарлаб «Ассалом, катта акам», дея ашула айтиб, салом берасан» деб СССР даври мадҳияси сатрига ишора қилиши ёхуд бешикдаги битикларнинг меъёридан бир оз ошиб кетганлиги кабилар назарда тутилмоқда.)

Асардаги ҳар бир воқеа тафсилоти ва қаҳрамонлар қиёфаси, нутқи ва ички ўй-кечинмалари талқинида қишлоқ ҳаёти ва пахтакорлар турмушини ич-ичидан билган ва ўша жафоқаш одамлар қалбига қалбини пайванд қилиб, уларга астойдил ҳамдард бўла олган ҳақгўй бир адибнинг ўткир нигоҳи, чуқур ижодий мушоҳадакорлиги ва эзгу ниятлари баралла сезилиб туради. Роман мана шу жиҳатлари билан ҳам бизни муҳим бир ҳулосага олиб келади.

Яъни, чинакам бадиий ижод намунасини яратиш учун ҳар қанча қучли бўлмасин, биргина истеъдоднинг ўзи ёхуд олийжаноб ният ва маҳоратнинг ўзи кифоя эмас, балки ҳақиқий санъат асари вужудга келиши учун энг аввало ҳаётни ва «минг бир қиёфа»даги инсонларнинг ҳулқ-атворини пухта билиш, бевосита ўша жўшқин ҳаёт ичида, феъл-сажияси турфа хил бўлган ўша инсонлар билан ёнма-ён, ҳамнафас бўлиб яшаш зарур экан. Бу кўҳна ҳақиқатни ҳаётни ўзлари учун энг буюк дорилфунун деб билган ва ундан бир умр тенгсиз сабоқ ва илҳом олиб яшаган юзлаб машҳур адибларимизнинг мазмундор ижодий йўли ва мумтоз асарлари сўзсиз тасдиқлай олади. Зотан, адабиёт ва санъатнинг бу муқаддас қонуни халқ ҳаёти ва юксак маънавиятидан беҳад баҳраманд бўлиб, камол топган Тоғай Мурод учун ҳам ҳамиша энг асосий бир ижодий дастур бўлиб келганлигидан, ниҳоят, энди тўларок воқиф бўлаётирмиз. Ёзувчининг «Мен» деб аталган ва роман сўнгида илова қилинган ибратомуз таржимаи ҳоли ана шу жаҳатдан ғоят қимматли ва ишончли бир манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

«Мен бешинчи синфдан бошлаб пахта тердим, -деб эслайди ёзувчи ўз таржимаи ҳолида. –Дорулфунун даврида, иш даврида пахта тердим. Бўйим пахтада ўсди. Ақлим пахтада кирди. Саводим пахтада чикди. Аммо романни бошлаб пахта нима эканини билмаслигимни англаб қолдим.

Мен неча ўнлаб пахтачилик дарсликларини ўқидим. Неча ўнлаб қишлоқ хўжалик китобларини ўқидим. Мен пахта билан юзма-юз бўлиб, ҳали ўзбек деҳқонини билмаслигимни англадим. Мен ҳали пахтакор ким эканини билмаслигимни англадим.

Мен дала шийпонини макон этдим. Мен бўлажак... Деҳқонқул билан юзма-юз бўлдим. Деҳқонқул далаларини иш жойим этдим. Деҳқонқул ўтирса-ўтирдим, турса-турдим. Мен деҳқон бўлиб чигит экдим! Ёўза яганаладим. Ёўза чопиқ қилдим. Ёўза ўток қилдим. Ёўзага гўнг бердим. Ёўзага сув тарадим. Ёўза чилпидим. Мен ёўзаларга сув тарай-тарай неча-неча тонглари оқладим. Мен шийпонларда ухлаб қолдим. Ўқарик бўйларида ухлаб қолдим. Эгатларда ухлаб қолдим.

Мен Сурхон далаларини олти ой кездим. Сурхон офтобида олти ой куйдим. Сурхон чанглари олти ой ютдим...»

Ҳар қандай сохта камтаринликдан бутунлай холи бўлган бу сўзларни биз фақат романнинг ижодий тарихига бевосита тааллуқли бўлганлиги учунгина ёхуд ёзувчи адабий-эстетик қарашларининг ижтимоий-фалсафий илдизларига алоҳида бир аҳамият бериш мақсадидагина келтираётганимиз йўқ. Балки Тоғай Мурод қиссалари каби мазкур романдаги воқеа-ҳодисалар ва характерларнинг фавқулодда реал-ҳаётийлиги, ифода-тасвирларнинг табиийлиги ва халқчиллиги сирларини энг аввало ёзувчининг ана шу самимий изҳор-эътирофидан, унинг серқирра ижтимоий фаолияти ва ибратли турмуш тажрибаларидан, қисқа қилиб айтганда, ижодкорнинг бой ва такрорланмас шахсиятидан қидириш тўғри бўлади деб ўйлаймиз. Зеро, В.Г.Белинский ўқтирганидек, «шоир ижодий фаолиятининг манбаи унинг шахсида ифодаланган руҳидадир. Бинобарин, шоир руҳини ва унинг асарлари характерининг дастлабки изоҳини унинг шахсидан қидирмоқ керак».

Дарҳақиқат, ою йиллар пахтакорлар билан бирга яшаб, бирга турган ва уларнинг бутун азоб-уқубатларию ғам-андуҳларини бирга тотган шижоатли ёзувчигина заҳматқаш ўзбек деҳқонининг туганмас ранжу меҳнатларини шу қадар кучли эҳтирос ва ички тўлқин билан жўшиб тасвирлай олади. Бинобарин, фидойи халқимизга, мунис оналаримизга ўз жигарбандидек жонқуяр бўлган ва қанчалик оғир бўлмасин, ҳаёт ва тарих ҳақиқатидан чекинмаган жасоратли адибгина «жони тошдан, тани темирдан яралган» (Муҳаммад Юсуф), гулдай умри пахта эгатларида бевақт ҳазон бўлган ўзбек аёлининг ўкинч-армон тўла ҳаёти ва аянчли тақдирини жамики мудҳиш фожиалари билан шу даражада мардона кўрсата олиши мумкин.

Ана шундай ҳаққоний ва эҳтиросли тасвир оркали ўқувчи нафақат Дехқонкулга ўхшаб қишин-ёзин ўзини аямасдан ишлаб, умрида бирор рўшнолик кўрмаган юзлаб софдил ва диёнатли ИНСОНларнинг аччиқ қисматиға қалбан шерик бўлади; балки ота-боболаримиздан бизга мерос қолган ва неча бор топталган табаррук далаларимизнинг ҳам одаммисол бир тирик вужуд эканлигини англай бошлайди ва уларнинг ҳам озурда танлари табиий офат-балолар ва заҳарли дорилар заҳмидан дардманд бўлиб қолиши ва унсиз нола чекиши мумкинлигини ҳам яққол кўз олдига келтиради.

Натижада, халқимиз бошидан кечган залворли тарихий ўтмишимиз, «бахтиёр ва фаровон социалистик турмуш» деб мадҳ этиб келинган кечаги кунларимиз ҳақидаги бирёқлама, ҳавойи фикрларимиз, пахта ва пахтакорлар ҳақидаги мубҳам тушунча-тасаввурларимиз бутунлай ўзгаради. Бинобарин, ўзбек деҳқонлари ва қишлоқ аёлларининг дард-ситамли кечинмалари, кул каби итоаткор ва фидойи пахтакорларимизнинг беқадр меҳнати, афтодаҳол туриш-турмуши ҳақидаги тасаввурларимиз ўта юзаки эканлигига ва улар романдаги донгдор ёзувчилар билан москвалик сайёр режиссёрларнинг баландпарвоз сўзларию ҳақоратомўз ҳамду санолари сингари ҳаёт ҳақиқатидан жуда йироқ бўлган бир сохта мактовлар эканлигига иқрор бўламиз. Шу жиҳатларига кўра мазкур асарни халқимиз ва она юртимиз бошидан кечган фожиаларига тўла бўлган бутун бир даврнинг мухтасар бадиий солномаси деб аташ ҳам мумкин. Балки романнинг асосий ғоявий-бадиий ва ижтимоий-эстетик қиммати ҳам мана шунда – мудроқ босган тарихий онг-тафаккуримизни, миллий ғурур ва руҳиятимизни уйғотишда, уларни ғуборлардан тозатиришида, десак ҳақиқатга ҳилоф бўлмас.

Асарни руҳий бир безовталиқ билан ўқиб тугатар эканмиз, ҳаёлимиздан илиқ бир фикр ўтади ва у кўнглимизда чуқур қониқиш ва мамнунлик ҳисларини уйғотади. Хушнудлигимизнинг боиси шундаки, сўнгги йилларда, хусусан, Истиклол шарофати билан адабиёт ва санъат соҳасида ҳам умидбахш ижодий изланишлар ва самарали ижобий ўзгаришлар жараёни кечмоқда. Чунончи, халқимиз тарихи, бугуни ва унинг ижтимоий-маънавий ҳаёти, бой ва назокатли руҳияти ҳақида яратилаётган аксарият асарларимизда шахс ва воқеликни илгаригидек бирёқлама, яъни нуқул оқ ёки қора бўёқларда юзаки, кўпиртириб тасвирлаш йўлидан бориlmасдан, балки турмушимиздаги бор муаммолар, ҳаётий зиддият ва қийинчиликлар тўғрисида ҳам рўйирост ва қуюнчаклик билан фикр юритишга мойиллик бугунги адабий жараённинг ва уйғонаётган миллий тафаккуримизнинг устувор бир йўналишига айланиб бормоқда.

Шу нуқтаи назардан қаралганда, Тоғай Муроднинг мазкур романи таниқли адибларимиз – Одил Ёқубовнинг «Адолат манзили», Ўткир

Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар» романлари, Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовнинг янги шеърӣ туркумлари ёхуд Шукӯр Холмирзаев ва Учкун Назаров ёхуд Назар Эшонкулов, Шойим Бӯтаев, Улугбек Ҳамдамовларнинг қатор насрий асарлари каби ана шу ҳаётбахш тамойилнинг – Мустақиллик туфайли санъаткорларимизга берилган чинакам ижод ва руҳ эканлигининг жиддий бир самараси сифатида ҳам эътиборга моликдир. Мавзу ва образлар хилма-хил, ғоявий-бадий савияси ҳам турлича бўлган мазкур асарларга хос муҳим бир муштаракликни таниқли адибимиз Ўткир Ҳошимов тўғри қайд этди: «Мустақиллик бўлмаса, бу асарлар ёзилмас, ёзилган тақдирда ҳам чоп этилиши амримаҳол эди».

Бежиз эмаски, «Отамдан қолган далалар» романи танқидчилик ва кенг адабий жамоатчилик томонидан ҳам ғоявий, ҳам бадий жихатдан етук бир санъат асари сифатида тан олиниб, республика Давлат мукофоти билан тақдирланди. Бу биргина истеъдодли ёзувчимизга берилган юксак мукофот бўлиб қолмасдан, балки у ҳамиша ҳақ сўз билан маънавиятга ташна бўлган халқимиз ва ҳукуматимизнинг адабиётимизга нисбатан кўрсатаётган катта ғамхўрлиги ва эъзоз-эҳтиромининг ёрқин бир рамзи сифатида ҳам барча ижодкорларимиз учун кадрлидир.

Ниҳоят, истак тариқасида мазкур асар тили ва ёзувчи услуби билан боғлиқ яна бир мулоҳазани айтиб ўтмоқчимиз. Маълумки, ҳеч бир адибнинг тили ва услуби бирданига бадий етук ва мукаммал бўлиб қолмайди. Балки улар ўша санъаткорнинг ғоявий-бадий тафаккури чуқурлашуви билан, адабий тажриба ва маҳорати ортиши ҳамда халқ тили бойликлари ва мумтоз адабиётимиз гўзалликларини ижодий ўзлаштириши билан тўла шаклланиб, сайқал топиб боради. Зеро, аллома Фитрат айтганидек, «шоир-ёзувчи санъаткорликда кўтарила борган сари ўзига махсус бир услуб ярата бошлайди. Шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлгач, ўзига яраша бир услуб ҳам борлиққа чиққан бўладир».

Дарҳақиқат, Тоғай Мурод ҳам ўз оригинал услубига эга бўлган бетакрор бир ижодкор бўлганлиги эндиликда ҳеч кимда шубҳа туғдирмаса керак. Ёзувчи ижодини мутассил кузатиб борган йирик санъаткорлар, малакали танқидчи ва адабиётшуносларгина эмас, балки бугунги адабий жараёндан озми-кўпми хабардор бўлган ҳар бир сезгир китобхон ҳам адиб асарларини энг аввало унинг насрий шеърларни эслатувчи ўзига хос мусиқий ва рангдор тили ва шоирона услубидан ҳеч қийналмай билиб олади. Адибнинг «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» номли янги романи услуби ҳам фикримизни тасдиқлайди. Бу, албатта, ёзувчининг ёрқин истеъдоди, образли тафаккури, воқеликни ҳиссий – эмоционал қабул қилиши ва тасвирлашидаги миллий ўзига хосликлар билан ва хусусан, унинг халқчил тили ва сўз танлашидаги бахшиёна бир санъаткорлиги билан чамбарчас

боғлиқдир. Лекин адибимизнинг сўз қўллашидаги битта жиҳат устида озрок ўйлаб кўриш лозимга ўхшайди.

Ёзувчининг айрим қиссалари, айниқса романи тилида баъзан адабий тилимиз мезонларидан жиндек чекиниш ҳоллари учрайдики, бизнингча, бу усул тилимиз ва нуткимиз табиатига чуқур сингишиб, ўзлашиб кетиши кийин кўринади, колаверса, оддий ўқувчиларнинг ҳам унга тезда кўникиб кетиши енгил кечмайди. Чунончи, роман матнидаги айрим сўз ва иборалар негадир – балки техник эътиборсизлик оқибатида ёки таҳрирнинг етарли бўлмаганлиги туфайлими – зарур кўмакчи ва келишиқ қўшимчаларисиз берилган: «Қизиллар апил-тапил бугдойзор милтиқ (?) буради», «Мен эшак (?) толга қантараман», «Зиёдни онасини ётоқ (?) эргаштираман», «Пичоқни қайроқтош (?) чархлаб олдим» ва ҳ.к.

Булар мазкур сўз бирикмалари ва жумлаларида бир оз бўлса-да ноаниқлик туғдириб, китобхонларнинг асарда акс эттириляётган у ёки бу ҳолатни тез ва осон тасаввур этишини бир қадар кийинлаштириши мумкин. Шунингдек, асар тилида учрайдиган «Ўзумбош чумчук чўкилаб ташламишдай - чумчук чўкилаб ташламишдай бўлиб қолди...» каби тор мақсадда қўлланган айрим чўзиқ такрор ва тафсилотлар ҳам, назаримизда, ортиқчадек, ёзувчининг равон тили ва халқчил услубини бир оз оғирлаштираётгандек туюлади. Бу мулоҳазалар, эҳтимол, ромanning кейинги нашрларида талабчан муҳаррирлар томонидан инобатга олинар.

Биз юқорида ўз мавзу ва қаҳрамонлари ҳамда тароватли услуби билан адабиётимиз оламида янги бир саҳифа очган истеъдодли ёзувчимиз Тоғай Мурод асарлари ва уларнинг тили хусусидаги дастлабки кўзатишларимиз билан ўртоқлашдик. Ҳар бир асари билан ижодий камолот сари дадил кўтарила олган талантили адибимизнинг ўзига хос роман ва қиссалари ҳали кўплаб қизгин адабий баҳс ва жонли мулоқотларга сабаб бўлиши табиийдир.

Ҳассос олим ва мураббий

Яратганининг тақдир битигими ёхуд табиат қонуними Инсон умрининг барқ уриб гуллаган даври, яъни авжи баҳори бўлганидек, унинг поёни ҳам муқаррар. Лекин, қани эди, шоир айтганидек, «Яшаб бўлмай умрини зинҳор, бу дунёдан кетмаса одам». Зеро, мутафаккирларнинг таъкидлашича, ҳар бир инсон ҳаётдан кўз юмиши билан гўё дунёни кемтик қилиб кетар экан. Чиндан ҳам бу оғрикли бир ҳақиқат. Ажойиб инсон, ҳассос адабиётшунос олим ва нуктадон мураббий Акрам Каттабековнинг орамиздан бевақт кетганлигини эсга оларканмиз, унинг вафоти нафакат биз каби дўсту шогирдлари учун, балки адабиётимиз ва маънавий ҳаётимиз учун ҳам қутилмаган оғир йўқотиш бўлганлигини

янада кўпроқ англай бошлаймиз. Бу йўқотишнинг дилни ўртайдиган аламли томони яна шундаки, Акрам ака айни ижодий камолот даврида, яъни ўзининг истеъдоди ва ўткир қалами билан адабиётимиз, илму маърифатимиз равнақиға катта ҳисса қўшиб келаётган етуклик бир палласида ҳасталикдан вафот этди.

Айни пишиқчилик даврида кўзларимизни яшнатиб турган серҳосил бир дарахтнинг шигил мевалари беҳосдан турган беҳосият совуқ бир шамолдан бир пасда дув этиб тўкилса, қанчалар ичимиз ачишади. Ҳолбуки, бу ҳар йил баҳорда гуллайдиган ва мева тугадиган оддий бир дарахтнинг бемаврид заволи.

Акрам аканинг ҳаёт йўли мазмунли ва кўп жихатдан ибратли деб ўйлайман. Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманидаги чекка бир қишлоқ мактабини «Олтин медаль» билан тугатганлиги, болалик ва ёшлик йиллари жуда қийин кечганлигини онда-сонда шунчаки бир хотира сифатида тилға оларди. Айниқса, оналари билан темир йўл станциясидаги вагонлардан кўмир ташиб, нон ёпиб,, аранг тирикчилик ўтказганликларини эсга олган пайтларида ҳам у кишида заррача зорланиш ёки кимларгадир писанда қилиб қўйиш одати мутлақо йўқ эди. Юксак орзулари ушалиб, Ўзбекистон Миллий Унверситети (Тош ДУ) талабаси бўлиш кейинроқ эса Москва Давлат Университети аспирантурасида таҳсил олиши Акрам Каттабековнинг зукко адабиётшунос ва талабчан мураббий бўлиб етишишида муҳим омил бўлиб хизмат қилганлиги шубҳасиздир.

60-70-йиллар адабиётимиз ва танқидчилигимизда ҳам маълум бир кўтарилиш жараёни юз берди. Худди шу йиллар Ўткир Ҳошимов, Рауф Парфи, Муҳаммад Али, Омон Мухтор, Омон Матжон, Тоҳир Малик, Бахтиёр Назаров, Бегали Қосимов, Нуъмон Раҳимжонов, Ортиқбой Абдуллаев, Турсуной Содикова каби ижоднинг турли соҳаларида муваффақиятли қалам тебратган кўплаб ёш истеъдодларнинг сўз санъати оламиға дадил кириб келиши адабиётимизда ҳам, танқидчилигимизда ҳам янги бир тўлқин яратди, дейиш мумкин. Мана шундай истеъдодли ижодкорлар қаторида Акрам Каттабековнинг ҳам муносиб ўрни бор. Акрам ака баъзи «ижод аҳли» каби нуқул қора меҳнатнинг қули бўлиб, ёхуд зўрма-зўракилик билан тиришиб-негиб, алҳол, бир амаллаб «олим» бўлиб олганлар тоифасидан эмасди. Аксинча, у кишининг зуваласида, феъл-сажиясида зукколик, истеъдод ва адабиётға ёник меҳр, бадииятға ошуфталик мавжуд эди. Кўп йиллик дўстона муносабатларимиз ҳамда салмоқли асарларидан келиб чиқиб, ишонч билан айта оламанки, Акрам ака кўплаб унвонли адабиётшунослардан, энг аввало, ўзининг ҳақгўйлиги, нуқтадонлиги ва мустаҳкам эътиқоди билан ажралиб турарди. Унинг энг кичик тақризи ёки йирик асарларини эътибор билан ўқиган, ёхуд адабий анжуманлардаги нутқи ва суҳбатларини жиндек эшитган ҳар бир зийрак ўқувчи бунга амин бўлиши мумкин эди.

Акрам Каттабековнинг илмий –иждодий изланишлари энг аввало танқидчилик ва адабиётшунослигимизнинг нисбатан кам ёритилган ва айни пайтда, жуда мураккаб муаммоларидан бири бўлган тарихийлик ва бадиийлик масалаларига бағишланганлиги билан диққатни тортади. Таникли адабиётшуносларимиз эътироф этишганидек, унинг «Тарихий ҳақиқат ва бадиий маҳорат»и, «Олис юлдуз жилоси» ва «Тарих сабоқлари» асарлари XX аср тарихий прозасини илмий-назарий жиҳатдан чуқур ёритиб бера олган баркамол тадқиқотлар сирасига киради»¹ Гап шундаки, айрим адибларимиз тарихга, «мозийга қайтиб иш кўриш»нинг нақадар мураккаб ва маъсулиятли эканлигини, жанрнинг ўзига хос юксак талаб – мезонлари мавжудлигини чуқур ҳис этмаган ҳолда қалам суришади. Шу боисдан ҳам, гарчанд адабиётимизда тарихий мавзуларда яратилган ёстикдай-ёстикдай роман, қисса ва дostonларнинг сон –санoғи йўқ бўлса-да, лекин уларнинг аксарияти адабий жамоатчилик хотирасидан аллақачонлар унутилиб кетган.

Акрам Каттабеков, энг аввало, ўзбек адабиётимизда яратилган кўплаб нодир асарлар, жумладан, Абдулла Қодирий, С.Айний, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёкубов ва Пиримқул Қодиров сингари таникли адибларимиз қаламига мансуб бўлган ва адабиётимиз ривожига муносиб ўрин тутувчи етук тарихий роман, драма ва қиссаларни санъатнинг юксак талаблари асосида ва жаҳон адабиёти андозалари мисолида тадқиқ этди. Бинобарин, у мазкур асарларнинг энг муҳим жиҳатлари – уларда тарихийлик ва бадиийлик меъёрлари сақланганлигини, тарихнинг санъаткорона бадиий таҳлили берилганлигини чуқур асослаб бера олади. Айни вақтда, таланти, маҳорат ва савияси етмагани ҳолда, ўтмишнинг катта тарихий мавзуларига қўл уриб, лекин бадиий заиф асарлар яратган баъзи адибларимизнинг муваффақиятсизликлари адабиётимиз учун қанчалар қимматга тушишини аниқ далиллар асосида исботлаб берганлиги Акрам Каттабековнинг етук адабиётшунос сифатидаги тафаккури ва ҳақгўйлигини яққол кўрсатиб туради. Чунончи, «Наврўз», «Момоқалдирик», «Ота», «Хоразм» ва «Чирок» сингари асарларнинг кўп жиҳатдан санъат намунаси даражасига кўтарила олмаганлигини, айримлари, масалан, «Хоразм» романи бадиий асардан кўра кўпроқ «хужжатлар папкаси»ни эслатишини ҳам чуқур илмий-эстетик таҳлил асосида ёритганлиги ҳам Акрам Каттабековнинг адабиётимиз ва танқидчилигимиз ривожига йўлида астойдил жонкуярлик қилганлигидан ёрқин гувоҳлик беради. Бу жиҳатдан Акрам ака адабиётни муқаддас деб билган ва ана шу эътиқоди йўлида собит турган улўғ иждодкорларимизнинг, машхур олим ва адибларимизнинг ибратли

¹ Нуъмонжон Раҳимжонов. Тарихий романлар тадқиқотчиси. «Ўзбек тили ва адабиёти», №6, 2004, 16-18.

анъаналарининг муносиб бир давомчиси бўлиб гавдаланади, десак муболаға бўлмайди.

Акрам Каттабековдаги ҳақпарастлик ва адолатли катъият, диёнат ва камтарлик унинг бутун ҳаёти ва фаолиятини эзгу мақсадлар сари йўналтирувчи устувор жиҳатларга айланган эди. Ана шундай фазилатлар туфайли, у ўзининг фаол маслакдошлари билан биргаликда вилоятда яхшигина бир илмий-адабий муҳит яратишга мутасадди бўлди. Айниқса, олий ўқув юрти талабалари ва мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган катор дарсликлар мана шу илмий -адабий ҳамкорликнинг жиддий бир самараси бўлиб майдонга келганлигини мамнуният билан қайд этиш лозим.

Қувончли томони яна шундаки, бевосита Акрам Каттабековнинг ҳаммуаллифлигида яратилган 8-синф «Ўзбек адабиёти» дарслиги республикамиз зиёлилари томонидан миллий истиклол ғоялари руҳида битилган макбул дарсликлардан бири сифатида тан олинishi ва қайта – қайта нашр қилиниши ҳам унинг илмий–ижодий имконияти ва салоҳияти юксак эканлигини намоён этади.

Акрам Каттабековдаги диёнат, ҳалоллик, илм ва ижодга эътиқод каби ҳислатлар ҳақида сўз кетганда, кўплаб ибратомуз воқеа-ҳодисалар ҳаёлимда жонланади. 1992-1993 йиллар Акрам акани Жиззах Давлат педагогика институтининг Ўзбек тили ва адабиёти факультетига Давлат имтиҳон комиссияси раиси сифатида таклиф этдик. Унгача ва ундан сўнг ҳам ўнлаб ДИК раислари келиб кетишган. Табиийки, улар орасида анчайин бир рисоласини ноёб матоҳдай реклама қилиб юрган, аслида, савияси факультет ўқитувчилари даражасидан ҳам пастрок бўлганлари учраганидек, ўзининг раислик лавозимини суистеъмол қилиб, таъмагирлик ва ғаразгўйлик билан танилиб кетганлари ҳам бор. Лекин институтимиз мураббийлари ва софдил талабалари Акрам Каттабековни етук олим, талабчан мураббий, диёнатли ва пок бир инсон сифатида ҳамиша чуқур ҳурмат билан тилга олади. Ана шу кунларнинг бирида Акрам аканинг битирувчи талабаларимизга қарата айтган жиддий бир ўгити ҳеч ёдимдан чиқмайди. Давлат имтиҳони якунида айрим бўш талабаларимизга «кониқарсиз» баҳо қўйилар экан, у киши «Сизлар зинҳор мактабга бориб, ўқувчиларни майиб-мажруҳ қилиб юрманглар; адабиётга бутунлай бегона бунақа «дипломли мутахассислар»ни ўқитувчи қилиб жўнатиш, бамисоли халқнинг ичига секин портлайдиган бомбани қўйиш билан баравар», - дея қаттиқ танбеҳ берган эди. Қани эди, ҳаммамиз ҳам мана шундай аччиқ, лекин тўғри сўзни вақтида айта олсак, қип-яланғоч қиролга «вой, либосингиз мунча чиройли, жуда ярашибди», деб ялтоқланмасак. Ниҳоят, Акрам акадаги ҳозиржавоблик, фикрлашдаги ўзига хос лутф ва тагдорлик унинг ноёб фазилатларидан бири эканлигини

хам ҳавас билан эслашга арзийди. Ўзларингиз мулоҳаза қилиб кўришларингиз учун бир-иккита мисол келтирай.

Одатда, номзодлик ва докторлик диссертациялари ёки авторефератларига ёзиладиган тақризлар кўпинча қўлланавериб сийқаси чиқиб кетган бир хил шаблон сўзлардан, яъни бир-бирига ўхшаш расмий жумла ва хулосалардан иборат бўларди. Шу боисданми уларни Акрам ака «носковоқдай силлиқ жумлалар» деб атарди. Москвада бир ресторанда тамадди қилмоқчи бўлиб егулик нарсалар буюрар эканмиз, «нондан кўпроқ айтайлик. Бу ердагилар нонни ҳам пиёзни пўстлоғидай юпка кесишади», дея ҳазиллашганди. Ёки Гулистон университетида факультет декани бўлиб ишлаб турган етук адабиётшунос дўстимиз Қозоқбой Йўлдошевни докторлик ишини тезроқ якунлаб келишга ундаганини айтиб, «эмизикли болачани онасининг кўкрагидан зўрлик билан тортиб олгандай қилиб Тошкентга жўнатдик» деганида ҳам анчагина маъно ифодаланган. Буларнинг барчаси Акрам аканинг нигоҳи ўткир, ҳаётий мушоҳадалари бой ва нозиктаъб мунаққид, фикри теран бир инсон бўлганлигидан далолат беради. Акрам ака ўзининг ана шундай ёрқин фазилати, салмоқли ижоди ва инсонларга самимий меҳр-муҳаббати билан қалбимизда унутилмас таассурот қолдириб кетди.

Адабиёт дарсликлари ҳақида (Сўнгсўз ўрнида)

Мустақил жумхуриятимизнинг келажаги, шубҳасиз, ҳозирги ёш авлод қанчалик баркамол ва маънавий етук шахслар бўлиб улғайишига боғлиқ. Бу эзгу мақсадларимизга эса таълим-тарбия тизими ва мазмунини тубдан ислоҳ қилмасдан туриб эришиб бўлмаслиги аён. Хусусан, «Таълим тўғрисидаги қонун» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талаблари асосида янги дарслик ва мажмуалар яратишни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Шу муносабат билан мен ўрта мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган «адабиёт» дарсликларимиз юзасидан баъзи кузатишларимни баён этмоқчиман.

Эътироф этиш лозимки, сўнгги йилларда бир гуруҳ адабиётшунос олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан умумтаълим мактаблари учун тайёрланган «Ўзбек адабиёти» дарслик-мажмуалари собиқ шўро давридаги дарслик-хрестоматиялардан кескин фарқ қилади. Истиклол шарофати туфайли юзага келган ва мустабид тузум мафкураси тазйиқидан батамом қутулган бу дарслик-мажмуаларимиз бир қатор ижобий фазилатларга эга. Жумладан, бадиий адабиёт намуналарига илгаригидек синфийлик ва партиявийлик нуқтаи-назаридан эмас, балки уларга энг аввало санъат асари сифатида ёндашиш ва бадиийлик мезонлари асосида ўрганиш бу дарслик-мажмуаларимизнинг асосий хусусиятидир. Аммо

олий ҳакам бўлган вақт, жўшқин ҳаёт ва амалиёт уларни ҳам жиддий синовдан ўтказмоқда.

Бинобарин, Истиклол эпкини билан бутун ҳаётимиз ва қалб-шууримизда кечаётган чуқур ижобий ўзгариш ва янгиланишлар боисми ёхуд ўқувчиларимизга муносиб адабий асарлар танлаш борасидаги талаб-мезонларимизнинг ҳар хиллиги сабабими, ҳар қалай, аксарият дарслик-мажмуаларимиздан ҳозирча қўнғлимиз тўлаётгани йўқ. Таассуфланарли жойи шундаки, «Адабиёт» бўйича дастур ёки қўлланмалар яратишдан олдин бугунги мактаб, коллеж ва академик лицейларимиз ўқувчиларининг руҳияти ва маънавий-эстетик эҳтиёжларини, салоҳияти ва дид-савиясини етарли даражада ўрганаёلمиз, деб айта олмаймиз. Албатта, «Адабиёт» дарслик-мажмуаларимизнинг ҳар жиҳатдан такомиллашуви бир қатор сабаб-омилларга бевосита боғлиқдир. Мен уларнинг айримларига эътиборингизни жалб этмоқчиман.

Аввало шунини таъкидлаш лозимки, мавжуд дарслик-мажмуаларнинг айримлари жиддий тузилиши ва мазмун-мундарижаси яхлит тарзда пухта ўйланмаган ва умумий таҳрирдан ўтказилмаган кўринади. Эҳтимол, шунинг оқибати бўлса керак, ўзгартилиши ва қисқартирилиши зарур бўлган ортикча ўринлар, баҳсли мавзу ва матнлар кўплаб учрайди. Улар нафақат мазкур дарсликларнинг умумий савиясига, балки «Адабиёт» фанининг ўқитилиш жараёнига ҳам салбий таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Чунончи, 5-11 синфлар учун чиқарилган «Ўзбек адабиёти» дарслик-мажмуаларида кўпгина мавзу ва адабий асарлар ёки улардан олинган матн парчалари негадир такрорланмоқда. Масалан, қадимий ёзма ёдгорликларимиздан бири — Махмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асаридан олинган қатор намуналар 5,7 ва 9-синфларнинг «Адабиёт» дарслик-мажмуаларига деярли ўзгаришсиз қайта-қайта киритилган. Ёхуд Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Яссавий ва Рабғўзий каби мумтоз адабиётимиз вакиллари асарларидан олинган аксарият парчалар ҳам синфдан-синфга деярли бир хил йўсин-қолипда такрорланиб келади. Табиийки, бу ҳол дарсликларнинг ғоявий-бадний мундарижасини бойитиш ва уларнинг илмий-эстетик қимматини оширишга хизмат қилмайди. Бундан ташқари мазкур ҳолат таълим изчиллигига мос эмаслиги билан ҳам ўқувчи ва мураббийларда норозичилик туғдиради.

Шундай асоссиз қайтариқларни XX аср адабиётимиз намояндалари ҳаёти ва ижоди мисолида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг баъзи ноаниқликлардан ҳоли бўлмаган таржимаи ҳоли ва «Йиғла, Туркистон», «Дардига дармон истамас» каби шеърлари ҳам бир неча синф дарслик-мажмуаларидан ўрин олган. Бу эса ўқувчида ҳақли эътироз уйғотади. Шу муносабат билан мантикий бир савол беришга тўғри келади: Қошғарий, Рабғўзий ёки Ҳамзанинг айнаи бир асарини қуйи синфда ўтганда, улар юзакироқ ва қисқароқ таҳлил этилиши керагу юқори синфга борганда эса яна

шу асарларни бошқатдан кенгрок ўрганиш кўзда тутилганмикин? Бизнингча, дарслик-мажмуаларимизни мукаммаллаштириш ва ўқувчиларимизнинг инсоншунослик деб аталмиш инжа бир оламга бўлган меҳр ва иштиёқини кучайтириш учун энг аввало мана шундай ўринсиз такрор ва қайтариқларни бартараф этиш жоиз кўринади.

Иккинчидан, «Тўмарис» ва «Широқ» каби эпосларимизнинг муҳим тарихий ва тарбиявий аҳамиятини ҳеч ким рад этмайди. Лекин уларни ҳам маълум бир синфда ўтишни режалаштириш мақсадга мувофиқ бўлади. Акс ҳолда, яна бемаврид қайтариқларга йўл қўйилади ва энг ташвишлиси, «Адабиёт» дарслари ўқувчиларни зериктирувчи бир машғулотга айланиб қолиш хавфи туғилади. Шунингдек, энг қадимги нодир Тошбитиклар ва «Ирқ битиг» (Таъбирнома) каби тарихий-адабий матнлар тўғрисида ҳам ўқувчиларимизга муайян тасаввур-тушунчалар берилиши фойдали, аммо бу каби илк ёзма манбалар «Тарих» дарсларида ҳам ўрганилишини эътибордан соқит қилмаслик зарур.

Дарслик-мажмуаларимизнинг ғоявий-бадий мундарижасида йўл қўйилаётган номутаносибликнинг яна бир кўриниши мавжуд: 9-синф учун чиқарилган «Ўзбек адабиёти» (1997) мажмуасида Лутфий ва Атойиларнинг анъанавий мавзудаги, яъни асосан, ёр тавсифию ҳижрон мотивларини қуйловчи 20-30 талаб ғазаллари берилиши ҳам, назаримизда, бир хилликка олиб келишидан ташқари, ўқувчиларнинг мумтоз адабиётимизга, айниқса, ғазалиётга бўлган ҳавас ва кизиқишларини орттирмайди. Бизнингча, Атойининг уч-тўртта нафис шеърини келтириш кифоя эди. (Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида Атойи истеъдоди ва маҳоратини юкори баҳолаган ҳолда шоирнинг қофияга етарли аҳамият бермаслигини таъкидлаб, биргина мисол келтириш билан кифояланганлигини эслайлик.)

Дарслик-мажмуаларнинг мазмун-савияси кўп жиҳатдан улардаги адабий асарлар ва матнларнинг қанчалик тўғри танланиши, чуқур ва мантиқли таҳлили ва қолаверса, уларнинг ҳажмига ҳам боғлиқ эканлиги маълум. Шу жиҳатдан қаралганда ҳам, дарслик-мажмуаларда баъзи номувофиқликлар кўзга ташланади. Чунончи, 5-синф учун чиқарилган «Ўзбек адабиёти» (Т., 1997) дарслик-мажмуада кўпгина атокли адибларимиз ҳаёти ва ижоди беш-ўн саҳифада тақдим этилган ҳолда, Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари» қиссасига 30 саҳифа, Худойберди Тўхтабоевнинг «Сарик девни миниб» романидан олинган парчага эса бутун дарсликнинг катта бир қисми – 50 бети ажратилганлигини қандай изоҳлаш мумкин? Албатта, биз бу икки таникли адибнинг ўзига хос ижоди ва уларнинг адабиётимиз ривожига салмокли ҳиссаларини, жумладан, мазкур асарларининг муайян ғоявий-бадий қимматини асло инкор этмаймиз, лекин дарсликлар ҳажман чекланганлигини ва уларда ички бир меъёр сақланиши – илмий

педагогиканинг ҳам муҳим бир талаби эканлигини ёдда тутмоғимиз лозим. Қолаверса, ўзбек адабиётида ёхуд жаҳон адабиёти хазинасида шу синф ўқувчиларининг ёши ва савиясига мос бўлган ва булардан кўра ҳам етукроқ ва аҳамиятлироқ бадиий дурдоналар оз эмас-ку.

Янги яратилаётган дарслик-мажмуаларда «Жаҳон адабиёти намуналари» берилиши ҳар жиҳатдан таҳсинга лойиқдир. Зеро, миллий махдудликдан қутулишнинг ва адабий-эстетик тафаккуримизни бойитишнинг ҳам асосий бир омили ҳам шу. Лекин юқоридаги каби ўринсиз такрор ва мантиксиз қайтариқларни бартараф этиш ва дарслик-мажмуалар тузилишининг устивор йўналиши ва меъёрларига мувофиқ келмаган адабий парчаларни оқилona қисқартириш эвазига ҳам ўқувчиларимиз миллий ва жаҳон адабиётининг бадиий етук намуналаридан кўпроқ баҳраманд бўлгани маъқул. Жумладан, Аветик Исаакян, Мухтор Авезов, Мусо Жалил, Қайсин Қулиев ва Василь Биков каби машҳур адиблар ижоди билан кенгроқ таништириб борилса — ёшларимиз тафаккури янада чуқурлашиб ҳамда уларнинг бадиий ижод оламининг рангинлиги ва теранлиги тўғрисидаги тасаввур-мушоҳадалари бағоят кенгаяр эди. Мен бу ўринда улкан ижодкорлар каторида таниқли белорус ёзувчиси В.Биковнинг уруш мавзусидаги бетакрор асарларини, хусусан, унинг «Ёдгорлик» повестини фақат кизиқарли сюжети ва қаҳрамонларининг кўпчилиги мактаб болалари бўлганлиги учунгина эслаётганим йўқ. Балки бундай асарлар энг аввало умуминсоний ғоялар билан йўғрилганлигини ва образларининг чуқур ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги билан ўқувчиларга инсон умрининг мақсад-моҳиятини теранроқ англаб етишлари учун ибратли сабоқ бўла олиши мумкинлигини таъкидламоқчиман.

Яратилажак дарслик-мажмуалар билан боғлиқ яна бир истак-орзуйимиз: мактаб, коллеж ва академик лицей ўқувчилари учун мўлжалланган ёки олий ўқув юртлари талабалари учун чиқариладиган дарслик-мажмуаларда алоҳида бир боб «Истиклол ва ўзбек адабиёти» га бағишланса ва бу давр адабиётининг ҳаётбахш тамойиллари мухтасар бир шаклда ёрқин акс этиб турса, айти муддао бўларди. Бу ҳол дарсликларнинг замонавий руҳини чуқурлаштириши ва Истиклол ғояларининг давомийлигини таъкидлаши билан бирга, айти вақтда, Миллий дастур талабларига ҳам амалий бир жавоб бўлар эди. Ниҳоят, яна бир мулоҳаза. Таълим ислоҳоти талаблари билан янги ташкил этилаётган академик йўналишдаги айрим лицейларда «Ўзбек адабиёти» ҳафтасига икки соат, чет тиллари эса беш-олти соатдан ўрганилади. Бу билан мен чет тиллари ва айниқса, инглиз тилининг муҳим ролини асло камситмоқчи эмасман. Аммо Президентимиз қайта-қайта уқтираётганидек, нурли келажагимиз равнақини таъминлайдиган маънавий баркамол авлодни вояга етказишда ва уларни Истиклол ғояларига садоқат руҳида

тарбиялашда энг аввало миллий ва умуминсоний қадриятлар, хусусан, она тили ва адабиётнинг ўрни бекиёс эканлигини унутмаслигимиз зарур.

Албатта, дарсликларнинг савияси, ғоявий-бадiiй мазмуни ҳақида қайғуришимиз, жиддий баҳслашишимиз самарасиз қолмаслигига умид боғлаш мумкин. Бироқ асосий гап-ўқитувчиларимизнинг касб маҳоратида, уларнинг ижодий изланувчанлигида, адабиётни нечоғлик чуқур билиши ва эъзозлашидадир. Энг муҳими, шу юксак билим, эъзоз ва меҳрни ўқувчиларга «юктира олиш» да. Токи улкан адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов таъкидлаганидек, ўқувчининг қалби адабий асар берадиган барча маънавий бойлик ва гўзалликларни ардоқлай оладиган кучга эга бўлсин. У ҳақиқат, адолат, виждон, тўғрилиқ деган муқаддас тушунчаларни ақлангина эмас, қалбан ҳис қилсин. Хуллас, адабиёт унинг ҳаётида шундай ўрин олиб қолсинки, мактаб кучоғидан чиқиб кетганидан кейин ҳам у бирор кунини бадiiй асарсиз тасаввур қилолмасин. Китоб унинг учун сув ва ҳаводек зарур, нондек азиз бўлиб қолсин.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан

I. ИСТИҚЛОЛ ВА АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ТАФАККУР

1. Буюк эстетик таълимот. А.Навоийнинг адабий-эстетик
карашларига доир.....5
2. Теран илдизлар. Саъдий ва Навоий ижодидаги муштараклик.....9
3. Тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин.....14
4. Абдулла Қодирийнинг бадиий кашфиётлари.....22
5. Халқчиллик ва бадиият намуналари. Ғафур Ғулом.....26
6. Адабиётимизнинг ёркин юлдузи. Ҳамид Олимжон.....30
7. Олмос янглиғ истеъдод. Ойбек-адабиётшунос.....34
8. Меҳр ва самимиятга йўғрилган ижод. Озод Шарафиддинов.....36
9. Адабий таъсир масалалари.....45

II. ИЖОД САБОҚЛАРИ. АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ КАРАШЛАРИ

1. Серкирра истеъдод60
2. Характер яратишнинг муҳим омили.....93
3. Ёзувчи ён дафтарлари.....101
4. Ёзувчи шахси. Қаҳҳор ва ижодкор ёшлар.....108
5. Мукаммал нашр йўлида.....119

III. ЭРТА СЎНГАН ЮЛДУЗЛАР

1. Тоғай Мурод. Портретга чизгилар.....128
2. Ҳассос олим ва мураббий. Акрам Каттабеков.....147
3. Адабиёт дарсликлари хақида.....151

Техник муҳаррир

Жўраев М

Рассом

Бозоров Б

Мусаххих

Бозорова Х

Босишга рухсат этилди

07.08.2006

Қоғоз бичими

30x42

Ҳисоб-нашр табоғи

9.7 б.т.

Адади

500

Буюртма

№ 41

Баҳоси келишилган нархда

“IQTISOD-MOLIYA” нашриёти, 700084, Тошкент, Ҳ.Асомов кўчаси, 7-уй

Тошкент Молия институти босмахонасида ризография усулида чоп этилди.

700084, Тошкент, Ҳ. Асомов кўчаси, 7-уй

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА

Филология фанлари номзоди, доцент Усмонжон Қосимов — атокли адабиётшунос Озод Шарафидиновнинг истеъдодли ва садоқатли шогирдларидан. У 1970 йили Наманган ДУ Ўзбек тили ва адабиёти факультетини имтиёзли диплом билан тугатган. 1974-1977 йиллар Ломоносов номли Москва Давлат Университети аспирантурасида ўқиган. 1978 йили “Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-танқидий мероси ва бадиий маҳорат масалалари” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган.

“Ёзувчининг сирлари. Абдулла Қаҳҳор сабоқлари” (1995) монографияси, “Тоғай Мурод” (1997), “Теран илдизлар” (2002) номли рисоалари ва ўнлаб мақолалари адабий жамоатчиликка яхши таниш. Нобел мукофоти лауреатларидан Эрнест Хемингуей ва Уильям Фолкнернинг нутқлари У. Қосимов таржимасида “Жаҳон адабиёти” журналида чоп этилган.

Айни пайтда, Абдулла Қодирий номли Жиззах ДПИ Илмий ишлар проректори бўлиб ишлайди.